

СРБИ У ДАЛМАЦИЈИ ОД ПАДА МЛЕТАЧКЕ РЕПУБЛИКЕ ДО УЈЕДИЊЕЊА, 1939.

Садржај

Предговор

Од пада Млетачке Републике до 1815. године

Стање српског народа у Далмацији у време млетачке, прве аустриске, француске и почетком друге аустриске владавине

Аустриски устав 1848 године

Нов политички живот у Далмацији. Борба народне странке с аутономашима

Народна странка добија већину у Сабору

Политичка борба између Срба и Хрвата

Наставак српско-хрватске борбе – Хрватска странка права

Откривање Гундулићевог споменика у Дубровнику

Почетак разбистравања

Последњи трзаји борбе

Разведравање

Ријечка и задарска резолуција

Анексија Босне и Херцеговине

Балкански ратови

Светски рат, ослобођење и уједињење

Срби католици

СРПСКИ НАРОД У XIX ВЕКУ

УРЕДНИК :
СТ. СТАНОЈЕВИЋ

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР :
ЈОВАН ЈОВАНОВИЋ, СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ,
НИКОЛА СТОЈАНОВИЋ

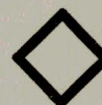
ИЧБ. Бр.
7855

КЊИГА ОСАМНАЕСТА
Д-Р ЛУЈО БАКОТИЋ
СРБИ У ДАЛМАЦИЈИ
ОД ПАДА МЛЕТАЧКЕ РЕПУБЛИКЕ ДО УЈЕДИЊЕЊА

ИЗДАВАЧКО И КЊИЖАРСКО ПРЕДУЗЕЋЕ
ГЕЦА КОН А. Д. — БЕОГРАД

Д-Р ЛУЈО БАКОТИЋ

СРБИ У ДАЛМАЦИЈИ ОД ПАДА МЛЕТАЧКЕ РЕПУБЛИКЕ ДО УЈЕДИЊЕЊА

ИЗДАВАЧКО И КЊИЖАРСКО ПРЕДУЗЕЋЕ
ГЕЦА КОН А. Д. — БЕОГРАД

мив. 4853

Штампарија
ДРАГ. ГРЕГОРИЋА
БЕОГРАД

ПРЕДГОВОР

Излажући ову историју Срба у Далмацији од Кампоформиског мира до ослобођења и уједињења, држао сам да је најбоље и најкорисније, и за писца и за читаоце, да се догађаји приказују што је могуће више суштим речима и непосредним утисцима лица која су у њима маркантније суделовала, и уз то износе савремени документи.

Тим путем читалац добија највернији приказ ствари које се излажу, а писац се ослобађа искушења да их једнострано претставља и оцењује.

Према томе мој главни рад у овоме делу састојао се је у распоређивању материјала који сам прикупио и који данас већ није лако приступачан. Одакле сам га сабрао казано је у самоме делу, а наведено је детаљно у библиографији која се налази на крају ове књиге.

Што се тиче историске улоге далматинских Срба у доба које је узето у претрес у овој књизи потребно је једно основно објашњење.

Далмација при крају времена на које се односи ова књига бројала је округло 600.000 становника. Од тог броја било је на 120.000 Срба православне вере и отприлике 20 до 25 хиљада Срба католичке вере. Срби православне вере су већином сељаци, они католичке вере већином интелектуалци.

Ни по своје броју, ни по својој вредности далматински Срби нису у то време могли да дају главни тон политичком животу Далмације. Њихове афирмације и њихове борбе имале су претежно идеолошки карактер. Али у служби те идеологије далматински Срби били

су увек доследни, никад нису врдали, и своју улогу су они увек часно и честито испуњавали и још увек исто тако часно и честито испуњавају.

Београд, маја 1938.

д-р ЛУЈО БАКОТИЋ

Од пада Млетачке Републике до 1815 године

Крајем осамнаестог века Млетачка Република за-пала је у безизлазну ситуацију. Нашавши се изненада између две ватре, она је и сама осетила да јој прети судбина земљаног лонца који су захватила челична клешта.

Ова аристократска, олигархиска и клерикална репу-блика није могла имати симпатије према легијама које су се приближавале њеним границама као елементарна олуја, која је обарала старе традиције отменог државног суверенства и безбрижне безбедности, и које су биле живо оваплоћење сасвих нових идеја, појмова и тежњи, те су под крилима победе разносиле без трага вековне тековине које су сачињавале и основу и услове живота државе светог Марка.

Против Наполеонове војске поредане су биле Вурм-серове ћесарске армије. Оне су претстављале леги-тимистична начела чувања традиционалних државних организација у Европи. Зато је Аустрија била ближа природи Млетачке Републике него што је то могла бити Француска. Али је Аустрија већ била бацила око на Далмацију, и њени су агенти водили у њој потајну про-паганду у корист Хабзбуршке куће. То се знало у Мле-цима, као што се знало и да је аустриска дипломатија, предвиђајући пад Републике, тајним споразумом закљу-ченим у Петрограду још у јануару 1795 године, резер-висала себи посед Далмације и Истре.

У тим приликама млетачка влада, не хотећи да ступи у савез са Француском, коју је инстинктивно мрзела, а немајући поуздања у Аустрију, одлучи се за

неутралност. За своју несрећу, Венеција није била у стању да ту своју неутралност брани оружјем.

То стање немоћне неактивности проистичало је и из унутрашњих прилика саме Републике св. Марка. Поклич: *Слобода, једнакост и братство*, који, овенчан ловорикама победе, у замаху ратоборне младости беше превалио Алпе, гласови о неодољивој ратној срећи Наполеоновој, заносне војне прокламације тог младог вође, — нису остали без одјека у оном делу пучанства старе пресветле Републике, у коме број незадовољника није био мали. И ови, чим им се указала прилика, обореше владу, брисаше натпис испод млетачког лава: *»Pax tibi Marce Evangelista meus«*, заменивши га новим: *„Права и дужности човека“*, и образоваше нову, демократску владу.

Вест о овом преврату дође брзо и у Далмацију. Неки је примише са радошћу, други са страхом. И тад се пробуди сећање на прошлост, када је Далмација до 1419 године у више наврата припадала угарским и хрватским краљевима, и поче се размишљати о томе да би, у случају пада Млетачке Републике, Далмација могла да се врати под њихово жезло.

Јуна 1797 стиже из Млетака у Сплит фрањевачки фратар отац Андрија Доротић, (фрањевци су у народу далматинском имали увек велики уплив) који чим се искрца сазва у манастир на Пољуду веће виђенијих сплитских грађана.

У исто време он даде да се по народу раздели један проглас којим се далматински народ одвраћа од нове демократске млетачке владе, јер да је антикатоличка, и истиче право далматинског народа да себи тражи савезнике који ће у првом реду да заштите католички карактер земље. То је јавно истицано. Потајно је фра Андрија Доротић водио пропаганду за Аустрију.

Нова млетачка демократска влада, основана на подстицај Наполеонових агената, није била свесна тога да она није имала другу улогу но да припреми ликвидацију старе републике. Она је у себи гајила наду да ће Млетачка Република, помлађена новим демократским идејама и програмима, препородити се, ући у нов жи-

вот, испољавајући своје свеже енергије за нову славу и за нову срећу.

И у Далмацији је било људи који су делили то уверење. Њих је било највише међу интелектуалцима. И тако и у Далмацији, исто као и у Млецима, нађоше се, једна против друге, две странке: једна, демократска, која беше присвојила идеје француске револуције, и друга која је била противна тим принципима. Међутим ова последња, ма да је сачувала програм млетачке аристократске странке, била је у Далмацији сасвим друге природе него у Венецији. У Далмацији су и онда, као год и данас, њени становници у огромној већини били сељаци, и баш они су се фанатички борили против демократских начела. Према томе је у Далмацији аристократски елеменат био за демократизам, док је сељак остао веран аристократским принципима.

Проглас који смо горе споменули изазвао је стање какво се дотада није памтило у Далмацији. Грађански рат букнуо је међу те две странке.

У Шибенику је народ устао против демократа и на дан Брашанчева, за време литије, јуришао је на војску, побио многе грађане и опљачкао државну касу.

У Трогиру грофови Пајтони и Калифи, доктор Доти и свештеник Драганцо јавно су проповедали демократска начела. Народ их је побио.

У Сплиту убијени су пуковник Матутиновић и арамбаша Марушић.

Седамнаестог јула 1797 састаде се у изванредно заседање Велико веће у сплитској градској већници, на коме је предложен и изгласан закључак да се цару Фрањи II пошаљу изасланици који ће од њега тражити сједињење Далмације са Угарском.

По уништењу Вурмзерових армија, Наполеон је још имао да сврши са надвојводом Карлом, у то време генералом скоро без војске.

У мало дана Наполеон је продро дубоко у Хабзбуршку монархију. Аустрија је тражила мир. После примирја закљученог у Леобену 7 априла 1807, потписан је између Француске и Аустрије мир у Кампоформију (17 октобра 1797) којим је престала постојати Млетачка

Република. Аустрија се одрекла Ломбардије и Белгије, а у накнаду за то добила је Венецију, Далмацију и Истру.

Аустрија је одмах после Леобенског примирја пожурила да окупира Далмацију. Окупаторском војском командовао је генерал барон Рукавина.

Барон Рукавина стигао је 5 јула 1797 у Задар. Ту је примљен од бискупа и испраћен у саборну цркву, где је положена заклетва верности аустрискоме цару као апостолскоме краљу Угарске. Оданде је генерал прешао у епископску палату где је потврдио у власти раније млетачке чиновнике.

Из Задра Рукавина пође у Трогир, где стиже 6 јула. Оданде пође у Шибеник, где стиже 8 јула. Град му упути делегацију, којој Рукавина изрази своја честићања што се Шибеник враћа под власт краља Угарске и Хрватске. У Сплит је стигао 13 јула, те је и ту нагласио да долази у име краља Угарске.

Не може се казати да је барон Рукавина узимање у посед Далмације на своју рукузначио као акт угарске круне, јер стоји чињеница да се аустријски цар био заклетвом обвезао да ће Далмацију присајединити славенским деловима угарске круне, тако да је Рукавина у писму упућеном министру Тугуту 31 јула 1797 саопштио:

„Ова покрајина гаји осећања најлојалније привржености према Угарскоме Краљу. Да се у њој установи ред и мир довољно је регулисати детаље администрације, јер сам ја већ примио заклетву верности и оданости народа Угарском Краљу.

Ја опет понављам овде оно што сам и у ранијим мојим извештајима нагласио: Све класе напосе, а народ уопште, положили су заклетву верности нашем Узвишеном Суверену Краљу Угарскоме. Ја сам сав свој труд уложио у поучавању народа, сабраног у црквама, да је Његово Величанство Цар у исто време и Краљ Угарске, Хрватске и Далмације. Ја сам заклетвом потврдио да сам ја изасланик Краља Угарског и носилац наредаба и власти овог суверена, и тек пошто се народ уверио у истинитост мојих изјава, он се заклео; али он то не би учинио да није у мени препознао свог земљака и да моје име и моја породица нису познати у покрајини. Зато сам ја уверио Дал-

матинце да ће се код њих увести угарска управа, као што је била у време њихових прадедова, поданика Угарске Круне, и то по праву Његовог Величанства на ову покрајину и према једнодушним жељама изјављеним од целокупног становништва исте покрајине“.

Из дневника савременика, шибеничког фрањевца оца Јосипа Глумчевића, види се да је оно што је наводио барон Рукавина била цела истина. У том дневнику налази се ова забелешка:

„Поводом доласка ћесарево војске припремаху се велики немири. Пошто се беше разгласило да су то војници немачкога ћесара, народ се бунио и викао је: „Нећемо ми Немце!“ — И генерал Рукавина имао је да учини и могуће и немогуће да увери народ да је ћесар у исто време и краљ Угарске, наглашујући да је и он сам Хрват, и истичући да је добио налог да узме у посед Далмацију у име краља Угарске и Хрватске“.

Међутим министру Тугуту ти Рукавинови извештаји нису били по вољи. Ево што је он поручивао грофу Турну, цивилном намеснику у Далмацији:

Ви ћете имати да се одупрете неумесној тежњи Далматинаца за сједињењем са Угарском. Засада не може бити говора о било каквој промени.

Жеље Далматинаца за сједињење са Угарском круном, а наиме са њеним земљама исте народности као што је она Далмације, нису се допале у Бечу. И то је питање тада виртуелно решено једним закључком бечке Ауличке коморе од 13 маја 1802, који гласи:

„Мисао о присаједињењу Далмације Угарској имала је увек врло мало присталица. У првом су реду за то били архиепископ сплитски Ђипико, епископ Макарски, човек превратних начела, и неколико шибениских племића. Далматинци су сувише дуго били под италијанском управом да би могли желети да се врате угарској монархији, чију рђаву финансиску организацију они иначе добро познају.

Уступање Далмације на темељу Кампоформиског мира има неоспоран карактер компензације дате Аустрији за територије напуштене у Италији и у Низоземској; — а с друге стране како Угарска не располаже довољном снагом да би могла бранити ту земљу, ћесара не обавезује заклетва коју је он положио у својству угарског краља.“

Ово решење бечке Ауличне коморе, којим се тако неусиљеном произвољношћу разрешава ћесар обавезе испуњавања једне суверене заклетве, доказује јасно да је Аустрија и по цену да се наруга другом делу Монархије, имала намеру да у Далмацији води аустро-италијанску политику, настојећи да за себе задобије наклоност далматинског италијанског елемента. И Аустрија је спроводила ту своју намеру чим је доцније, Бечким миром, учвршћено њено суверенство у Далмацији.

*

Трећа европска коалиција поново је објавила рат Наполеону, али он је тако потукао сједињене снаге Аустрије, Русије и Енглеске да је натерао своје непријатеље да потпишу мир у Презбургу (16-ХИ-1805). И тако је сјајно сунце Аустерлица, чије су зраке пратиле сутог светог Римског Царства немачке нације, довело у Далмацију Французе.

За време од Презбуршког до Шембрунског мира (16-ХИ-1805 до 14-Х-1809) Далмација је припадала Наполеоновој краљевини Италији. Али кад је Шембрунским миром Француска добила један знатан део Хрватске, Истру, Трст, Крањску и још неке срезове Коруске и Штајерске, Наполеон их је све скупа са Далмацијом саставио у Илирске Покрајине са главним градом Љубљаном.

Далмација је остала под Французима до 12-И-1814 —, а коначно је додељена Аустрији Бечким уговором од 1815 године.

*

Споменули смо да се с једне стране угарски краљ заклетвом обавезао да ће сјединити Далмацију са земљама угарске круне, али да је с друге стране једно решење бечке Ауличне коморе пресудило да та заклетва није обавезна за цара аустрискога. Судбина Далмације балансира је тако у хабзбуршкој монархији увек између два пола те краљевске заклетве. У ствари, Далмација је увек, до краја Европскога рата, остала Аустрији, па и онда када је после Кенигреца, нагодбом од 1867

године Угарска примила на себе право да је ревендицира од Аустрије и да је присаједини краљевинама Хрватске и Славоније.

*

Последњег дана јануара 1808 године, после векова славе и слободе, пала је под Француску власт Дубровачка Република.

Мала по простору, ова је република умешном гипкошћу своје владе умела вековима да одржава своју независност, да снажно развија и разграна своје трговачке везе, благодарећи предузимљивости својих трговаца и својој многобројној трговачкој флоти, која је пловила свим морима, и да се толико обогати и усаврши да је постала један културни центар раван сваком другом културном центру тог времена у Европи.

Дубровчани су будно, паметно и љубоморно чували своју независност. Имали су своје дипломатске претставнике у Цариграду, у Бечу, у Паризу, у Венецији, у Риму —, који су својски и са ванредном способношћу пазили на ток светске политике. Да би ослободили своју државу од nelaгодног непосредног суседства Млетачке Републике, која је под својом влашћу имала цело далматинско приморје, дубровачка дипломатија при преговорима Карловачкога мира (1699) заузела се за то да се Турској дају два излаза на Јадранско Море, у Клеку и у Суторини. То је тако и примљено чланом 9 Карловачког мира. Та два излаза на море постојала су као интегрални део Босне и Херцеговине све до краја 1918 године.

После пада Млетачке Републике, дубровачка се влада забринула. Плашила се да јој као сусед не дође једна јача држава, која би јој угрозила опстанак. Нарочито је узнемиреност постала јача кад је генерал Рукавина узео у посед Боку Которску. Међутим Аустријанци нису тад дирали у територију Дубровачке Републике. Али се је већ на годину дана после уласка Аустријанаца у Далмацију, појавила у Дубровнику она сила која ће јој мало година доцније задати смртни ударац. Већ године 1798 дође у Дубровник један изасланик Француске да

тражи као по неком праву извесан зајам за Француску. Дубровчани су настојавали да избегну ту напаст, али како је француски изасланик почео и да прети, пристадоше да му даду 400.000 франака у готовом новцу и две менице од по 100.000 франака у име зајма. Скоро у исто то време аустриска је влада расписала један унутрашњи зајам и натерала банку у којој се налазио један велики депозит дубровачке републике, да потпише 30 од сто од свог капитала.

Ти изненадни ударци пореметише равнотежу финансија Дубровачке Републике, која се нађе принуђена да удари нове намете на своје поданике, нарочито на сељаке, и да повиси монополску цену соли. На то се народ у Конављима побуни, па се обрати аустриским генералима који су се налазили у Далмацији, наводећи да су Конављани доскора плаћали врло умерене порезе, али откада су у Дубровнику дошли на владу Јакобинци, (то је у оно доба била згодна крилата парола) да они тлаче и искоришћавају народ, и зато Конављани моле да им Аустрија помогне.

Али је та побуна била кратка, јер су Дубровчани одустали од нових намета, пошто су тада, за време Наполеонских ратова, као скоро једина неутрална трговачка marina у целом Средоземном Мору, својим трговачким бродовима толико зарадили да су могли да покрију сав државни дефицит.

За време рата 1805 године Руси су били послали велику ратну флоту у Средоземно Море. После битке код Аустерлица (2 децембра 1805) руски адмирал Сењавин дође с једном ескадром у Јадранско Море, да узме у посед Боку Которску, што му и пође за руком.

Када су Французи на темељу Презбуршког мира (1806) ушли у Далмацију, Руси су већ били у Боки Которској. Да их оданде истерају, Французи дођоше са генералом Лористоном с војском пред Дубровник и, уверавајући дубровачку владу да ће поштовати независност дубровачке територије, тражили су да им дубровачка влада дозволи да генерал Лористон окупира тврђаве и да прође с војском кроз дубровачку терито-

рију, обећавши да ће је напустити чим се Руси истерају из Боке Которске.

Дубровчани су морали на то да пристану. Међутим, 31 јануара 1808 дође у Дубровник маршал Мармонт, који позва Дубровачко веће да се сакупи у циљу да му он да једно саопштење. Веће се састаде, и пред њега дође не Мармонт лично, него пуковник Депорт у пратњи француског отправника послова Бруера. И ту пуковник Депорт прочита један манифест главнокомандујућег генерала, маршала Мармонта, којим се у име цара Наполеона проглашује распуштање дубровачке владе и дубровачког сената и присаједињење Дубровника Француској.

То је био жалосни крај те славне републике. И за то невитешко дело маршал Мармонт је добио титулу *duc de Raguse*.

Када је почетком 1814 године пала француска влада у Дубровнику и у Далмацији, и у те земље ушла аустриска војска, Дубровчани су свим дипломатским средствима којима су могли располагати, покушавали да се реши питање реинтеграције Републике, и настојали да постигну по могућству и то да сва Далмација са Дубровником и Боком Которском постане слободна и независна као самостална држава. Али им то није успело, и Дубровник и Бока Которска и сва Далмација осташе у Аустрији све до краја великог Европског рата.

Стање српског народа у Далмацији у време Млетачке, прве аустриске, француске и почетком друге аустриске владавине

Цела Далмација, у границама које је имала при крају млетачке владавине, припадала је Млетачкој Републици тек од Пожаревачког мира (1718).

У време турске инвазије на Балкан, Млетачка Републике држала је само неке приморске далматинске градове (Задар, Шибеник, Трогир, Сплит), док је унутрашњост земље (континентална Далмација) била у фак-

тичкој власти домаћих кнезова (Шубића, Нелипића, Качића, Чубранића), васала угарско-хрватских краљева.

После Кандиског рата (1635) Турска је признала Млечима посед целог далматинског приморја до првих брда у унутрашњости. То је тако звани стари млетачки посед (*vecchio acquisto*), који је на млетачким мапама забележен граничном линијом званом *linea Nani*.

Кад су Турци продрли до Дунава и Саве и спустили се и у Далмацију, услед ратова од 1647 до 1699 године, Млетачка Република проширила је свој посед у Далмацији до преко Книна, Врлике, Сиња, Дуаре и Вргорца. То је тако звани нови млетачки посед (*nuovo acquisto*), који је Млечима признат Карловачким миром (1699), и који је у млетачким мапама забележен граничном линијом званом *linea Mocenigo*.

Најзад је Пожаревачким миром (1718) Млечима признат посед до Динаре и Пролога. То је најновији млетачки посед (*nuovissimo acquisto*) који је у млетачким мапама забележен граничном линијом званом *linea Grimani*.

И нови и најновији посед стакла је Млетачка Република крвљу и јунаштвом Ускока и Морлака, чије су хероје опевале наше народне песме, Вука Мандушића, Стојана Јанковића, Заданина Тодора и још многих других јунака који су на челу својих чета наставили на далматинском земљишту борбу српског народа против Турака.

Овом снажном, свежем и свесном елементу Далмација има да заблагодари у првом реду за ослобођење од турског јарма и зулума, па онда и то што је упркос вековном робовању туђим господарима освежила и очувала осећање своје народности. У крајевима у којима живи тај елемент није никад било потребно да се пропагандом оживи народна свест. Она је у њему увек била, као што је и дан данас, природно жива и јака и никада није ни лутала ни залутала.

Према познатом царском аутору дела „*De Administrando Imperio*“, Константину Порфирогениту, Срби у Далмацији су у ранија времена пребивали у јужном њеном делу, а наине од реке Цетине (која је сматрана као

граница између Срба и Хрвата) па до краја Боке Которске.

Сем тога, после пропасти најпре српске па доцније и босанске државе, Срби су у великом броју населили опустеле северне крајеве Далмације, из којих су се испред турске навале иселили били њихови хрватски становници, а наине Книнску, Бенковачку, Обровачку, Врличку, Дрнишку и Скрадинску Крајину и задарске Равне Котаре. Вињалић пише да је било 1527 године када су „први пут Власи, који се данас зову Морлаци и који су сви били православне вере“, уселили се у Далмацију.

Ако хоћемо далматинске Србе да обележимо искључиво по вероисповести, у Далмацији их данас има око 80.000 у горњој Далмацији, а око 35.000 у јужној.

Политички живот Срба у Далмацији у време владавине Млетачке Републике, па и даље све до 1861 године, састојао се, може се рећи, у религиозном чувању националних традиција на дому и у одбрани српске националне цркве.

У далматинским варошима је у то време интелектуална класа говорила искључиво италијански, државна, покрајинска и општинска управа водила се такође на италијанском језику не само у градовима него и у селима. Црквене књиге рођених, венчаних и умрлих водиле су се свуда, и онде где нико није знао ни речи италијанске, на италијанском језику.

Школа није нигде било за време владавине Млетачке Републике. Оно мало школа које је увела прва аустријска окупација биле су искључиво италијанске, и у селима.

Међутим против тога се тада нико није бунио. Изгледало је свакоме да је природно да тако буде.

Српски елемент, који се такође није бунио против оваквог стања у земљи, бринуо се ипак за своју цркву. Неправо му је било што се та његова народна црква не признаје званично, што се није давало да има свог поглавицу, епископа у земљи, него је подведена под власт једног епископа у Венецији, и осим тога у администрацију православне цркве у Далмацији узимали су удела, и то као у име неког законитог турског, католички

бискупи. Срби су настојали да добију признање своје цркве и да добију и свог епископа, али у томе нису успевали све док Млетачка Република није пала, и док у Далмацију нису дошли Французи, који су признали православну цркву и поставили српског православног епископа.

Сем тога, за време владавине Млетачке Републике вођена је жива акција у Далмацији у циљу покатоличења српског далматинског становништва.

Особито се настојало да се покатоличе Морлаци као и становници неретванског краја.

Већ смо споменули Вињалића који тврди да су се 1527 године први пут Власи, које у Далмацији зову Морлацима, а који су православне вере, настанили у горњој Далмацији. Међутим је познато да је Срба и пре тога тамо било, да су се они уселили у Далмацију, поглавито из Босне, већ у XIII и у XIV веку, и да их је ту и још раније било. По тврђењу епископа Милаша постојала је у Сплиту све до 1185 године православна црква Успенија Богоматере; а манастир св. Арханђела на Крки основан је као задужбина Јелене удове Младена Шубића, сестре Душана Силнога, још године 1357, а године 1317 почео се градити манастир Крупа, помоћу доприноса српског краља Стевана Милутина и следећа два краља, Стевана Дечанског и Душана Силног.

Године 1438 састао се био у Ферари сабор за сједињење источне и западне цркве. Следеће године тај је сабор прешао у Фиоренцу, а 6 јула 1439, бивши православни архиепископ, а тада већ униатски прелат Висарион (Bessarione) објавио је у главној фиоретинској саборној цркви да су се цркве сјединиле. Тако је проглашена позната Фиорентинска унија.

Православна црква није признала ту унију. Али на Западу су се држали уверења да је унија готова ствар, и да православне цркве као такве више и нема. А католичка црква није нигде хтела да призна православне, него их је сматрала за унијате. Млетачка Република, следећи општем правцу латинскога Запада, заузела је то исто становиште према својим православним поданицима.

А кад ни то није помагало, настојало се свим средствима *ut perfidus et schismaticus ritus Graecorum extirparetur, pro honore Dei et augmento catholicae fidei* (да се погани и шизматички грчки обред искорени на славу Бога и напредак католичке вере).

Врло важну улогу и највеће заслуге у покатоличењу православних у Далмацији имали су фратри реда св. Фране.

Пре свега они су покатоличили Неретљане, а у XVII веку ти исти фратри у својим списима истичу да су 25.000 Морлака обратили у католичко јединство и на послушност Папи, благодарећи заштити арцибискупа Стипана и побожних млетачких заповедника.

Што се тиче Срба на подручју Дубровачке Републике, познато је да су Дубровчани, осим самога града Дубровника, сву осталу територију добили скоро искључиво од српских владалаца. На целом том територијуму пребивао је народ православне вере. Ево неколико историских података забележених у „Српско-Далматинском Магазину за лето 1839“ који се бави тим питањем:

„У свима овима приобретеним државама народ је био источнога исповиједања и у њима калуђерски манастири, у којима се наскоро населе Францишкани, који су домало све жителе на свој закон обратили, као што се видети може и из једног латинским језиком написаног инструмента који се у сакристији Стонске Францишканске цркве храни, и овако гласи:

„У име Божје. Амен. MCCCLXXXVIII (1344).

Пре него је ова земља (Раат, Стон итд.) дошла под руку господу Дубровачке, стојала је подложна Шизматичима и Патаренима триста може бити година; нити је ту спомена било о Католичанској цркви, паче ту су калуђери и свештеници Расцијански живили. А после пак, по божјој наредби, када су речена господа онај Раат (Punta) под извесним данком преузела, давајући Краљу Рашкоме или Бану Босанскоме сваке године по хиљаду перпера, — сувише пак желећи она Раат уздржати, и од силе Шизматика и Еретика учувати, начине две прејакне тврдиње и повуку велики зид са кулама од једне тврдиње до друге, дуж читаве миље, за које зграде и друге потребе потроше око сто двадесет хиљада дуката; обећају ту и калуђере

и речене свештенике држати, али ако ћеду се као католици владати; вјеру Римску ту насаде, братре намјесте и мјесто им сазидају. Који фратри, содјествујући милости Божјој, онај народ оброте и покрсте, и до данас обраћају оне који се досељавају из земаља Шизматика у овај предио. (*Storia Civile ed Ecclesiastica della Dalmazia. — Venezia 1775. — Tomo II, p. 259.*)

Ово је онај Стон у коме је Св. Сава, архиепископ српски, поставио епископску столицу и једног владика тамо послао.

Кад су Турци у Србију, а после тога и у Босну и Херцеговину продрли, многе су тада српске породице у Дубровник избјегле. Тако около љета 1460 између других доселе се у Дубровник Марко и Радивој Вучковић, браћа војводе Иваниша, породице благородне из Требиња: Љубишић, Медисјеновић, Рудиновић, Доброшевић, Влатковић и породица Ђорђа Господара Благајског и друге. А особито године 1483, кад је Ешбег паша турски са великом војском напао на Херцеговину и покорио Требиње, Попово, Ерцегнови и Рисан, а са тим последњи удар Српској власти дао, многе су тада породице српске и знатније и незнатније у Дубровник и у дубровачку државу добјегле, но нити су цркву нити свог свештеника имати могле: следователно све су до неког времена у Римски закон прешле, или су се у друга мјеста иселиле.

Од тог времена, тј. од 1500, па до свршетка XVIII стољећа, о српској цркви у Дубровачкој Републици, као и пређе ни спомена није било. Очеvidци живи свједоци, који памте кад је ова у Дубровнику црква српска постала, приповиједају да су пре тога људи наши, док нису своју цркву имали, ишли горе у Турску, или у Петровску цркву, која два сата од Дубровника одстоји, или у манастир Требнић на литургију, који је од прилике шест сати далеко. Кадког би, истина, по један калуђер требињски силазио доле у Дубровник, те би у приватној чијој кући јутрење и вечерње читао, но то би вазда крадом било. Но да не би когод овде запитао: откуд наши људи у Дубровнику? —, треба знати да је нашим људима слободно било у Дубровнику стојати, но није им слободно било цркву и свештенике имати. Из тога узрока једни само трговци, који са својом трговином Бог зна у које предјеле иду, и гдјекоје занатлије, налазили су се вазда у Дубровнику, премда у врло маленом числу. Њима, дакле, кад би се које дете родило, поручили би у Требиње по једног калуђера, који како би дете крстио, одмах би

се натраг вратио. А кад би била у Турској куга, а због тога и затвор,¹ те калуђер не би могао у Дубровник без контумације доћи, тада би на табору (на скели) крштавали: кум је с ове стране дијете држао, а с оне стране калуђер водом поливао и читао молитве. У случају пак кад би когод умро, тада ако је умрлог човјека богата фамилија, плаћала би из Турске људе, те би мрца у Требиње носили и тамо опијело чинили и копали; а сиромаси копали су се на једном мјесту више Хана, које им је Република оприједелила.

Но после рата који је Екатерина II с Турчином водила (око тог су времена српске фамилије у Дубровнику биле: Петровић, Кесић, Вишевић, Лучић, Кунић, Ђопић, Терлаја), у коме су и Дубровчани нешто умјешани били, и доста препатили, јер им је Орлов силне бродове попалио и заробио, добије ова ствар о којој говоримо, други вид. Около љета 1789 дође први руски консул у Дубровник, по имену Ђика, који је заиста и налог од свога двора имао да себи у граду капелу учини и свештеника добава. Но он, миран будући човјек, није се хотио са господом дубровачком завађати и за себе нову капелу у граду направити. У то доба наши християни договоре се да купе једну кућу и да себи под именом капеле цркву начине. И заиста Стеван Ђураговић и Симо Ункович, самци, пођу у Тријест фамилији Лучића, која је пређе тога у Дубровнику живјела и своју кућу имала, но из Дубровника иселила се, — и од удовице Солумије Лучића и њезиних кћери, купе, преко јавнога нотара Јована Јакова Гравизи, исту њихову оставину, у Дубровнику изван града кућу за 700 цекина. То је било године 1790 марта 14. Од тог доба смио је и свештеник у истој кући стојати. Но божествена литургија још се није смела јавно говорити. Него калуђер требињски Паисије говорио је на једној трапези која се је могла склапати, божествену службу, потом, како би литургију свршио, трапезу би склонио и спремио, скидао завесе, — и соба би остала као што је и пре била. Но ово није задуго трајало, јер до неколико година, около љета 1800 дође владика мостарски Ананије, те исту кућу и часну трпезу освети, а потом се литургија јавно поче говорити. Ђика буде, због велике своје старости, пензионисан, и на његово мјесто, около 1803 године, дође други консул руски Фонтон, родом Француз, закона Римског. Овај на-

¹ Затвор границе.

говори христијане наше да подигну малу цркву, купе звона, и наместо онога гробља почну одмах у врту код исте цркве мртве копати. Но када 1806 године Французи у Дубровник дођу и укину Републику која је више од хиљаду и двеста година трајала, — Срби с отим сваку слободу богослужења добију и своју капелу црквом прозову.“

*

Како у време млетачке владавине у Далмацији није нигде било јавних школа, Срби су ипак настојали, колико су год и где су год могли да одржавају приватне основне школе.

Вредно је да се овде спомене да је од 1760 до 1765 године у Далмацији, у селима Голубићу, Плавну и Орлићу, у книнској крајини, био учитељ нико мањи него главом Доситеј Обрадовић.

Учитељевање Доситеја Обрадовића у Далмацији врло је важно и за њега самога, и за далматинске Србе и за српску књижевност. Нарочито је важно време које је Доситеј провео на Косову далматинскоме (управо у селу Орлићу). Ту је био парох поп Аврам Симић, код кога је Доситеј Обрадовић становао. Сам Доситеј овако спомиње своје бављење код попа Аврама:

„Ови (поп Аврам) имађаше беседе Златоустога на дејанија апостолска. Ту их станем опет с прилежанијем читати, и нека места, која би ми најугоднија била, преписивати. Његова најстарија кћи Јелена замоли ме да јој што из те књиге просто српски напишем. Тада ја све оно што сам већ био за се преписао преведем на просто, а за учинити да оној прекрасној дјевци читање тога буде пријатније, расположим то на главе, почињући сваку по азбуци.“

То су оне Доситејеве Буквице, толико значајне за српску књижевност —, јер је отада Доситеј, видећи како се тамошњи Срби интересују за тај његов састав и преписују га, почео и сам писати своја поучна дела народним језиком.

*

Изложили смо како је следила прва аустриска окупација Далмације.

Треба сад још нарочито споменути окупацију Боке Которске.

Бокељи у време владавине Млетачке Републике уживали су нарочите повластице. Они нису били дужни да служе војску, имали су на својој територији само мали број млетачких чиновника и нешто мало млетачке војске. Владали су се по својим статутима и судили су у приватно-правним споровима по свом обичајном праву. Нису се сматрали поданицима Млетачке Републике. Млетчка Република била је за њих страна држава, којој су они признавали само право протектората, и то протектората који се темељио на самим бокељским статутима. Према томе Бокељи су имали неку врсту независности. Зато кад је у Млещима пала аристократска влада, то се је у Боки примило са великом забринутостју, јер се предвиђао и коначни пад саме Републике као независне државе.

У то време у Боки су постојале три странке. Једна је била за то да по паду Млетачке Републике Бока има да се присаједини Црној Гори, разуме се, сачувавши све статутарне повластице које је уживала за време Млетачке Републике; друга је странка била за то да се Бока стави под протекторат Аустрије; док је трећа странка тражила да Бока и даље остане под протекторатом нове демократске Млетачке Републике.

Као у Далмацији тако и у Боки планула је револуција. Да се она савлада, црногорска странка изради од Црне Горе да она окупира Боку, што ова и учини наглашавајући да она то чини искључиво за одржавање мира и реда. Владика Петар Петровић био је сувише mudar да би при тадањем политичком стању у Европи ризиковао да отворено призна да је окупирао Боку у нади да ће у њој остати. Међутим странка која је била за аустриски протекторат пошаље депутацију барону Рукавини са молбом да он дође у Боку и са својом војском у њој успостави ред. Рукавина им одговори да радо прима ту понуду Бокеља и обећа да ће доћи с војском у Боку, којој гарантује одржавање свих повластица које су Бокељи имали у време Млетачке Републике.

Крајем августа 1797 аустриска војска окупирала је Боку. На путу ка Будви барон Рукавина сусрео се са владиком црногорским, који му преда кључеве града, уверавајући га да је он заузео био тај град само да би огарантовао мир и ред у њему, а са намером да га преда аустрискоме цару, што он сада и чини предајући кључеве генералу.

У то греме разгласи се да су Аустријанци заузели и територију Дубровачке Републике. На ту вест Наполеон је узео став протектора Републике, и стао оспоравати Аустријанцима и право на окупацију Боке Которске.

Француски адмирал Брије (Brueyes) у једној делеши из Млетака наводи како по Наполеоновом налогу он има да иде у Дубровник да ту саопшти интерес који Француска и њен Директоријум имају за судбину тога града и одлучну вољу да га брани против свакога који би се дрзнуо да га осваја.

Што се тиче Боке Которске, исти је адмирал упутио 30 вендемијера (октобра) VI републиканске године (1797) команданту аустриске војске у Котору писмо којим га позива да напусти територију Боке, која у прелиминарном уговору у Леобену није додељена Аустрији, и према томе Аустрија окупацијом Боке вређа одредбе тог прелиминарног уговора.

Командант аустриске војске у Котору, генерал барон Бреди, одговорио је одмах француском адмиралу да је аустриска војска ушла у Боку на спонтану молбу самих Бокеља, према праву које им дају привилегије, које је у своје време ратификовала и сама Венеција, а по којима Бокељи имају право да се стављају под протекторат државе коју за то сами изаберу. Да би о томе боље уверио француског адмирала, приложио је своје одговору оверену копију статута који садрже те привилегије, као и копију прокламације главнокомандујућег генерала у Далмацији, из које се види да је он приступио окупацији на сам позив бокељског народа. Али — додаје — ако би он (француски адмирал) и даље сматрао ту „привремену“ окупацију као повреду прелиминарног уговора о миру, и устрајао у захтеву о ева-

куацији Боке, — тада он (Бреди) тражи рок од десет дана да би ту евакуацију извршио.

Француски адмирал му је одговорио да му дозвољава тај рок, наглашујући да је генерал Бонапарте издао њему формалну наредбу односно евакуисања аустриске војске из Боке Которске.

Генерал Бреди ипак није напустио Боку. Да би се извинио што није одржао задату реч, упутио је 4 новембра 1797 француском адмиралу писмо којим му саопштава да није могао да напусти Боку, јер кад би то био урадио настао би у Боки грађански рат, наглашујући опет да је аустриска окупација Боке само провизорна.

Међутим је у ноћи између 17 и 18 октобра 1797 потписан мир у Кампоформију, по чијем је VI члану Аустрија добила под свој потпуни суверенитет Истру, Далмацију, Боку Которску и град Венецију са територијом до језера Гарда и до реке Адиге.

И тако је Аустрија ушла у коначни посед Далмације и Боке.

И у самој ужој Далмацији налазила се једна територија која је уживала нарочите повластице. То је Пољица. Она се налази између једне линије која од Солина иде на Клис и на Сињ до реке Цетине код Дурара, спушта се на Омиш и иде до мора, и обухвата цело подножје Мосора са самим Мосором. Године 1797 Пољица је имала око 12 варошица, повише села и свега на 6000 становника.

Пољичани, који су пореклом из Босне, имали су још за времена угарско-хрватске владе у Далмацији врло широке привилегије, владали су се аутономно, по својим статутима и по свом обичајном праву, били су напреднији од осталих далматинских Загораца, њихове су куће лепше зидане но по другим загорским селима, њихов начин живота био је уређенији. Писменост је била доста развијена у народу, који се служио својом нарочитом глагољицом. Кад је половином XV века Млетачка Република, која је већ држала далматинско приморје успела да поради да Пољичани приме њен протекторат, тада је испочетка један млетачки кнез др-

жао у Пољици власт у име Републике. Али овај режим није дуго трајао. Већ око 1483 године Пољичани успеше да искључе тог кнеза, и да поставе на то место свог човека. До прекида са Млецима није ипак дошло; штавише у време ратова Камбрешке лиге (1509—1512) велики кнез пољички водио је пољичку војску у помоћ у Венецију, чији га је сенат поздравио као кнеза савезника Републике.

Млетачка Република је ипак регрутовала војнике у Пољици, али су ти војници имали дужност да се боре само на граници Далмације и под командом пољичких официра.

Када су 1541 године Турци продрли до границе пољичке територије, Пољичани су се подвргли под њихову власт, али чувајући све своје привилегије. Плаћали су Турцима неки врло умерени данак, али своју аутономију су потпуно сачували.

Године 1647 настао је рат између Венеције и Турске, услед кога је Венеција вратила један део Далмације, и тад Пољичани, ма да је њихова територија искључена из зоне враћене Венецији, сматрали су се потпуно ослобођени свих својих обавеза према Турцима. Турци са своје стране не инсистираше у својим захтевима, а Венеција, којој су Пољичани опет признали право протектората, не настојаше да сужава Пољичанима њихове привилегије, које су им и раније признаване.

У таким је приликама била Пољица кад су Аустријанци заузели Далмацију.

Барон Рукавина је Пољичанима потврдио њихове привилегије. Али цивилни намесник Турн настојао је да их мало помало уништи и да Пољичане изједначи са осталим аустриским поданицима.

Када је 1798 године Аустрија хтела да регрутује војнике у Пољици, Пољичани одговорише да они нису дужни да дају војнике, сем у случају рата. Када је 1799 године рат избио, Пољичани су и тада наводили да немају да служе у војсци, јер да су обавезни да са својом војском иду само до реке Крке и до Неретве

а не и даље, а и то под командом својих официра. И тако се регрутовање ни тада не изврши.

Пољичке привилегије укинули су доцније Французи, који су пољичку територију разделили на три административна дела, доделивши један део Сплиту, други Сињу, а трећи Омишу.

*

Аустрија је од Венеције примила Далмацију као покрајину у којој државна администрација није била никако организована. Све је требало израдити испочетка.

У том циљу је цивилни намесник Турн основао у Задру један „Државни савет“, који је имао да буде нека врста централног надлештва за административне, судске и финансиске послове нове покрајине. Тим путем су Аустријанци спојили уједно све гране управе, што је нарочито за судску управу било неприродно, јер су судије имале у исто време и судску и егzekутивну власт, очитом повредом начела поделе власти.

Године 1798 основани су судови: у Задру, у Шибенику, у Скрадину, у Нину, у Трогиру, у Сплиту, у Омишу, у Макарској, на Кресу, на Крку, у Рабу, у Пагу, на Брачу, на Хвару, на Корчули, у Книну, Дрнишу, Сињу и Имотскоме.

Две „фискалне коморе“ у Задру и у Сплиту, имале су да решавају спорове између порезних обвезника и државе.

Уведен је аустриски закон о поступку у грађанским парницама и кривични поступак. Иначе су остали на снази поједини статутарни закони, који су и дотада важили у појединим местима.

Врховна судска инстанција био је Врховни суд у Млецима, установљен 1798 године.

Порезни систем остао је онај исти који је био у важности под Венецијом.

За земљорадњу није урађено ништа.

За школе је пројектовано да се у сваком месту отвори по једна школа. Али то је остало само на хар-

тији. Због недостатка средстава у овој првој периоди аустриске владавине није на том пољу ништа учињено.

Месну полицију вршили су пандури. На челу су им били пуковници (colonnelli). Сваки је пуковник имао под собом четири срдара, а сваки срдар једног арамбашу и четири пандура. У сваком селу био је по један арамбаша, по један или два чауша и по један субаша који је имао да пази да се у реду саставе спискови по којима је имала да се плаћа десетина (децима).

Нешто мало је у то доба учињено на грађевинском пољу, благодарећи иницијативи врло агилног и способног инжењера сплићанина Фране Завореа, бившег млетачког инжењерског официра, који је снимео војничку карту Далмације године 1787. Овај инжењер пројектовао је регулацију Крке и целу једну мрежу путева који су били од преке потребе за Далмацију. Један део тих путева изградила је Аустрија у првој периоди своје владавине у Далмацији, док је други, много већи део изградила Француска благодарећи енергичној иницијативи маршала Мармонта. Аустријанци су изградили пут од Зрмање у Лици до Книна, пут од Книна до Земуника, пут од Островице до Скрадина и путеве од Шибеника до Скрадина, и од Книна до Шибеника и Трогира.

Што се тиче црквених питања, православни Срби су одавна тражили још од млетачке владе да им се призна право на самосталност српско-православне цркве и на наименовање једног православног епископа. Више је пута изгледало да ће им млетачка влада то и признати, али су протестне претставке далматинских католичких бискупа увек успеваале да то код млетачког сената осујете.

Године 1797 православни Срби у Далмацији су још увек зависни од јурисдикције католичких бискупа. У односима између католичке и православне цркве постојао је само један прећутни *modus vivendi*, по коме су православни могли слободно да обављају своје црквене обреде, али се млетачки сенат држао као да не зна за њихово оцепљење од римске цркве. Стога су православни пароси требали да признање свог парохиског чина издејствују од католичких бискупа. И држава их

је сматрала као хришћане који имају само обреде различите од оних латинске цркве.

По доласку Аустријанаца у Далмацију, Срби се православни обратише намеснику Турну, и молише га да се заузме да се њиховим праведним и оправданим жељама и молбама већ једанпут удовољи, тим пре што је српско-православна црква у Аустрији и у Угарској призната као засебна црква, предложивши да им се за епископа наменује уопште и од целог народа поштовани и цењени архимандрит Симеон Ивковић. Намесник Турн је сматрао то њихово тражење као оправдано, препоручио је у Бечу да се тој молби удовољи, али се католички бискупи и овог пута умешаше и протестоваше против тог „шизматичког подухвата“ — и тако успеше да се и овога пута осујети решење тог питања.

*

Споменули смо већ како је на основу Презбуршког мира престала власт Аустрије у Далмацији, која дође под власт Француза.

Француска владавина у Далмацији дели се у две периоде.

Одмах после Презбуршког мира (1806) Далмација је припојена Наполеоновој Краљевини Италији, у чијем је саставу остала до Шембрунског мира (14 октобра 1809). Од тог мира до краја 1813 године Далмација је саставни део Илирских Покрајина.

Прва од те две периоде била је у Далмацији врло бурна. Споменули смо да су у то време Руси били у Боки Которској. Али осим у Боки, они су искрцали војску и у Макарском Приморју, наилазећи на симпатије далматинског народа, који се је заједно са њима борио против Француза.

Друга је периода била мирна. Миром у Тилситу (9 јула 1807) одређено је да Руси напусте Далмацију и Боку, и чим су они то учинили, у Далмацији је завладао мир.

Французи завршише и усавршише организацију државне администрације у Далмацији, пробише путеве, уредише луке, отворише школе, основне и средње, по-

кушаше чак да отворе и један универзитет у Задру, у чему нису успели због недостатка средстава, и уредише и питање православне цркве, признајући јој потпуну самосталност, именовавши епископом архимандрита Краљевића и установивши и конзисторију у Задру.

Под Французима почео је у Далмацији да излази и први лист: *II Regio Dalmata — Краљски Далматин*, који се штампао на италијанском и на српскохрватском језику.

Французи су много добра урадили у Далмацији за врло кратко време своје владавине. Прича се да кад је једном аустријски цар Франц I посетио Далмацију и на његова питања: „Ко је урадио овај пут, ко је уредио ову луку, ко је основао ову гимназију? — увек добијао исти одговор: „Величанство, Французи, — рекао: „Штета што нису више времена овде остали!“

*

Потпавши поново под Аустрију на темељу Бечког уговора (1815), Далмација је остала под њом све до краја светског рата.

Одмах, прве године пошто је Аустрија опет дошла у Далмацију почела је да ради на томе да православне Србе преведе у католичанство, и по том предмету развила се је већ почетком 1816 године врло активна преписка између Пресидијалне дворске централне организационе комисије у Бечу и Далматинског намесништва. Бечка канцеларија је особито са тим хитала, док је Далматинско намесништво саветовало да се ствар не свршава на упадљив начин.

Међутим је аустрискоме двору било до тога да се рад на покушају извођења уније не одложи, него да се на њему живље ради. Зато је православни епископ Краљевић позван у Беч и он је ту, под претњом да ће бити уклоњен са епископске столице, дао 28-II-1818 писмену изјаву да ће радити за унију.

С друге стране, цар је на предлог унијатског митрополита у Пшемислу именовао за мисионаре уније у Далмацији: каноника Алексија Ступницког, префекта грчко-католичког семинара у Лавову Јакова Чистин-

ског, свештеника краљ. конвикта у Бечу Јакова Церовског, и катехету гимназије у Черновицу Василија Терлецког. Њима је цар наредио да имају држати у тајности циљ своје мисије, и одмах пустити браду, да не би побудили подозрење православних у Далмацији. Каноник Ступнацки постављен је у исто време за ректора новооснованог Семинара у Шибенику.

С пролећа 1820 ови су мисионари стигли у Задар и ту су се стали удварати православнима, читали литургију у православној цркви, и у њој певали, и настојали да стеку симпатије православних верника.

Из Задра дођоше у Шибеник и ту стадоше да развијају свој рад у новооснованом Семинару, који је, по бечким намерама, требао да буде нека врста расадника домаћег унијатског клира.

Но у Далмацији они нису наишли ни на какве симпатије и гледани су попреко. И не само они него је попреко гледан и сам епископ Краљевић. Осим тога у Шибенику су почеле да се публикују сатире на српском, на талијанском, па чак и на латинском језику против унијатске пропаганде.

*

На Духове, 10 јуна 1821 убијен је из пушака, за време вожње у кочији, каноник Ступицки. Игледа да су његове убице намеравале да место њега убију епископа Краљевића. Међутим је могуће и да је то врсција која је примљена од власти нарочито зато да би се могли прогонити православни свештеници протосинђел Кирило Цвјетковић и отац Никанор Кнежевић, противници Краљевићеви. Кнежевић је успео да се склони у Босну, али је Цвјетковић осуђен на 20 година робије, а са њим осуђено је још других 20 лица.

Други покушај уније извођен је 1832 и 1835 године, поглавито у Дрнишу и нешто у мањем обиму у Врлици.

Овога пута радило се друкчије. Нису се бирала средства. Сваки је сарадник био добар. У селу Кричкама био је православни парох Петар Кричка, а у селу

Баљцима био је православни парох Бусовић, обојица неморалног владања.

Како су они због свог порочног владања имали да одговарају пред својим црквеним старешинама, да би се извукли из тог неугодног положаја, намислише да пређу у унију, и да се тако с једне стране ослободе својих старешина, а с друге стране да праве и неки уносан посао. И они се обрате политичкој власти и ту изјаве да желе да пређу у унију. Власт је тражила обавештења о моралном владању тих свештеника, и констатовала да поп Кричка живи у суложништву са неком Станом Попац, а Бусовић да живи такође у суложништву са неком Глигорићком, женом свог послужитеља. Али је намесник Лилиенберг прешао преко свега тога, јер ти неморални попови су му добродошли, и он се обрати шибеничком католичком бискупу Бординиу, с питањем да ли он усваја предлог да се ти свештеници приме у крило римокатоличке цркве. Бискуп одговори да пристаје, али да је боље да њихово обраћање изврши бискуп сплитски, предлажући да им се даде једна обилата новчана помоћ, која ће служити и њима лично, и за обраћање њихових оскудних парохијана у унију.

Оба свештеника пођоше у Сплит и ту пређоше у унију и порадише да и један део њихових парохијана пређе у унију. Мало времена касније извршен је атентат против њих, али без успеха. Али је 2 марта 1834 поп Кричка убијен.

Блада у Бечу наредила је да се у Кричкама и у Баљцима саграде цркве за врло мален број нових унијата. И то се урадило са великом помпом. У присуству намесника Лилиенберга и бискупа Бординија положени су темељи нових унијатских цркава 26 јуна 1833 у Кричкама, а 30 јуна 1833 у Баљцима. Кад су цркве биле већ готове позван је шибенички римокатолички бискуп Бордини да предложи једног унијатског бискупа који ће да посвети те цркве. Посветио их је крижевачки бискуп Смичиклас. Свечаностима је присуствовао и намесник Лилиенберг, који у свом извештају послатом цару спомиње: „Овај велики догађај у историји Далмације забележиће знамениту епоху и још више ће овековечити

славно име Вашег Величанства“. По жељи намесника Лилиенберга, бискуп Смичиклас је посетио и Врлику где је било 42 лица обраћених на унију, којима је из своје пратње поставио свештеника Потуричића за пароха.

Лилиенберг је о свему томе послао извештај у Беч, а Цар је својеручно на полеђини тог извештаја написао ове речи: „Садржај овог извештаја служи ми на пријатно знање. Ако грчко-католички бискуп крижевачки идуће јесени нађе за корисно и умесно да посети парохијане општина које су прешле на Унију, да их у вери утврди и још и друге приведе познавању истине, то овој посети не само да не треба постављати никакве препреке, него треба остварењу њеном у границама законског реда ићи на руку“.

Али сви ти напори око унијаћења не уродише бозна како великим плодом. Унија није никад била симпатично гледана у Далмација. Католицима унијати изгледају стидљиво маскирани православни, а за православне су они отпадници. Тако већ у години 1848, 256 породица које су биле примиле унију у дрнишкој општини врати се у православље, као што се то види из претставке коју је по том предмету те године предао д-р Теодор Петрановић аустриском министру Стадиону.

После није више учињен никакав покушај у том правцу — и број унијата у Кричкама, Баљцима и у Врлици у сталном је опадању.

*

За време млетачке владавине Далмација је сматрана као земља која је требала републици за одржавање њене трговине са Левантом, и у том циљу Млећани су радили најпре на спречавању развитка далматинских пристаништа која би могла конкурисати Венецији. Далматинци су уз то имали да дају Венецији војнике које је она употребљавала у ратовима против Турске. Уосталом, она је са планом остављала Далматинце у стању некултуре. Као што смо већ споменули, у целој Далмацији за све време док је трајала млетачка владавина није било ни једне државне школе.

Далматински Срби су се више пута обраћали Млетачкој Републици молбама да им се дозволи отварање основних и средњих школа, које ће они о своме трошку издржавати —, али им млетачка влада није никада ни то хтела да дозволи.

У *Српско-Далматинском Магазину* наведене су такве молбе, као што је наведена и мотивација млетачке владе која садржи разлоге због којих је она те молбе одбијала. Разлози су ови: „да интереси државе захтевају да Срби у Далмацији остану у стању непросвећености, или да само добију по коју школу, у којој се сем читања и писања ништа више не би дало научити.“¹

Тек после пада Млетачке Републике далматински Срби могли су мислити на то да путем нарочитих задужбина самим својим средствима допринесу могућности оснивања српских школа.

У ту сврху основане су задужбине:

1. Јована Бована за издржавање дворазредне српске основне школе у Шибенику;
2. архимандрита Герасима Зелића за васпитање православног клира далматинског;
3. истог архимандрита Зелића за народне српске школе;
4. Бошковић-Ђуровић-Лакетића за школу српског, италијанског и немачког језика и поморства у Топли—Кастелнови (Херцегновом);
5. Макарија Вукадиновића, за градњу једне српске школе;
6. Силвестра Вучковића за васпитање православног клира;
7. Општества которског за издржавање српске основне школе у Котору;
8. Општества задарског за издржавање српске девојачке школе у Задру.
9. Године 1893 умро је у Сплиту Константин Вучковић, богат трговац, пореклом из Дабра у Босни, који

¹ Види *Магазин Сјеверне Далмације* за год. 1934, чланак д-р Н. Суботића — Владика Симеон Кончаревић и његов *Летопис* — стр. 46.

је завештао износ од 160.000 форинти за оснивање „*Матице Српске*“ која ће по речима самог тестатора „*употребљавати ћирилицу и имати цијељ да шири српску наставу*“. Седиште јој је у Дубровнику.

Овде треба споменути једно врло симпатично афирмирање рада на пољу српске далматинске културе које је засновано 1835 године, на име оснивање годишњака „*Српско-Далматински Магазин*“, који је издавао најпре Божидар па после Теодор Петрановић и штампао се прво у штампарији Батара у Задру, па год. 1852 и 1853 у штампарији Сомер у Бечу, 1862 опет у штампарији Батара у Задру, а 1867 у штампарији „*Народног Листа*“ у Задру. Овај се је годишњак бавио историјом, литературом и науком, био за своје време одлично уређиван и наишао у Далмацији на опште симпатије, као што може да посведочи и једна одушевљена песма коју је осниваоцу Магазина посветио дубровачки песник Антун Казначић.

Као што се из овога види, први часопис на народном језику у Далмацији био је „*Српско-Далматински Магазин*“ и прве народне школе биле су српске школе.

Аустриски устав 1848 године

Гајев илиризам, који је имао практичну заслугу да спасе Хрватску од мађаризације, у Далмацији је схваћен као талас југословенства који је ванредно добро примљен, и као побуда да се народном језику посвети нарочита пажња. Чудновато је само да је Гајев правопис наишао на противност људи који су наш језик неговали.

Године 1844 д-р Анте Кузманић основао је часопис „*Зора Далматинска*“ који је излазио у Задру, у чијем је првом броју на првој страни публикована позната песма Петра Прерадовића „*Зора пуца, биће дана*“. Кузманић је у том листу пропагирао илиризам, али је био противан Гајевом правопису и бранио неки тобоже далматински правопис, који је сам био измислио. То је проузроковало противљење самих његових сарадника, који су мало по мало остављали и напуштали лист. Из-

даваоци листа, браћа Батара, да би спасли лист, обратe се онда д-ру Казначићу, који се прими уредништва, али га напусти већ крајем 1845 године. Браћа се Батара обратe онда Дон Николи Воларићу, професору теологије Централног задарског семинара, који дефинитивно прими Гајев правопис, наилазећи са своје стране на највеће и најљуће негодовање Кузманићевих пристаха. Алудирајући на свештени чин новог уредника, један анонимни писац саставио је тада један сонет којим се руга „Зори Далматинској“ и који се завршава предвиђањем њене скоре смрти.

Воларић је после кратког времена иступио из уредништва, које опет преузе Кузманић.

Патентом од 15 марта 1849 цар Фердинанд I прогласио је устав и закон о слободи штампе. Тај закон даде нов живот „Зори Далматинској“, која стаде ватрено бранити славенски карактер Далмације.

Стефан Ивићевић из Макарске публиковао је тада у том часопису једну песму под насловом „Вера и Бог“ у којој је тражио да се Далмација присаједини са Босном. И он је истицао да је Босна наша најлепша нада, и да је Макарска права кћер Босне.

У низу одушевљених чланака, Матија Бан проповедао је и бранио сједињење Далмације са Хрватском и Славонијом, а Ладислав Везић, нотар у Вараждину, по пореклу Далматинац из Вињерца, побијао је одговор који је сплитска општина дала граду Загребу, који је позивао далматинске општине да пошаљу своје делегате у Беч на конгрес који је имао да расправља питање сједињења Далмације са Хрватском и Славонијом.

Интересантно је да је једина далматинска општина која је тражила да се пошаљу делегати на тај конгрес била српска општина Обровца.

7 априла 1848 управа обровачке општине послала је свим далматинским општинама једну ноту приликом скорог избора далматинских изасланика који имају да иду у Беч на већање о уставу, истичући потребу да се све далматинске општине заузму за то да се матерњи језик славенски уведе у све јавне уреде.

Још од 1832 године излазила је у Задру «*La Gazzetta di Zara*». То су биле службене новине. Али од 1848 године овај је лист, у свој неслужбени део, примао и чланке који нису имали званичан карактер. И у њему су се појавиле прве манифестације против идеја сједињења Далмације са Хрватском и Славонијом.

После проглашења устава, Хрвати су 26 марта 1848 послали у Беч једну народну депутацију да саопшти цару жеље хрватскога народа, и да тражи да се оне остваре. Те жеље, формулисане од Људевита Гаја, Амброза Врањицаниа и Ивана Кукуљевића, биле су већ акламацијом изгласане у народној скупштини одржаној у Загребу 25 марта 1848. Хрвати су тражили: Јелачића за бана, народно уједињење, народну владу одговорну Хрватскоме сабору, присаједињење Војне крајине, увођење народног језика у цркве, гарнизонирање хрватских војника у мирно доба у домовини. Тражили су још: присаједињење Далмације сестринским покрајинама, јер иначе наслов „Бана Хрватске, Славоније и Далмације“ не би имао смисла, и подвлачили су да је Далмација, после пада Млетачке Републике, припала Аустрији као покрајина која припада вези хрватских земаља.

Четрнаест чланова Народне хрватске депутације под вођством Гаја, примљено је 31 марта у царску аудијенцију. Један од њихових захтева био је већ примљен именовањем Јелачића баном. Цар их врло љубазно прими и рече им да ће и остале њихове жеље бити уважене.

Хрватска народна депутација вратила се кући поневши као плод своје мисије наименовање Јелачића за бана и аутографски царски указ на бановог намесника за сазив Сабора. Депутација је нарочито била радосна што је издејствовала овај указ, сматрајући га признањем независности Хрватске од Угарског министарства.

У једном допису из Беча, публикованом у «*La Gazzetta di Zara*» од 10 априла 1848, три млада Далматинца: Грубишић, Лапена и Бурати, јављали су да су они са још неколико другова упутили цару један протест против народног конституционалног програма

истакнутог од стране Хрвата, истичући да „господа Хрвати нити имају нити могу имати било који легални мандат који би их овластио да заступају Далмацију“, и зато су они протестовали, и налазе за потребно да тај свој протест и публикују, да се земља са њим упозна и предузме потребне мере. Аутори тог дописа додају да их је министар, коме су они предали тај протест, овластио да изјаве да је њихов протест у потпуном складу са намерама владе и да је симпатично примљен и од Његовог Величанства.

Уредништво листа, са своје стране, одобравало је поступак тих младих људи, и изјављивало њима своју благодарност, изражавајући уверење да са њима саосећа цела Далмација. У истоме броју пак објављен је и један допис из Будве, д-р Фране Данила, којим је поводом хрватске петиције у погледу сједињења Далмације са Хрватском и Славонијом, заузимао се за аутономију Далмације.

Између осталог у том се допису наводи и ово:

„Отворено признајемо да је један део северне Далмације припадао једанпут хрватским и угарским краљевима, и нећемо да чинимо употребу разлога наведеног и од историчара, продаје града Задра и њене територије Млечанима од стране Ладислава краља Угарског, — као што нам се чини непотребно да споменемо да ни Хрвати ни Мађари нису никада имали под својом влашћу ни далматинска острва, ни дубровачку државу ни Боку Которску, и да, према томе, на овај део наше покрајине не би могло да се протеже њихово захтевање“.

Исти је тај лист публиковао и претставку општине сплитске управљен цару, којом се тражи да се Далмација не присаједини Хрватској и Славонији.

То је први знак зачетка далматинске аутономне странке, која се доцније претворила у италијанску странку.

La Gazzetta di Zara од 20 јуна 1848 публиковала је превод једног манифеста Владике црногорског становницима Дубровника и Боке, који је у то време подељен у тим крајевима, и који је гласио:

„Од Владике и од свих Црногораца најлепши поздрав браћи обеју обреда, Бокељима и Дубровчанима:

Чујемо да у овом превирању прилика овога света, долазе и вама позиви и подстицаји са разних страна. Знамо и то да се ваши зборови деле на разне странке, и зато вам и ми, као ваша најближа браћа која вас највише воле, шаљемо ову објаву и дајемо вам отворено на знање:

Прво: — Молимо вас као своју браћу да одбаците сваки други позив и смер, и да и срцем и душом прионете уз своју народност и да будете верни и послушни вашем сународнику Јелачићу, бану троједине краљевине под царском круном.

Друго: Ако бисте — да то сачува Бог — били неверна своје Бану и прионете уз странку странаца, пренебрегавајући своје сопствено добро, знајте добро да ћемо се ми дигнути као ваши заклето непријатељи, и са нама ће се дићи многи и ваљани јунаци из ова два краја, те ће се просути крв издајница и издајничке ће се куће у пепео обратити. Ви добро знате да ми не умемо да се шалимо и зато добро пазите шта и како радите.

Треће: — У случају да вас који непријатељ нападне, ми смо у свако време готови да вам притекнемо у помоћ и да заједно са вама пролијемо крв за вашу слободу. То да вам је на знање и будите здрави.“¹

La Gazzetta di Zara у једном званичном комуникеу, наводи да су од црногорске владе тражена објашњења у погледу намере тог манифеста, којим једна страна власт позива аустријске поданике да буду верни поглавици једне покрајине „иако аустријске али одељене од Далмације“. И додаје:

„Одговор који је добијен потпуно је умишавајући. Он садржи мирољубиве изјаве и пријатељске жеље колико према аустријској влади, толико и према становништву које јој је подложно, као и изречну изјаву да онај спис није имао никакву другу намеру него да запрети оној страни која је хтела да се извлочи из зависности према царској круни и да се одрекне своје народности, да се преда некој италијанској влади, о чему се је у Црној Гори био распростро глас. Али ми, са своје стране, морамо да изјавимо колико на наше задовољство, толико и

¹ Пошто нисам могао да нађем оригинал овог прогласа, ја сам га превео с италијанскога, како је тај превод објављен у „Gazzetta di Zara“.

да одамо част истини, да су те вести потпуно неосноване, пошто је историска верност Далматинаца своје Суверену свакоме добро позната, као што су познате и његова приврженост својој народности, и патриотска срчаност да је брани као свети аманет својих прадедова.“

У вези с овим комуникеом *La Gazzetta di Zara* од 27 јуна 1848 публиковала је и ову вест:

„Као што је познато становници Боке су летцима који су долазили из разних илирских земаља, а у последње време једним манифестом црногорског Владике били позвани на сједиљење са Хрватском.“

Услед тога је 13 овог месеца одржана у Прчању скупштина главара и стараца, изасланика свих градова аустриске Албаније².

Узелo је учешћа на 300 лица, скоро све под оружјем, и ови су у дворишту Прчањског манастира претресали то питање без икакве претераности, и без разлике у мишљењима.

И дошло је до резолуције да се на те предлоге одговори:

а) да ће Бока остати увек верна Њ. В. Цару и да ће суверена права умети да брани против сваког непријатеља са стране и сваког издајце изнутра;

б) да становници Боке сматрају Хрвате као своју браћу, али да кад би та покрајина постала самостална од Угарске и кад би Цар одредио сједињење о коме је говор, требало би решавати о условима извођења тог сједињења;

в) да се у том смислу одговори и Владици;

г) дато је затим од свију заклето обећање да ће се узајамно потпомагати против сваког непријатеља, спољњег или унутрашњег.

д) Та је резолуција потписана од свих општинских главара, и свакоме је предана по једна копија од ње.“

Услед револуционарних покрета у Аустрији и у Мађарској, (који покрети нису захватили Далмацију), цар Фердинанд је абдицирао, Франц Фердинанд се одрекао престола и 2 децембра 1848 ступио је на аустријски престо цар Фрања Јосиф I. Тог истог дана млади је цар именовao бана Јелачића намесником Далмације.

² Тако је тада називана Бока Которска.

То је наименовање храбрило наде Словена у Далмацији а запрепастило противнике сједињења, тим више што је Јелачић примајући дужност банске части у Хрватској у прогласу „Хрватском и српском народу троједине краљевине Хрватске, Славоније и Далмације“ јасно алудирао на скоро присаједињење Далмације, речима:

„Мене је Њ. В. наш Краљ наименовао и баном Далмације; и ја се зато тврдо надам у правду нашега Краља и у сталну вољу народа, да се ово моје наименовање неће ограничити на то да буде само титуларно. Славна је Далмација одавна била наша савезница, и то не само због историских догађаја, него и по свом географском положају, по крви, по братству, по наслову што још из старине носе хрватски банови.“

Јелачић је у то време националном покрету Хрватске и Славоније давао правац борбе за независност Хрватске од Мађарске и он је са својом војском био већ пред Пештом, кад је позван да угуши револуцију у самој Бечу. Пошто је заједно са Виндишгрецом коначно савлада, кренуо је опет са Виндишгрецом према Пешти.

Наименовање намесником Далмације дође дакле Јелачићу онда кад је он био на врхунцу своје војничке славе. Његови су успеси били у исто време и снага народне странке у Хрватској, чији је један од главних циљева било сједињење са Далмацијом.

La Gazzetta di Zara од 10 децембра 1848 доноси овај део прогласа Јелачићев Далматинцима:

„Са радошћу видим поновљену у мојој личности ону везу народног братства, које ће, на путу уставне слободе, у сједињеној мисли, осигурати највеће интересе свих чланова једног истог племена.“

Далматински изасланици у парламенту, који се под притиском револуционарних покрета у Бечу беше састао у Кремширу, и који је требао да изради устав за целу Монархију, поднели су 11 децембра једну интерпелацију влади питајући да ли наименовање бана Јелачића намесником далматинским има значај неке

измене у „жељеној и потребној засебној администрацији Далмације“. Ову су интерпелацију потписали посланици Филипи, Микиели-Витури, Пленковић, Ивићевић, Радмили, Петровић, Пајтони и Грабовац. Србин Петрановић није хтео да је потпише.

*

Аустрија је успела да савлада револуцију у Бечу а, помоћу Русије, да је савлада и у Мађарској.

Међу бечким револуционарима истицао се један млад адвокат, по имену Александар Бах, који је после неуспелог тако званог Кремширског устава, који у пракси није никад ни примењен, успео да постане човек поверења аустрискога двора. 20 августа 1857 цар је издао проглас којим је устав укинут, и повраћен апсолутизам, и као министар унутрашњих дела наменован је ранији револуционарац Бах, који је остао на власти од 1851 до 1859. То је доба познато под именом Баховог система. То је доба крупног бирократског апсолутизма, у коме политички живот народа беше сведен на нулу, и у коме и у Далмацији нема политичког живота.

Бахов систем уништен је аустриским поразима код Мађенте и код Солферина (1859).

Нов политички живот у Далмацији. Борба »Народне странке« са »аутономашина«

Борба за народна права почела је у Далмацији 1848 године, али се она тек 1860 и 1861 године почела да развија у модернијим облицима, у којима је на темељу новог устава и народ почео да узима учешћа у политичком животу државе.

У тој борби Срби и Хрвати били су на истом фронту, сачињавајући једну јединствену политичку странку, *Народну странку*. Њихова борба била је у првом реду наперена против неправедно претежног положаја који су заузели били у Далмацији тако звани аутономаша, који су, ма да су претстављали само једну незнатну

мањину, ипак имали у својој власти скоро све далматинске општине, успели су да све, без изнимке, државне школе (и оне на селима) буду талијанске, и да талијански језик буде једини језик којим се водила и судска и политичка администрација у земљи.

Од године 1859 до 1861 излазио је у Сплиту један алманах под именом *Almanacco Dalmatico* у коме су сарађивали А. Казначић, д-р Коста Војновић, Никола Томазео и многи други виђенији Далматинци.

Један анониман аутор публиковао је у том годишњаку један чланак под насловом „О позиву новинарства у Далмацији“, у коме између осталог наводи и ово:

„Положај Далмације је у сваком погледу један изузетан положај. — Присаједињена раније другим сестринским земљама, и постављена између две цивилизације, она је преживела срећних и славних дана. Њено је име улевало страх освајачима, и кад је она од њих покорена она је њима давала и владоце и господаре. Доцније рука Божја постаде тешка над њом, и она назадова, и није се од тога још повратила. Средњи је век донео другим народима благодети које они још и данас уживају, али је он Далмацији, њеним славенским синовима, донео само робовање.

У додиру са једном вишом цивилизацијом, Далмација је, по нужди и материјалних и спиритуалних односа, и по утицају који је у њој вршила једна страна влада, себе модификовала у правцу јаче италијанске цивилизације.

Али измена такве врсте могла је бити само површна... и она није могла да пусти јаке и трајне жиле. Јер се индивидуалност једног народа не може тако лако изменити, и јер се не могу уништити карактеристике које је сама природа створила и које дају право на засебан и слободан живот. То нам објашњава отпор који су Далматинци дали супрематiji италијанскога народа, оличеној у моћној Републици Млетачкој, то нам објашњава што италијанска култура, кроз толико векова своје владавине, није успела да ишчупа из Далмације народни елемент, диван и несравњив у својој отпорној снази, и зашто, насупротив, усађујући у њега своје најчистије сокове, унела у њега још јачу плодност и још већу снагу.

Ко има и само један атом здравог разума не сме да каже да је праведно, а ни да је могуће, да се Далмацији сасвим италијанизира...

Новинарство у Далмацији, служило се оно италијанским или славенским језиком, требаће да увек буде вођено и инспирисано од једног самог осећаја, од једне саме идеје водиље, од осећања народне идеје“...

У истом годишњаку други један анонимни аутор под насловом: *О будућим правцима интелектуалне класе у Далмацији* пише:

„У Далмацији нема и у њој не може бити друге народности осим славенске, или тачније српскохрватске народности...“

СРБИЈА ЈЕ НАРОЧИТО ПРЕДЕСТИНИРАНА ДА ОПОРАВИ СУДБИНУ НАРОДА, ПРИВЛАЧЕЋИ СЕБИ ПРЕИМУЉСТВОМ СВОГ ЈЕЗИКА СВЕ ЈУГОСЛАВЕНСКЕ НАРОДЕ.

У ствари српски језик говори, са малим разликама у облицима, не мање од пет милиона људи, а у нашој Далмацији он је преодминантан језик.“

Да би постали јачи у борби против талијанске прејужности у Далмацији — далматински Славени захтевали су сједињење са Хрватском и Славонијом, на темељу природнога права које је саветовало то сједињење са земљама истог језика и исте народности.

Д-р Игњат Бакотић у једној брошури под насловом *„I partiti in Dalmazia“* пише:

„Далмација, сматрана са географског гледишта, приморје је славенских земаља које за њом леже. Њени становници су сви Славени, изузимајући један врло мален број италијанских породица...“

Ми желимо и хоћемо да се здружимо са Хрватском и Славонијом, јер нас на то нагони и крв и корист наша. Хтели бисмо да се сви наши родољуби увере колико о знаменитости и о будућој величини овога корака, толико и о његовој праведности: праведности по језику, праведности по праву на душевни живот. Само присаједињење са Хрватском и Славонијом, моћи ће нам несумњиво јамчити солидну самоуправу и праву политичку слободу“.

Др Ловро Монти публиковао је исте 1861 године брошуру под насловом: *Considerazioni sull'annessione*

del Regno di Dalmazia a quelli di Croazia e Slavonia у којој наводи, између осталог:

„Питање сједињења са Хрватском у уској је вези са народним питањем, штавише оно је права његова последица...“

У Далмацији нема друге народности осим илиро-српске, ма да у њој има неколико породица италијанског порекла...“

Да брани своју народну индивидуалност и да је без опасности развија, потребно је да сваки народ постане што је могуће више јак, али увек на путу правде и права.

Данданас једино нам је јемство против унутрашњих као и против вањских опасности и штета, сједињење са Хрватском...“

Далеко од тога да се хрватизира, Далмација ако устане из своје учмалости, жустрим духом поновљеног живота, стећи ће надмоћност над самим Хрватима, а може бити и над другим Јужним Славенима...“

У једном чланку под насловом: „А шта ће Далмација?“, Дон Михо Павлиновић наводи да Далмација неће имати среће „доклен год једном руком не пригрли Хрватску, а другу не приметне преко Босне под дебелим хладом Аустријанског барјака“.

Анте Кузмановић пак у *„Посланици Далматинцима“* заговара такође сједињење са Хрватском и Славонијом, и на једном месту истиче ово:

„Сједињење или придружење ове земље к' Хрватској, бити ће нашој народности, и нашим првацима камен станац, темељ необориви. Не догоди ли се то, тада нама друго ништа не остаје до успирати се поталијанчавању, да се не избагимо и не постајемо људи сриднега рода, то је рећи ни мушко ни женско.“

Ови наш народ по Далмацији, осим Дубровника и Котора, који Српскоме народу припадају, јесте по стечевини својој управо Хрватски; а ако не би ко на то пристао, нека зна да талијански није, пак нека га зове Словински, Славенски, Славонски, Српски ли, стало ми је; доста је мени Славјанства мога.“

*

Године 1860 почла је излазити у Задру *»La Voce Dalmatica«*, ванпартиски лист, чији су сарадници били д-р Војновић, д-р Михо Клајић и други. Али како је већ 1861 године тај лист почео издавати чланке против

анексије са Хрватском и Славонијом, далматински народњаци га сви напуштају, и тај лист постаде званичним органом аутономашке странке.

Тада су народњаци основали свој орган на италијанском језику: »*Il Nazionale*«¹ чији је уредник био Натко Нодило, један од најбистријих умова које је Далмација у то доба дала. Потпуни Југословен, који није правио никада разлике између Срба и Хрвата, и који је и једне и друге једнако љубио —, он је био најсјајнији тумач идеја народне странке, и док је он био уредник тог листа трајала је слога и сложан рад Срба и Хрвата у Далмацији.

Програм тог листа наглашавао је ово: „Славени по пореклу, по избору и по никад незатајалој љубави према домовини хоћемо да јавно и отворено искажемо своје осећаје; да објавимо преко овог листа поштеним нашим далматинским суграђанима који се са нама не слажу, чисту нашу мисао, и да пречистимо ону мутну светлост којом странка која је нама противна, настоји да обавија свако наше дело, сваку нашу реч и сваку нашу намеру“. Обећавао је да ће бранити потпуну слободу за свакога, да ће се залагати за политичке слободе, а нарочиту бригу водити о развијању славенске народности, да би наш народ једног дана могао ступити у тешње везе које сада имамо само преко крви и језика, са браћом у Хрватској.

Нарочити додатак „*Народни Лист*“ на српскохрватском језику излазио је заједно са сваким трећим или четвртим бројем од »*Il Nazionale*«. У »*Il Nazionale*«² сарађивали су стално д-р Михао Клаић, д-р Коста Војновић и Стјепан Љубиша, који доцније постаде претседник Далматинског сабора. Матија Бан писао је чланке о спољној политици, Сундечић и Бузолић публиковали су у њему своје песме. Нодило је у »*Il Nazionale*«³ водио и полемику са Николом Томазеом, који је био противан анексији са Хрватском. Та полемика вођена је и с једне и с друге стране *fortiter in re, suaviter in modo*.

Никола Томазео је био противан анексији са Хрватском, али то он није био из истих разлога из којих су јој били противни далматински аутономиши, који

су на крају крајева били једна аустриски настројена странка.

Томазио је био мишљења да је Србија она земља којој је суђено да ослободи Далмацију, и он се бојао да присаједињење са Хрватском, која је од толико векова већ била подложна хабзбуршкој династији, не компромитује ту далматинску историску судбину. Он то изречно каже у свом делу »*Il serio nel faceto*«⁴ на стр. 287, где вели „Ко нам јамчи да у сједињењу са Хрватском ми не изгубимо оно што нам будућност спрема?“

Он је ту исту мисао најјасније изразио у песми посвећеној Далмацији коју овде у целини преводимо:

Охоли свет, јадна земљо моја,
 Мрзи те ил' жали. Као што с трупа
 У пола откинута мишка болно виси,
 Тако, Далмацијо моја, туђи живот
 Напором тешким кроз жиле ти струји.
 Ти беше српска, турска, талијанска,
 И француска беше, али још никад
 Ни сасма туђа, а ни сасма своја!
 Отаџбине живе нема ко се од тебе роди.
 Ал' не лажу ли мојој љубави болној
 Ведро небо и у отвореном ветру
 Слободан кедар и мирисави снег
 Бадемова, весника прамалећа,
 Видећеш ти, мскрена моја, боље дане;
 Видећеш ти своје голе хумове покривене
 Шумовитом гором и облацима плодним.
 Као пловне горе изгледаће ти луке,
 И димови брзи (дисање лађа брекћућих брзином)
 Бацаће свој гар кроз ваздух ти ведар.
 Као што птица, после дугог лета,
 Спушта се на одмор у шумскоме хладу,
 Тако ће са севера и запада,
 Крећући ка врелој светлости Истока,
 Свраћати к теби и лађе и мисли.
 И тад нећеш више бити само парче сироте земље
 Измеђ брда и мора и неколико растрканих острва,

О отаџбино моја, него ће васкрсла Србија
 (Ратничка мишка и благородно срце),
 И све земље, као под италским осмехом рођене,
 Које у баре претвори отоманска леност,
 Са тобом један живот и једну вољу учинити,
 И улиће ти у уморне жиле
 Нову снагу. И ти, пружајући десницу Италији
 И леву руку Хелади, спајаћеш их
 У свето коло љубавних загрљаја.
 Ваљда ће и Угри и Германи
 Скинути преда те бахатост и бесност
 И осетит се као браћа са срцима
 У која сунце улива љубав у крв узаврелу.
 Јер је у теби Бог, каоно у новој Италији,
 Саздо српски род из разних сојева
 И облика и осећаја људских,
 И сложио у теби и плахост и разбор.
 Дао ти је језик младеначки крепак,
 Који је између свих других којима Европа збори
 Најбоље очувао трагове јаким времена
 Када је свет био дете у сумњи а див у љубави.
 Трпи презир и надај се, мила моја домовино.
 Ти си презрена, али твоју чедну главу
 Не обавија венац ни нечистог богатства
 Ни срамне славе.
 С временом ћеш већа ти постати
 Али ћеш и зрелија за велике болове бити.“

У једном приказу Кунибертијевог »*Essai historique sur les révolutions et l'indépendance de la Serbie depuis 1804 jusqu'à 1850*«, Томазео је наводио ове речи:

„Али постоји један народ православног обреда, који има велике историске и уједно и песничке традиције (историја живи увек више у народима него у књигама научника), један народ чији говор стоји према словенским дијалектима као тоскански говор према дијалектима италијанским; један народ који нађе самог себе и извојева своја права на народност, пре но што је Грчка напунила Европу својим подвизима... То је

Србија. Србија би могла да постане неимар Југославена“.

У делу: *Dei canti del popolo serbo e dalmata*, Томазео је публикувао ове дивне речи:

„Србија, која је била окружена много већим опасностима и потешкоћама, иако може бити мање навикнута ударцима турскога палоша но њена посестрима Грчка, — Србија је задивила свет устајући, прва на Балкану, да се бори у свето име отаџбине „за крст часни и слободу златну“, а у славу Бога и имена свог! Али јадна Србија не имађаше никога на својој страни да по свету телали њене патње и муку витешку; немађаше Србија ни трговачког бродовља по сињему мору, ни синова трговаца и књижевника да је, растурени по целој Европи, пред светом бране и величају. Немађаше тужна Србија ни Хомера, ни Софокла, немађаше она ни уметничких споменика, ни оних великих традиција, којима се благодарно клања цело човечанство, тако да се међу културним народима чешће у години спомиње име Атине, него ли се сунце јавља на зренику; али ти, Србине тужни, имао си за собом само нејасну успомену давно минулих времена, а пред собом још нејаснију слику једне далеке будућности; имао си само своје горе и своје гудуре, своју доброту и своју храброст, имао си Бога и Марка. Е па нека сте благословени, о ви незнани јунаци, нека си благословена ти, безимена сиротињо, која си се у мукама борила за свима свету отаџбину! Нека је благословена крв коју пролисте за далеку унучад и браћу своју! Мало ће ваших имена забележити историја, а колико их забележи биће само гола имена, јер су трагови ваших подвига ишчезли заједно са лишћем домаћих гора, тако да од успомена на ваш самртни живот остају само подртине, нешто налик на растргани леш, који не може да препозна ни око брата рођенога. Али много боље но имена ваша сачуваће се, ако јаки Бог да, у вашим синовима предање о вашем јунаштву, оно ће се сачувати попут ваздуха којим је човек са свих страна окружен, па ако му и не види облика, он опет зато у њему дише. А ако не на развалинама овог света, које ће бестрага разнети вихор столећа,

оно ће се ваша имена, ваша дела и најситније мисли ваше вечито блистати у царству небеском!¹⁾

Из овог се види да Никола Томазео, иако душом и срцем Италијан, није био аутономашки далматински талијанаш. Он није хтео да Далмација пређе Италији. Он је то јасно и казао:

„Оном искреношћу која је својствена мојој раси, казаћу да не верујем да би се Далмација могла везати данас за Италију. Јер наше време нема ништа заједничкога са временом Млетачке Републике... Али Италија има данас у својој кући сувише много потешкоћа и опасности, да би јој требало да их тражи још и с друге стране воде. Јер ако је икад тешко било владати над људима који говоре другим језиком, данас би се Италијани нашли у немогућности да у том погледу установе нећу да кажем једнакост, него ни грађанску правичност. Италијани, колико год паметни и благородни они били, (кажем: сви Италијани) не би никако могли сматрати једног убогог становника из далматинских брда или острва једнако као једног грађанина из Арца или из Киери. А ја држим да, човек према човеку, један Далматинац вреди бар толико колико један човек из Пицигетона или из Вал д' Аосте. А силећи се да третирају Далматинце на једнак начин, Италијани би уобразили да чине дело ако не политичке мудрости, а оно у најмању руку дело необичне крепости. И сад, Далматинци, који поштују све оно што заслужује поштовања, који се диве свему ономе чему се човек може да задиви, који су добро расположени према целој свету, који умеју да са саучешћем схваћају бол беде и малих и великих, не желе да се нико удостоји да их благонаклоно ни трпи ни жали.“

*

Мађента и Солферино године 1859 као што је познато, уништише и оборише у Аустрији апсолутистички Бахов систем.

¹⁾ По преводу г. Марка Цара из дела „Моје симпатије“.

Аустрија се преко воље одрекла те врсте владавине, и решила се за други, либералнији систем, у нади да ће јој он продужити живот. Том намером влада се одлучила да испитује жеље и намере претставника разних покрајина царства и сазвала зато тако звано појачано Царевинско веће (Verstärkter Reichsrat). — Царевинско веће било је онда у Аустрији састављено од највиших државних чиновника, који су имали да припремају законе и да дају савете круни. То је Царевинско веће тад умножено, појачано, упливним људима из читаве Монархије. Главно питање које се је у том појачаном Царевинском већу имало расправљати било је: да ли се има задржати систем централизације или се имају узети у обзир потребе и особине појединих покрајина. Мађари, Чеси и Пољаци били су за ово последње, Немци су били за централизацију. Становиште „историско-политичких индивидуалитета“ — како се то тада називало — добило је превагу. И тад је образована влада Голуховског са федералистичким програмом, под којом је издата тако звана Октобарска диплома од године 1860.

Према овом уставу свака је покрајина имала да добије извесну административну аутономију, док су заједнички послови имали да се расправљају пред Царевинским већем, и то пред тако званим ужим већем, кад су имали да се расправљају предмети који су се односили на саме чисто аустриске покрајине, а пред ширим већем кад су имале да узму учешћа и покрајине Угарске круне.

Али тај је устав био кратког века, јер је он измењен већ фебруара 1861, тако званим Фебруарским патентом. Тад је на владу уместо федералисте Голуховског дошао централиста Шмерлинг.

Чланом трећим овог патента истиче се: Да пошто Његово Величанство није још коначно одлучило у погледу државно-правних односа краљевине Далмације према праљевинама Хрватске и Славоније, статут покрајински проглашен за краљевину Далмацију не може још да ступи потпуно у важност.

Али и поред тога били су расписани избори за Далматински сабор, који се први пут састао 8 априла 1861. На тим изборима добише већину посланици аутономне странке, али не толику да би могли располагати са две трећине гласова потребних за евентуалну измену покрајинског правилника у вези са горе спомнутом резервом садржаном у чл. III Фебруарског патента. Зато, предвиђајући да ће то питање доћи на дневни ред саборских седница, и знајући за владин предлог о избору изасланика који ће са изасланицима Хрватског сабора у Загребу водити преговоре о модалитетима за анексију Далмације са Хрватском и Славонијом, они су пошто по то хтели осигурати себи те две трећине гласова.

Ни цар ни централна влада нису хтели да се упуштају у решење питања судбине државно-правног положаја Далмације у Монархији, и оба су та фактора нашла да им је комотније пребацити то питање на бар делимичну надлежност Сабора, за који су знали да неће примити предлог избора изасланика који би имали да преговарају са изасланицима Хрватског сабора о модалитетима анексије.

То је једино могуће тумачење сибилинског III члана споменутог патента.

Провидна је скривена намера очувања фактичног стања и противност да се оно измени.

По правној логици изасланици који имају да дискутују о модалитетима неког решења треба да имају готово основно решење, на темељу којег могу да се у његовој хармонији утврде и спроведу ти модалитети. Овде напротив набачени су модалитети а да основног решења нема. Нема га по самом признању члана III споменутог патента.

Зла вера и подвала и централне бечке владе и самога Цара у овоме питању очевидне су.

Народна странка је ушла у сабор са 14 посланика.¹ Међу њима био је изабран у Макарској Стефан Иви-

¹ Посланици народне странке изабрани год. 1861 су били ови: д-р Ђуро Пулић, д-р Брне Верона, д-р Јаков Ђорђи, Лука

Њевић, човек јаког ума и лене културе, иако самоук, претседник Макарске општине. И аутономаши, који су имали потребу да се ослободе бар једног противника, да би располагали већином од две трећине гласова, побише законитост Ивићевићевог избора, који је у тајној седници уништен због тога што је тај Ивићевић 1820 године био осуђен због карбонарства.

У седници Далматинског сабора од 18 априла 1861 изгласан је предлог посланика Галвана: „да се не прими владин предлог да се из Сабора изашиљу посланици у Загреб који би расправљали у Сабору Краљевине Хрватске и Славоније о сједињењу Далмације са тим Краљевинама“. Овај је предлог примљен са 29 гласова. Посланици народне странке устегли су се од гласовања, изјавом да тај предлог не спада у надлежност Сабора, и одлучили су да иду у Беч да се жале на поступање саборске већине.

На седници од 24 априла приступише само два посланика народне странке, и већина је записнички дала констатовати „да је неколико посланика, а да то нису ни саопштили претседништву Сабора и без дозволе, отишли у Беч да се придружи једној хрватској депутацији коју је водио бискуп Штросмајер, а са намером да парализира решење већине“. Тада је примљен предлог посланика д-ра Бајамонтиа да сви посланици већине иду у Беч да протестују против поступка посланика мањине...

Ти протести и контрапротести далматинских посланика у Бечу нису имали другог успеха осим што су приближили посланике народне странке чешким федерали-

Трипковић, д-р Миха Клајић, Јосип Ђуровић, Стјепан Љубиша, Крсто Кулишић, Крсте Јерковић, Крсте Кулишић, Пане Сабљић, дон Миха Павлиновић, д-р Косто Војновић и Радуловић. Сабор далматински имао је свега 42 посланика. Кад су доцније се српски посланици оделили од народне странке, клуб српских посланика имао је 7 посланика (3 бираних у изборном срезу Книн—Дрниш—Врлика, 1 биран у Обровцу, 2 из Боке Которске). Италијани су имали 6 посланика. Остали посланици припадали су хрватским странкама.

стима, а оне аутономашке странке немачким централи-стима. Али и једно и друго без видљивог одазива на-рода у Далмацији.

Мало времена после тога пала је Шмерлингова влада и образована влада грофа Белкредија (августа 1861), за кога се мислило да ће инаугурисати политику накло-њену Славенима. И тад је у Далмацији намесника Ма-мулу наследио намесник барун Филиповић.

У Аустрији мењање устројства државе долазило је увек после неког ратног пораза. Тако је после пораза Аустрије код Кенигреца, године 1866, одлучено да се Монархија преустроји у форми дуализма: на једну страну земље заступане на царевинском већу, на другу земље угарске круне.

Нагодбом између Аустрије и Угарске (1867) уста-новљено је да ће у своје време Угарска тражити да се Далмација присаједини Хрватској и Славонији — али до тога није никад дошло, и Далмација је све до про-пасти аустро-угарске Монархије била у саставу „Краље-вина и Земаља заступаних на Царевинском већу“, ма да је обавеза тог сједињења узаконена и у нагодби склоп-љеној између Угарске и Хрватске и Славоније 1868 го-дине.

Међутим ново уставно време, у коме је народ учествовао у политичком животу земље, учинило је да су на изборима Славени у Далмацији почели добијати оп-штину за општином, тако да кад су 1870 године распи-сани избори за Далматински сабор народњаци су добили већину у Сабору. Та је већина током времена постајала све јача, тако да је последњих година пре пропасти Мо-нархије аутономашка странка имала у Сабору далма-тинскоме свега 6 посланика бираних у срезу задар-скоме.

Године 1869 планула је побуна народа у Кривоши-јама у Боки Которској, пошто народ није хтео да слу-жи у аустриској војсци. Није хтео да служи у војсци зато, што, као што је горе већ споменуто, Бокељи нису у војсци служили ни под Млетачком Републиком ни под француском владом, па су сматрали то неслажуће у вој-

сци као једно стечено право, које су они сад и оружјем бранили. Шака људи држала је у шаху целу Аустрију, која је била немоћна да их војском савлада. Кад то није могла, бечка влада збаци с положаја намесника Вагнера и наименује намесником генерала Родића, коме је по-шло за руком, помоћу народног посланика Љубише, да умири побуњенике и да са њима склопи формалан мир, тако звани Кнезлачки мир. Предајући оружје и потпи-сујући акт тога мира, поглавица побуњеника Самарџић је том приликом рекао да он жели Аустрији све оно што Аустрија жели Боки.

Поводом ове буне д-р М. Полит-Десанчић објавио је у Суботићеву „Народу“ бр. 35 од године 1870, зна-чајан чланак, због којег је морао да одговара пред по-ротним судом у Пешти. Тај чланак носио је наслов „Бо-ка“ и у њему се позива народ за скупљање прилога за бокешке устанике који се враћају на своје пустиине. Тај се чланак завршава речима:

„Те прилоге нека не сматрају браћа у Боки као ка-кав дар, него као нашу захвалност за оно што српству образ осветлаше, што показаше свету: да Србин живи, да је јунак.“

Услед бокешке буне распуштен је Далматински сабор.

»Народна странка« добија већину у Сабору

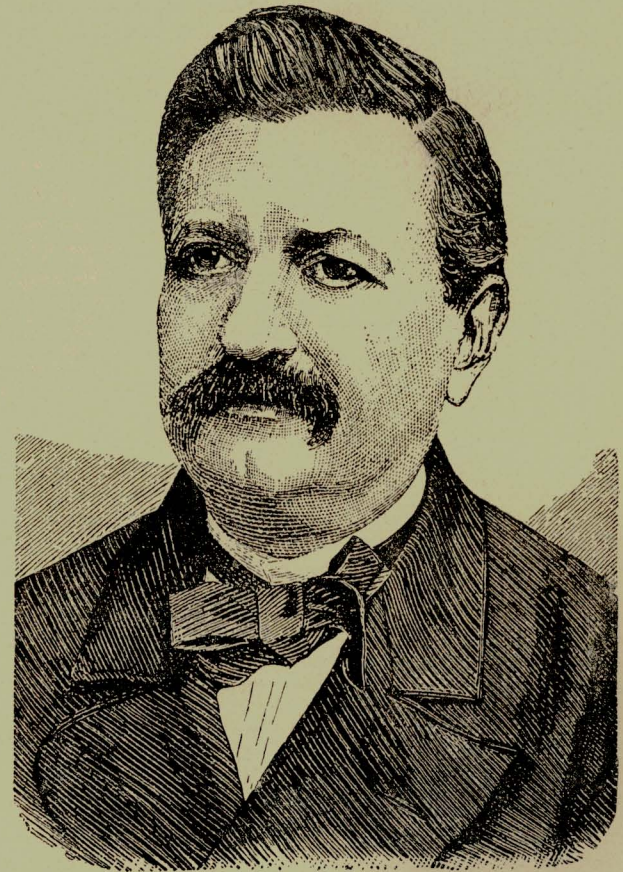
Отварањем „народних“ и „славјанских“ читаоница, у којима су се пропагирале мисли о народним правима, нарочито што се тиче употребе народног језика у шко-лама и у јавним надлештвима, јавном штампом и јаком пропагандом у народноме духу коју су у католичком делу народа врло активно и успешно нарочито водили млади народни католички свештеници и народни учите-љи —, идеја о народном буђењу добијала је све више маха и придобијала све већи број присталица. Као што је природно, то је морало утицати и на успех општин-ских и политичких избора.

У јуну месецу 1870 били су избори за Далматински сабор. На тим изборима добила је народна странка 25 мандата против 16 аутономашке странке.

У првим седницама првог заседања новоизабраног Сабора расправљало се о адреси по питању сједињења са Хрватском и Славонијом. На седници од 3 августа 1870 саборска је већина гласовала и примила адресу у којој је казато и ово:

„Државно, дакле, право ове Ваше Краљевине, ако и неизведено, још онако постоји како га примише, признаше и очуваше, иза осталих старих краљева прешаника, славни прадједови Вашег Величанства, а и само Величанство Ваше. То државно право, које потпуно одговара природном народном праву, свеједнако живи у чувству и савјести народа Краљевине Далмације, кога ми заступамо. Он је свеђер осјећао и осјећа себе чврсто привезана са тим правом уза Вашу свијетлу Круну, те га сматра, уз непомичну своју поданичку вјерност Вашем Величанству, главним стожером свог државног опстанка. Сада би ово било да ми заступници Ваше Краљевине Далмације препонизно замолимо Ваше Величанство да изволи превести ову своју Краљевину на њезин старински темељ државнога права. Али и Хрватска и Славонија дођоше у такав положај који свестрано по народу правну свијест не задовољава, а свакако је створен без судјеловања заступника Краљевине Ваше Далмације. Стога не могавши се никако отети својој заступничкој дужности, а да не истакнемо ово животно питање о повратку Далмације к својој старој државној заједници, нама заступницима те Краљевине ино не остаје него препонизно молити Ваше Величанство, да би се удостојило свести положај државни с обје стране на такво становиште, на каквом би законити заступници Краљевине Ваше Далмације могли се сустрести са законитим заступницима Хрватске и Славоније, те приметнути везу њихове државно-правне заједнице.

Народ кога ми заступамо на овом Сабору Краљевине Ваше Далмације, у потпуној свијести свога права, које су му прадједови установили у овој земљи, а зајамчили светом присегом избрани и окруњени краљи,

СТЕПАН М. ЉУБИША

којима је Ваше Величанство законити наслиједник, као носилац старинске Круне Краљевине Далмације, Хрватске и Славоније, не може да својом жељом не претиче сретан данак када ће Ваше Величанство удостојити се то право дјелом остварити. Стога ми, заступници народа Ваше Краљевине Далмације, сакупљени у Сабору, понављамо молбу да Ваше Величанство добротиво изволи позвати законите заступнике Хрватске и Славоније, нека се са законитим заступницима Далмације сложено договарају и уговоре начин и увјете како би се, потврдом Вашег Величанства, поновила она државна јединица, у којој су за вјекова дијељене згоде и незгоде, а на увеличање моћи и сјаја царевинске и краљевинске Ваше круне, на умирење и задовољство укупнога народа Троједне Краљевине под Вашим очинским жезлом живућега, — јер смо увјерени да би се иначе залуду тражило за тај народ редовитог напретка и природнога развоја унутра, а тврдине и обезбједе с двора.“

*

Бечки парламенат је у то време донео закон по коме ће се посланици за Царевинско веће бирати не више преко покрајинских сабора, него директним избором народа.

Циљ тога закона био је да се њиме законским путем створи подлога која ће онемогућити федералистичке тежње, и био је наперен нарочито против Чеха.

Клуб народне странке био је одлучио, у договору са Чесима, да ће далматински посланици гласати против тог законског предлога. Али је пет далматинских посланика, то јест Ђуро Војновић, Перо Будмани, Стјепан Љубиша, Антониети и Данило, гласало за тај закон и тим својим гласовима створило већину у Парламенту. — Ово поступање далматинских посланика било је врло неугодно примљено у Далмацији. Посланици који су гласали за тај закон наводећи да су у самом интересу Далмације морали тако поступати, јер им је запрећено да ако не гласају за тај законски предлог бечка влада ће укинути све народне тековине у Далмацији, а

ако за њ гласају да ће добити концесије, наиме грађење железнице, санирање мочвара, славизирање државних надлештава итд. Како је јавно мишљење било њима противно, они су, да би се бранили, основали тада један нарочити орган, *Земљак*, коме је уредник био врло талентовани Јосип Тончић, а дон Иван Данило му је био главни сарадник. У почетку је „*Земљак*“ водио оштру полемику са *Народним Листом*, али доцније, око 1876 године, кад је сама народна странка признала да је делатност земљакиста била корисна по отаџбину, раздор је уклоњен и *Земљак* је престао да излази.

Међутим чим је народна странка добила већину у Сабору, почела се је међу хрватским посланицима истичати извесна клерикална струја, коју је највише подржавао посланик дон Михо Павлиновић. Јак умом и неоспориво заслужан за народну ствар, он је у странци уживао највећи ауторитет, и могао јој је да наметне своје назоре и своју вољу.

Приликом посете цара Фрање Јосифа I године 1875 Далмацији, већ се почело говорити о могућности окупације Босне и Херцеговине, којој су далматински Срби били одлучно противни, тим пре што се те године кад је плануо устанак у Босни и Херцеговине, и далматински Срби а и добар део народњака Хрвата из Далмације, надали се да ће у Босну и Херцеговину ући српска војска која ће да ослободи те две земље.

У тим догађајима је почетак раздора између далматинских Срба и Хрвата и разлог доцније политичке борбе међу њима.

При таквом расположењу духова, појмљиво је да су најљуће стреле далматинских Хрвата, као и далматинских хрватских посланика на Сабору далматинскоме за рад петорице земљакиста биле наперене на Србина Стјепана Љубишу.

Стјепан Митров Љубиша (1824—1878), син једне старе и угледне будванске породице, био је самоук. Оставши у својој четрнаестој години без оца, морао је зарана да се брине о издржавању не само своме него и своје породице, и да ради и зарађује. У почетку радио је у општини, где је постао тајник. Ванредно би-

стар и врло марљив, а жељан и решен да добро разуме послове које је имао да свршава, сам је стао да учи законе и уопште правне књиге, и он се у томе толико усавршио да је у целој Далмацији био познат као неко чудо самониклог правника. Један врло познат задарски адвокат обратио се једном њему с молбом да му изложи извесне правне обичаје у Боки, па кад је примио Љубишин бистро и стручно обрађен одговор — писао му је да кад буде имао потребу да се неком обрати за савет у неком тежем правном послу, он ће само њега молити да му такав савет да. Уважавајући ту Љубишину ванредну способност, влада га је именovala јавним бележником у Будви и без правног факултета. Већ 1861 године Љубиша је изабран за народног посланика у Сабору далматинском и у бечком Царевинском већу. Године 1870 постао је претседником Далматинског сабора.

Љубиша је иначе познат и као књижевник који је, у време кад је писао, заузимао врло часно место у нашој књижевности.

Како је одмах пошто је народна странка 1870 године добила већину, у њој почела да превлађује клерикална антисрпска струја, Љубиша ј долазио све више у сукоб нарочито са главним претставником те струје, попом Миховилом Павлиновићем.

Месеца новембра 1876 били су нови избори за Далматински сабор, који се састао јануара 1877. Стјепан Љубиша није хтео више да уђе у Народни луб, него је остао по страни, сам.

Тада се „Народни клуб“ претворио у „Народни хрватски клуб“, ма да су у њему још остали и српски посланици осим Љубише. Нису хтели одмах да раскину слогу са Хрватима, надајући се да ће се односи поправити.

Прва тачка програма новог „Народног хрватског клуба“ била је: „Клуб промица оживотворење народнога начела и држи се државнога права хрватскога, те настаје да се изведе сједињење Далмације са Хрватском и Славонијом.“

На то је, крајем месеца јануара 1877 посланик Љубиша поднео следећи предлог, којим је дан први јачи ударац сложном раду Срба и Хрвата у Далмацији:

„Видјев пошљедњу ставку трећег чланка Царске Повеље од 26 вељаче 1861, којом се његово Величанство Цар и Краљ удостојио издати устав цјелокупноме царству, а у свијем Краљевинама и Земљама своје државе одредио по један покрајински ред, која ставка гласи овако: „Но будући да ми нијесмо коначно ријешили о одношајима државно-правним наше Краљевине Далмације напрема наших Краљевина Хрватске и Славоније, стога неће ни моћи за сада ступити у крјепост покрајински ред краљевине далматинске“;

Уважив да такво придржање мора се сматрати као престало већ од онда кад је Његово Величанство Краљ удостојио се године 1862 наредити да покрајински ред издан за Краљевину Далмацију ступи у потпуну крјепост, и да је збиља од тога доба исти ред у потпуној и законитој дјелатности;

Уважив да преинаком устава од 26 вељаче 1861, која се збила услед поновног закона од 21 просинца 1867, Краљевина Далмација остаде правно удружена са Краљевинама и Земљама заступанијем у Царевинском вијећу, без икаквог придржавања или изнимке, и да је фактично Далмација свакад, па и данас, заступана на Царевинском вијећу;

Уважив да царевинским законом од 21 просинца 1867, носећим нагодбу међу Краљевинама и Земљама заступанијем на Царевинском вијећу с једне стране, и оних Круне Св. Стефана, којим пошљедњим припадају Краљевине Хрватска и Славонија, с друге стране, није се ни из далека назначило о каквом државноправном одношају међу Краљевином Далмацијом и Краљевинама Хрватске и Славоније, и да је од оног времена сједио свагда у делегацији аустријској један заступник далматински;

Уважив да премда из свега наведенога јасно истиче да је било укинута придржање пошљедње ставке трећег чланка повеље од 26 вељаче 1861, ипак ту скоро

читасмо изјаву Министра Предсједника угарског у пештанској посланичкој кући, из које се изјаве види да она влада, позвавши се на нагодбу год. 1868 склопљену међу Краљевинама Хрватске и Славоније, с једне стране, и Краљевином Угарском с друге стране, држи да Краљевина Далмација само фактично припада вези Краљевина и Земља заступанијех у Царевинском вијећу, а коју су нагодбу утаничили дотични краљевински одбори земаља С. Стјепанове круне;

Уважив да у поменутих краљевинским одборима није ни била заступана Краљевина Далмација, о судбини које се располагало, и да дотична нагодба није била никад предложена на одобрење ни Сабора далматинскога, ни Царевинског вијећа, као интересованим странкама;

Уважив да и кад би могле Краљевине Хрватска и Славонија позвати се на историјска права од неколико вијекова страга, свеће та права не би се могла протезати никако на земљишта дубровачко и которско, која нијесу никада припадала тако званој Троједној Краљевини, но су дошла у властитост Аустрије по сили чланака 93 и 94 европског уговора 1815 године, као осебне повјесно-политичке територије, неовисне од Краљевине Далмације, као што су укључиво и признали горепомнуту краљевски одбори кад уговорише утјеловљење данашње, а не старе Далмације, обухватајући поменути два земљишта;

Уважив да је већ пала, и да ће све више падати неизмјерна штета на Далмацију с те изјаве Министра Предсједника Угарског, особито у питањима економско-финансијским, што тичу Далмацију, и која се питања претресају у Царевинском вијећу;

Уважив да већина пучанства Краљевине Далмације, а особито она коју се частим овдје заступати, највруће жели остати и даље у вези са Краљевинама и Земљама заступанијем у високом Царевинском вијећу, као највјернији поданици Његовог Величанства, милостивог Цара Аустријског, Дједу којег славне успомене добровољно се посвјетили год. 1796 и 1814;

Частим се предложити да изволи Високи Сабор одлучити:

I. Изабира се из Сабора одбор с налогом да приреди и на саборско одобрење поднесе најпонижнију основу адресе на Његово Величанство Цара и Краља, с молбом да се Свијетла Круна удостоји милостиво читовати у Свом одговору на Далматински Сабор, је ли последња ставка члана III повеље царске од 26 вељаче 1861 била укинута;

II. Тај ће се одбор састојати из девет чланова, шест од којих бити ће изабрани у истој мјери од трију скупина, од којих је Сабор састављен, а остала три од свега Сабора.

Придржавам се подробније разложење свог предлога, кад се буде о њему претресавати.“

Као што се види, овај је предлог састављен сав у духу „земљаштва“. Међутим је његово правно образложење интересантно са гледишта државнога права. Ма да је сасвим споредно питање да ли се године 1877 могло сматрати или не да је још у важности последња ставка члана III Царског патента од 26 фебруара 1861, у том образложењу су споменуте аустро-угарска нагодба од 1867 године и нагодба закључена 1868 године између Угарске и Хрватске и Славоније, у којој је последњој садржана одредба да ће Угарска имати да тражи присаједињење Далмације Хрватској и Славонији. Према томе постоји питање, а оно је постојало и године 1877, спада ли сједињење Далмације са Хрватском и Славонијом у надлежност Далматинског сабора или не спада. Несумњиво су гореспоменуте нагодбе измениле ранију државно-правну природу Хабзбуршке монархије, и несумњиво су оне бар преместиле надлежност по питању сједињења, тако да је она после нагодбе припадала искључиво хрватско-славонском сабору, угарском и аустријском парламенту, или, тачније, да је оно дошло у надлежност с једне стране краљевине хрватско-славонске и краљевине Угарске а с друге стране царевине Аустрије. — И, према томе, Далматински сабор могао је једино и искључиво да у том погледу из-

ражава своје жеље, али не и да истакне какво своје право, нити да ишта у вези са тим питањем решава.

Ту страну овог питања схватила је тек српско-хрватска коалиција (године 1905) која га је била поставила на своје право место. Она није успела да оствари сједињење, јер су се прилике у односима између Аустрије и Угарске после 1905 развиле тако да је престала повољна атмосфера у којој је у извесном моменту изгледало да ће се постићи сједињење, и јер су на тај начин Мађари и Аустријанци успели да изиграју српско-хрватску коалицију, — а није то успело нарочито јер је дошао велики рат који је решио питање свих југословенских сједињења на начин који је превазишао и жеље и очекивања најодушевљенијих патриота у свим југословенским земљама.

До решења Љубишиног предлога није никада дошло. Али се Љубиша тим својим предлогом још јаче замерио народној странци, тако да је у Клубу народне странке одлучено да се Љубиша искључи из Сабора. И саборски је верификациони одбор уништио његов избор, због формалног разлога што је при Љубишином избору за њега гласао и један гласач који је био малолетан.

Међутим на расправи која се је у Сабору развила кад је дошао на дневни ред извештај верификационог одбора, посланици хрватске већине осим оне формалне грешке због које је одбор сматрао да се Љубишин избор има да поништи, подигли су против њега и приговоре за оно гласање закона о директним изборима за Царевинско веће, о коме смо већ горе говорили.

Љубиша, бранећи законитост свог избора, навео је између осталог да је он био пети који је у бечком парламенту дао свој глас за директне изборе. Сем тога је навео: да је већина одабравши заступнике за Царевинско веће дала била петорици изабраних заступника мандат да не гласају у политичким питањима већ договором с Народним задарским клубом. И они нису гласали у политичким питањима. Да је пало министарство Поточијево, за којим је дошло министарство Ауерспергово, и са њим и основа закона о директним изборима,

и да је петорица примила овлаштење од Задарског клуба да гласа за ту законску основу „и наши гласови одлучни бише да спасу закон и министарство Ауерспергово“. — „Зато, рече Љубиша, ви мене не нападајте због тих избора за Царевинско вијеће, него само за то што сам ја Србин“.

Међутим не изгледа да је то био прави разлог због кога је предложено његово искључење из Сабора, јер предлог саборског одбора од 30 јануара 1877 гласи овако: „Видив да је изборник (гласач) Ђиро Вукотић малолетан и да је као такав гласао, предлаже се нека Високи Сабор не одобри избор заступника вањскијех опћина Котор—Ерцегнови—Будва витеза Стјепана Љубише и Лазара Томановића“ —, а Сабор је гласао одвојено за Љубишу и одвојено за Томановића, оба Србина, па је Љубишу искључио из Сабора, а Томановићу одобрио избор. И Лазар Томановић је остао и у Клубу народне странке. Расцеп између Срба и Хрвата се још није јавно појавио, ма да је већ тињао нарочито због босанског питања.

Политичка борба између Срба и Хрвата

Из уредништва »Il Nazionale«, органа народне странке, изишао је већ 1867 године Натко Нодио, те је, пошто су му затим уредници били д-р И. Матић, проф. Сормилић и опат Кажимир Љубић, године 1871 уредништво тог листа преузео дон Јурај Бианкини, који беше сасвим под упливом дон Михе Павлиновића, који је у хрватске редове народне странке унео ексклузивистички клерикално-хрватски дух. Тад је један од најискренијих далматинских родољуба, ког су бирали српски бирачи из Книна, д-р Ловро Монти, иступио из Сабора далматинскога и из Царевинског већа. Он је у својој брошури *Зашто сам иступио из Сабора и из Царевинског Вијећа* навео и разлоге који су га на тај корак навели. У тој брошури он је јасно подвукао да је „поповско-хрватски табор“ покварио односе у народној странци, јер да је својом интолерантношћу изазвао раздор између Хрвата и Срба. Зато је Монти

САВА БЕЛАНОВИЋ

закључио: „При садашњем братском раздору у народу и у земљи, те и у Сабору, нема мени мјеста у овому“. И како су ти попови порицали да код нас има Срба, Монти сасвим умесно опажа: „Да и у Хрватској нема Срба, ја бих желио нек се дио Хрвата претвори у Србе, нека је и та свеза свеже са осталим народом што је ван царевине, а камо ли, кад их већ има, жељети да их нестане из Хрватске?“ И додавао: „Шта могу Хрвати без Срба, ма и у самој Аустро-Угарској? Посве мало, ја бих рекао ништа. Шта могу Срби без Хрвата? Што живо, али осакаћено тијело“.

Године 1885 орган народне странке престао је да излази на италијанском језику и писао искључиво на српскохрватском. Али док су раније у прилогу од »Il Nazionale« који је носио наслов „*Народни Лист*“, наслов који је после искључиво употребљен за главни лист — често се појављивали чланци штампани ћирилицом, од 1878 године ћирилица је потпуно искључена из листа.

Одмах по окупацији Босне и Херцеговине *Народни Лист* стао је величати аустриску окупацију као победу хрватскога краља, истичући хрватско државно право над тим земљама.

Далматински су се Срби тада сасвим оцепили од Хрвата и 1879 године основали су „Српску народну странку“.

Половином 1879 године имали су да се обављају избори за Царевинско веће. У изборном котару Задар—Паг—Раб—Бенковац, чији је посланик био дотада Хрват д-р Миха Клаић, аутономашки су кандидовали аутономаша И. Иванића. Али како је у овом срезу аутономашки кандидат могао продрети само у случају да за њега гласају и Срби, то се аутономашки обрате Србима и да их придобију обећају им да ће, ако они дају своје гласове Иванићу и у случају победе на изборима, њихов кандидат у свом посланичком раду заложити се и за чисто српске интересе, угрожене од новог курса народне странке. Срби приме ту понуду, али траже да се аутономашки кандидат према њима и лично обвезе. Тако је у Задру 6 јуна 1879 дошло до изборног спора-

зума између аутономаша и Срба тога изборног среза, и аутономашки кандидат Иванић даде Србима ову писмену изјаву:

„Мој избор за посланика вањских опћина Задра—Бенковца условљен је гласовима бирача Обровачке и Кистањске опћине (које су спадале у изборни срез Задр—Бенковац).

На темељу усмених договора ја се потпуно надам да ће гласови бирача Обровачке и Кистањске опћине мени бити даровани, и да ћу ја, добивши, уз друге гласове којима располажем, закониту већину, моћи да заузмем место заступника вањских опћина Задра—Бенковца у царевинском вијећу.

Ако ми бирачи Обровца и Кистања стварно своје гласове поклоне и тиме омогуће мој избор, ја им у име обвезе од моје стране, овим свечано изјављујем да ћу као заступник на Царевинском вијећу стајати чврсто на темељним уставним законима наше монархије; и

а) настојати својим заступничким гласом у свакој прилици да српска народност у Далмацији свечано призната буде потпуно равноправном са другим народностима наше Краљевине;

б) улагати свој заступнички глас да праведне жеље мојих обровачко-кистањских бирача добију своје остварење, да српски језик и српско писмо буду уведени као главни науковни језик и писмо у свим школама које су у мјестима наше Краљевине у којима је већина српска;

в) признајући да су моме избору највише Срби допринијели и да су исти Срби на тај корак се одлучили што им је са хрватске стране пријетила опасност народном имену, обвезујем се да ћу при свакој згоди, било у случају сукоба са хрватском странком, било независно од ње, настојати да од свакога буде призната и поштована српска народност у нашој Краљевини, и напротив својим гласом просвједовати у свакој прилици кад би се хтјело негирати биће те народности или вријеђати њезин значај;

г) најпосле се обвезујем да ћу својим заступничким гласом одбијати сваки покушај који би се учинио за сједињење далматинске Краљевине са Краљевинама

Хрватске и Славоније; — а у случају кад би наша монархија посједнута земље Босну и Херцеговину анектирала, противити се, било посредно или непосредно, да буде једна или друга од тих земаља саједињена са земљама Угарске круне. Напротив у реченом случају настојати да Далмација, Босна и Херцеговина, у једно тијело сједињене, остану придружене земљама Цизлтитаније.

Ову своју изјаву потврђујем рјечју поштена човека.“

На изборима изабран је аутономаш Иванић. То су они избори на које су се далматински Хрвати толико тужили, а које су назвали Буковичким издајством,¹ и због кога су увек пребацивали Србима да су издали народну ствар, — ма да су доцније и они сами склапали изборне компромисе са аутономашима у општинским изборима.

Почетком 1880 године почео је излазити у Задру и орган српске народне странке *Српски Лист* чији је уредник био Сава Бјелановић, млад правник, који се из љубави за народ одрекао правничке каријере — и пожртвовно и предано се посветио раду око тог листа, а доцније и раду на политичком пољу као народни посланик. Пун темперамента, изврстан познавалац и српске и хрватске историје, јак полемичар, он је одлично вршио мисију интелектуалног и интелигентног проповедника слободне српске мисли у Далмацији — и на њега су се окомиле биле најљуће стреле његових политичких противника.

Бјелановићева је личност и поучна и интересантна и због тога што је у њој оличено најпре време најгорченије борбе између Срба и Хрвата у Далмацији, а доцније доба њиховог измирења — јер је на мало дана пре његове смрти истакнута у Далмацији његова кандидатура за посланика на Царевинском већу, по српско-хрватскоме изборном савезу. Тад се увидело да борба Саве Бјелановића против Хрвата није била уперена про-

¹ Део Далмације у коме леже Банковац, Обровац, Кистање, Скрадин и један део Книњске општине зове се Буковица.

тив њих као Хрвата, него против оног дела љиховог програма по коме су они мислили да ће помоћу Аустрије моћи да остваре своје националне тежње. Увидело се тада да је Сава Бјелановић ударајући на Хрвате имао за циљ да погађа Аустрију и аустриску политику. Чим су Хрвати ту политику напустили, Сава Бјелановић није више имао зашто да се против њих бори, но му је било до тога да снагама српског елемента сједини снагу хрватског дела нашега народа.

У првом броју *Српског Листа* објављен је програм Српске народне странке који се састоји у истицању права на српску народност без обзира на било која државна и историска права и не правећи разлике о припадности вероисповести: брат је мио које вере био. Србин је Србин зато што је Србин, а не за то што припада извесној вероисповести, јер је он био Србин и пре него што је прихватио хришћанску вероисповест, и Св. Сава основао српску православну аутокефалну цркву.

Године 1882 појавила се опет побуна у Боки Которској, овог пута мањих размера, због тога што је Аустрија опет захтевала да Бокељи служе у војсци као и остали аустријски поданици. Побуна је брзо престала, Бокељи су морали служити у домобранству (*Landwehr*), али не и у редовној војсци ни у ратној морнарици.

Као што је Сава Бјелановић предвиђао, и морао да предвиди, онај део „народне странке“ који је у њој водио прву реч, наиме попови, осу се најљућом паљбом против *Српског Листа* и против оснивања српске странке на Приморју, настојавајући да доказује како у Далмацији и нема Срба, како у Далмацији нема места српској мисли, и како је српска странка изум православних попова и калуђера.

Највише их је болело што су се поред православних почели појављивати и Срби католици, те у *Народном листу* дон Миховио Павлиновић зловољно примећује да *Српски лист* под именом Срба-католика напада и грди све што је католичкога и хрватскога на свету и да шири превратне теорије верске и државне. Што се тиче Босне, истицао је дон Михо Павлиновић

да је њу турске силе и турског зулума ослободио хрватски краљ, и да је и она хрватска¹.

На те чланке одговорио је Сава Бјелановић низом чланака, у којима је показао најсјаније врлине своје новинарске вештине, и дао доказа о потпуном познавању прилика код нас, као и изразито слободарског и чисто славенског схваћања и осећања догађаја који су се око нас развијали. Дон Михо Павлиновић беше крупна личност, али је он у почетку народног покрета у Далмацији проповедао сасвим другу политичку веру него што је сад стао да истиче. Он није био неповредљив.

И Сава Бјелановић је мајсторски са њим делио мегдан у својим чланцима под насловом „*Дон Михо на бранику*“.

Преносимо овде први и последњи од тих чланака и важнија места из осталих:

I

Неко бјеше Страхинићу бане
Срп. нар. пјесма

„Био је неко Миховио Павлиновић! Вријеме, оно пусто вријеме које обара и подиже, збрисало је његову младу слику с наше памети. Сјетимо се, — није давно било.

Народ наш прије двадесет година стао се опет подизати. Тражио је своје, — али не на историчнијем успоменама, не на пергаменама, што у прости и здрави мозак не улази, већ на свом природном праву, које сваки човјек собом носи. У том величанственом тре-

¹ Изгледа да је у својим старијим годинама дон Михо Павлиновић променио мишљење по том питању. У „*Алманаху Јадранске Страже*“ за 1928/29 годину сенатор Дон Франо Иванишевић пише ово: „У својој радној соби имао је (*Павлиновић*) на зиду велику уоквирену слику, која је приказивала прелаз војске у Босну преко моста код Славонског Брода под водством хрватског генерала Филиповића“ — те додаје: „Кад је Босна ушала у туђинске руке, Павлиновић је дао скovati вериге, обавио их околу те слике и доле написао ове речи: *Јадна Босно, што си дочекала!*

нутку, који један цијели народ раставља од смрти и у живот га води, ступио је на народно попрште Миховио Павлиновић.

Висока стаса, а кршнијех плећа и једре мишице, оштра лица и још оштријег погледа, приказа нам се Миховио Павлиновић као прави син Макарског Приморја, оне старе Паганије, гдје су се сусретале вјерске тежње Рима и Византије, али удариле на љуту литицу тврдокорности вјерске, као што ће послѣје ударити освајачки Млеци на њихов жилави отпор а и страшни нападај. Бијаше поп, али не поповска слика. Каква разлика између оног крјепког тијела, бистра лица и одрјешита хода и језујите одгојеног у заводима, блиједа и савијена, који оборенијех очију лиже као змија кроз шипраг густог свијета! Као да се његово човјечије срце борило са поповскијем умом. Човјек Миховио Павлиновић морао је бити у рату са попом Миховилом Павлиновићем. Ову борбу свако је могао опазити, — ко и није знао што ће нам послѣје казати његов вјерни друг Косто Војновић-Ужички, наиме, да је Павлиновић намјеравао селити у младу Кнежевину Србију, — јер он није подносио ни извањске знаке свога чина. Носио је чизме до кољена, хаљину извезену и гајтанима сапету, калпак на глави, а дуга коса куцала му по раменима. Иако је бријао брке, на први поглед таког лица свако је помишљао да је он тај завјет учинио пред каквом бијелом вилом приморкињом, која му је отпјевала ријечи Љубе Краљевића Марка невјерном куму, дужду од Млетака:

„Стара ме је мајка проклињала,
Да не љубим брадата јунака,
Него момче младо голобраче,
Као што је Марко Краљевићу,
Ако ћеш ме дакле послушати:
Да обријеш, дужде, своју браду
Тада ћеш ми обљубити лице.

Матковић је писао о Миховилу Павлиновићу: обучите га у народно одијело, задијте му пушке и јатаган за пас, и ето вам правог хајдука. Погодио је, можемо

чисто казати, без увриједе за младог Павлиновића. Павлиновић био је и душом као и тијелом хајдук, не разбојник, већ прави хајдук српског соја, од онијех хајдука као Вељко, који су утирали сузе сиротињи, насилнике били и пријестолу обарали.

Млади Павлиновић видио је на једној потиштен народ, на другој господаре. Уз први стао, а на друге ударао. Није он разаберао како се зову Момуле и Рознери¹ и колику власт у руци држе. Он је на њих јуришао. Маленом четом у Сабору навалио на Лапену, силна на власти и даровита умом. Увијек је народнијем језиком говорио и народни језик бранио, колико међу противницима толико и међу пријатељима, који су га разумјевали као и противници, осим Срба. У томе и у свему Срби су му били најпоузданији помоћници, бранили га од нападаја својим прсима, као што рече поштени и искрени Групковић¹. Та одбрана свог језика бијаше најплеменитије дјело, као што је наше право на свој језик најсветије право, иако на нашој страни није била ни упораба језика у државним пословима, ни историчко право, ни дипломе, ни какве заклетве краља и банова.

Тада је Павлиновић примјером и словом препоручивао слогу Срба и Хрвата и вјерску сношљивост. Пријатељевао је са Србима у Угарској и у Србији, обишао оне српске земље и опјевао српске задужбине у Сријему. Ковао је у звијезде Црну Гору као српску слободну и независну земљу, и отпратио пјесмом свог побратима Јову Сундечића на Цетиње:

Еј полети, мој соколе сиви...

Ево неколико примјера како он пише о Црној Гори:
„Црна Гору, ти си колијевка српске слободе.

Што је стара Зета унакрст од Јаворја до Котора,
па од Захумља до Дрине и до Бојане, стекла јуначке
славе, то је наслиједство твоје, висока Гору...

¹ Мамула и Рознер били су намесници у Далмацији.

¹ Дон Јаков Групковић, врло симпатична и поштена фигура католичког попа Србина.

Твоје сузе ти поносно тареш, мајко Немањића, јере си слободна.

Пали Немањићи, пало Немањића царство: пропала српска царевина.

Али не пропаде српска слобода; јер ти кроз вјекове подхрањујеш неугасими плам српске слободе.

Народне пјесме широм по Југу; царске моћи кроз све Српске задужбине; то су, Црна Гора, књиге твоје споменице; јамци су твојој будућности, узорита сирото.

Десет Немањића од свога срца народу си дала; дала два пуна вијека српског величја.

Кад први твој Немања из Дукље завлада жупом Рашком, ти си, Црна Гора, Немањи сватове спремила — 1159.

Зетском китом у коло Стеван окупио Србију, Арбанију, Херцеговину; дода руку Македонији, Босни, Приморју“.

Сундечић је послао на ударје свом побратиму пјесму и Данилов крст. Шта је још Павлиновић стекао на Цетињу и у Биограду, нећемо овдје спомињати, иако је већ отрагу неколико година било дописа у *Застави* о некојим даровима *Народном листу* из Биограда. Морамо само један факт констатирати, наиме, да је Павлиновић својом дружином пријатељевао с Цетињем, Биоградом и Москвом (што ми нипошто не уписујемо у злочин велеиздаје), а ова мјеста послје описивао као пештере расколника — разбојника. Кад је Миховио Павлиновић долазио на трпезу владике Кнежевића и у православној цркви у Савини слушао православу службу божју, морао је вјеровати да се на више врата у рај улази, да не спасава душу само једна црква, — или није ни тада био искрен.

Вратимо се још на једну успомену.

Кад је развитак народне свијести у најбољем жеку био, кад је народна странка одрјешито бранила народне интересе, јуначки се борила и била права народна странка, у једном задарском дућану продавала се слика Миховила Павлиновића и Јове Сундечића. Два попа, католички и православни, два побратима, стисла деснице и племенитом намјером насликала се у братском за-

грљају, да ова слика, узор сношљивости и братске заједнице, прође кроз народ и поучи га примјером бољим од сваке бесједе. Обојица носе знаке своје вјере, један показује све прсте а други своје тројство, што још већу снагу даје овој слици, јер значи, да се уз највршићу постојаност у вјери може гајити братска љубав. Та слика била је најсјајнија апотеоза братској слози.

Шта нам би од двају узора?

Православни поп и Србин Јово Сундечић држи се непомично свог начела као станца камена. Сви потоњи догађаји, који су битно промијенили наше политичке и друштвене одношаје, не остављају трага на њему. Кад заступник Монти, кога је политичка дјелатност занјела била у дубоко море, одједном оставља своју страну и бјежи крају, Сундечић ни да се макне. Сундечић у Котору воли „Славонском Дому“ него ли „Српској читаоници“ и проповједа љубав Срба и Хрвата у друштву, гдје друштвени предсједник дерући се јавља одлазак Кривошија ријечима: „пропала је република Св. Саве“, гдје се кују тривијални и подли дописи „Народног Листа“. Сундечић шаље своје пјесме „Н. Листу“, у часу кад он подло денунцира Србе и Црну Гору.

Сундечић остао је дослиједан до недослиједности.

А Миховио Павлиновић?

Морамо с пјесником:

Quantum mutatus ab illo Nectore

Qui rediit exuvias indutus Achilli!

Колико нам се измјенио јунак који се некад враћао с бојног поља с оружјем својих противника!

У прве Павлиновић признаје Србе у Далмацији, *Народни лист* зове језик српско-хрватскијем, тако и наш народ, или без икаквог придјева, као што исказује најбољи свједок Натко Нодило. — У потоње, кад је Павлиновић окупио већину у Сабору и узјахао на *Народни Лист*, стао Србима довикивати: шта ће Срби у Хрватској земљи!

У прве Павлиновић приповиједа вјерску сношљивост. У потоње уздиже своју, а хули туђу вјеру и не да источној цркви назива „православна“, јер би значило

да је западна црква *кривославна*; али хоће за своју цркву назив „*католичка*“, и ако то значи да православна црква не може бити *католичка* = *свеопћа*. Напада на *Бизантинизам*; али узноси римски прави *Цезаропализам*, брани свјетовну папину власт и у звијезде кује значај и *моралност* папа, кад су били цареви над царевима и круне дијелили.

У прве мила му је Србија, а и српски лонци, додао је Групковић. — У потоње он приповиједа по маркарскијем кућама како Срби у Биограду живе људе у Дунав бацају.

У прве Павлиновић пише да Стеван Првовјенчани додаје руку Босни; да је опширније о Душану писао, морао је наставити да је Душан Босном владао. Али свакако после пропасти на Косову постоји независна Босна и њезини краљеви, и своје право доводе од Немањића; Босна пада као слободна држава. Мађар Калај признаје да је Босна треће средиште српско. — У потоње ће Павлиновић: „Да је Босна српска, то вам нијече повјесница“. Павлиновић оснива хрватско право на Босну на освајања мађарскијех Лајоша и немачкијех Ауерсперга, Лаудона и Евгенија. На потчињеност Хрватске оснива право на ропство Босне.

У прве Павлиновић клања се независности Црне Горе и „јамцима њезине будућности“. — У потоње гази независност и убија будућност Црне Горе историчкијем правом Хрватске на земље до Бојане и до Скадра. Трпимирове повеље и „правомоћје Сплитске митрополије“ до Бара више му вриједе него ли непрекидност државне српске независности, уздржане у увијек слободној Црној Гори, која је „кроз вјекове подхрањивала неугасими плам српске слободе“.

Некад у Хрватском Сабору Павлиновић виче на војничку батину у Крајини. — Послије тражи за Босну „уредбу по војничку“, како би се временом Босна нашла „пробрана напреднијом мишљу хрватском“.

Куд ћемо даље? Доста нам је ова: некада Павлиновић клањао се слободи и српскијем земљама независност, напредак и проширење желио. Али кад се српска крв лила за оне стечевине, за негдашње Павлино-

вићеве идеале, — налазимо Павлиновића у Книну гдје мути католике и православне и устанку о глави ради, и у Бечу гдје пазари својијем „*Разговорима*“. Свједоци из Книна, Рачки и Зорина „*Бистрица*“ из Рогаца и исповиједи Миховила Павлиновића на чланке „Србина католика“ потврђују.

Павлиновић довео је своје људе до сервизма, каква није никад било у старијех аутономаша ни у владинијех земљаковића. Он је претворио *Народни Лист* у полицајско вижле, каква још никад није одхранио *Dispositionsfond*.

Био је неко Миховио Павлиновић!

Био Миховио и нестало га; још је остао Петар Дувњак и његова недјела, да их свијет прстом показује...

III

Сад пређимо на главно питање.

Петрановић је први политички поборник у Далмацији и зато вриједи чути његово мишљење о сједињењу, да видимо како се ова мисао завргла. У писму бану Јелачићу он овако пише: „о великој и крајњој потреби савеза моје отаџбине Далмације с Хрватском и Славонијом посредством једнога Земаљскога Сабора“, а ову мисао брани овијем врло значајнијем разлогом: „Због свога ненарушивога увјерења да народност славјанска и добростање далматиског народа никаквом се добру и напретку од свога властитога, а из италијанскога елемента већином склопљенога, сабора надати не може“.

Ево како се зачала мисао о сједињењу, како је ту мисао први стао проповиједати један Србин, и остали је угледнији Срби прихватили: Вуковић у Бенковцу, тадањи архимандрит Кнежевић у Крци, Поповић у Шибенику, Миовић у Дрнишу, Николајевић у Дубровнику. Ријечи Петрановићеве треба добро измјерити. Нас скрајна потреба нагони на сједињење, јер се од талијанске већине не можемо добру надати; а то сједињење тражимо по свом увјерењу, по својој жељи и слободној вољи. Ово је суштина првога гласа за сједињење.

Дакле питање о сједињењу с Хрватском и Славонијом, изразимо се тачније: о уједињењу *троједнице* а не *Хрватске*, потекло је од слободне воље, од народног начела. А узрок и оправдање овога захтјева налазимо у тадашњем несношљивом положају у Далмацији, које ће се кашње измјенити на народну корист, али у ономе часу није му се налазило бољег и радикалнијег лијека до анексије.

Године 1860 народна је странка стала радити у смислу Петрановићева програма. Нама је баш драго што Павлиновић узноси и овом приликом исказано родољубље далматинских Срба: „На позив своје завелебитске браће опет се подвелебићани одазвали; и опет у првом реду Обровчани, Книћани и Бококортори уз Дубровчане и уз Макаране.“ И заиста у српскијем окружима народна странка нашла је чврсте и поуздане помоћи. Да Срба не бијаше, народна странка пропаде за увијек и до вијека. Само на српскијем биралиштима су сигурно продирали народни кандидати, дочим су у осталијем продирали владини, — као и данас. Српска Бока пролила је г. 1869 крв за успјех народне странке, која је онај догађај знала окренути на подизање свога значаја у земљи; ове године опет је лудо крв пролила, и опет на корист исте странке, само једном битном разликом, што су исти људи своју корист тражили, али на други начин, опадањем свију Срба без разлике и устројством правог прогонства против Срба.

Шта нам сви остали докази од првијех година народне борбе кажу? — Најватренији бранитељ анексије, Ловре Монти, још 1861 год. препоручује сједињење рјечима: »La questione dell'annessione alla Croazia va strettamente connessa con quella della nazionalità, anzi ne è ben inteso corollario.«¹ И послеједвадесет година исти Монти тражи сједињење у име народног начела. Државноправно право увлачи он као неко средство или начин како би се сједињење постигло. Главно је: на-

¹ Питање анексије Хрватској у тесној је вези с народним питањем, штавише оно је његова разумна последица.

родно начело претпоставља слободни израз народне тежње.

Па и „најблагогачивија и најпотпунија расправа“ Павлиновићева пријатеља, кнеза Ужичког, није далеко одмакла од осталијех мање занешенијех анекциониста: »I diritti storici sono nulla, e sono tutto: nulla se posino sulla violenza; tutto se armonizzano colla natura, e sieno l'esplicazione della vita nazionale nel publico e privato diritto. Una nazione senza diritti storici non è nazione, o meglio è una nazione espurea.«² — Дакле историчко право ништа је и све је по мишљењу Кнеза Ужичког. Ми сада кажемо, услјед велике Павлиновићеве заслуге и заслуге напреднијех свјетскијех начела, да су нам исторична права — ништа. — На крају ове тачке наш се племић далеко затрчао: „Народ без историчкијех права није народ, или боље: он је наход-народ.“ Дакле Њемачка и Италија, — које су се ујединиле без историчких права, које су се управ подигле на рушевинама историчкијех права — ништа су, невољна копилад у Европи. Нека чују Бизмарк и Манћини, нека завиде Хрватској, која има своје велико благо, исторично право“...

...Павлиновићу хоће се савезника, те их купи где их год нађе. Добро му је дошао политички шпекулант, развраћени чиновник, војничка батина, све што служи његовој мисли. Најзгоднија му је чета у Загребу, у онијем Словенцима, Нијемцима и Чифутима главног града Хрватске, којијем се хрватско право у сну показује у виду пустог Елдорада на истоку.

Напокон Павлиновић нашао је за извршење свог плана ону тачку, коју је залуд Архимед тражио. Тај непомићни ослонац, с кога он мисли свијет изврнути лежи у политици Нијемаца и Мађара. То нам је казао у својијем чланцима, то смо чули још прије на уста Петра Дувњака, који је, Бог му прости, међу осталијем

² Историска права су све и ништа; ништа ако се темеље на сили; све ако се слажу са природом и ако су израз народног живота у јавном и у приватном праву. Народ који нема историчких права није народ, или тачније он је наход-народ.

опакијем намјерама, и ову мисао открио: „Ах, мој лијепи Стево! Зар Мађари, који дрмају снагом цијеле Угарске, зар Мађари, савезници Хрватске, да они пусти другога у земљу (у Босну) која припада њиховој заједничкој круни? Носиоц те круне, бечки ћесар, зна добро, да ако би пала Босна у друге шаке, ето ти готове напасти у земљи хрватској, која му од прајдедова позната, ка најпознатија и највјернија (Павлиновићеви: „Хрватски Разговори стр. 157“). Гдје још Павлиновић није зајимао, шта ли он не мисли постићи уз оваке јаке помоћи са стране и уз попове, своје перјанике? ...

Ето што је „хрватска мисао“.

Растворили смо је и видјели да она у суштини није народна мисао. Под њом се крију свакојаке тежње, само не народне тежње. Овако „хрватска мисао“ има великог противника у народној мисли. А пошто је на славенском југу српство најоштрије истицало и најодлучније бранило народну мисао, Павлиновић удара на српство. Срби су Павлиновићу од памтивијека криви. Крив му је цар Душан, који „пресјече Римом, пошто се сјетио да је заман папи поклекче ишао... (Павлиновићеви „Хрватски Разговори“, стр. 183). Криви су му Срби ради вјерске свезе са Истоком, ради негдашње своје државе, ради српског устанка под Карађорђем и Милошем... јер све што су Срби радили било је покварено и развратно, као што мора бити од људи који не вјерују у Миховила Павлиновића, који су по томе покварени и развратни. Највише смо ми Срби у Далмацији у развратност заглибили, што смо се пред очима живог Павлиновића усудили подизати омладину, писати чланке о нашем српству, што смо до најкрајније смјелости дошли, те на уста својијех представника и пок. грофа Јанковића тражили да се из уредништва *Народног листа* попови проћерају!

Ето зашто овака „хрватска мисао“ јуриша на оваку „српску мисао“.

Али Павлиновић, други Старчевић у блажијој форми, како некад рече Рачки, а у ствари лукавији од Старчевића, не каже: Срба нема, Срби су пропали на Косову. Није он луд да такве глупости исказује наочиглед

живог српског народа у Србији и Црној Гори, у Босни и Херцеговини, па и у Далмацији, па и у Хрватској. Има Срба, али не би требало да их буде; има Срба али их не смије бити. Србс треба збрисати, треба уништити. То је прави закључак писања и дјеловања Миховила Павлиновића, то је прави закључак његовијех посљедијих чланака у *Народном Листу*.

Али — српство је било, јест и биће. Српство је од памтивијека народни стожер, српство је огњиште просвјете и слободе на славенском југу, на које су душмани и са истока и са запада, и са југа и са сјевера нападали, него нијесу сатрали. Турску је силу узбило, а зар неће латинску мудролију, која сад налази заточника у Миховилу Павлиновићу? Доста је мука српство преко своје главе претурило, те ће и с овом изаћи на крај. Опадање и грдња српства, овака и на оваки начин, и од братске стране, вријеђа дубоко Србина, али му тијем и витешки дух подиже, који се још пред никим није поништио, па неће ни пред оном силом, којој је у просвјетном и слободном западу давно одзвонило. А куд би ми славили српство, кад су његова дјела славна изнад сваке славе, кад је оно само у својој пјесми подигло споменик достојан своје величине? ... Црна и жалосна посла у Миховила Павлиновића пред Милошевијем потомцима! Кад су Срби на истоку чудеса стварали, хрватски првак и претставник хрватске мисли стварао је — злосретне „Разговоре“. И таки да о Србима суде и пресуђују?

А шта да кажемо о нашем српству? Чули смо тужбе: ми смо владини агенти и бунтовници, ми смо фанатици и безвјерни, ми смо назадњаци и превратници.

Баш је мудро угонетао Подгорски мудрац!

Зато не бојмо се своје српству. Ми смо Срби овдје од памтивијека. Ову су земљу откупили својом крвљу наши праоци, они су је од Турака ослободили. Праоци су нам у аманет предали народност, те је по завјету своје бранимо; бранимо је отворено, поштено, законито. Мисли ли нас Павлиновић смести својијем правом или денунцијама? Вара се. У нама је наше право, које свако друго овом противно одбија, јер није при-

родно, нема моралне основе, — а денунције су кукавичко дјело. Ми остајемо гдје смо. Преко закона не идемо, него тражимо што нам закон даје и што законито постићи можемо.

Одлучно и постојано нека српство истиче своју мисао, нека израза даје на све стране својој тежњи за народнијем напретком и слободом. Нека напријед ступа српска омладина у Далмацији, нека предњачи, како јој се пристоји, великом мисли, у којој су сабрани узвишени захтјеви овога вијека, за које се српски народ увијек борио и страдао. Црне авети призиваће и даље силу мрака у помоћ, викаће на развратнике и растројнике њихове лијепе прошлости, али такве авети треба лучом просвјете узбијати.

Лажнијем сљедбеницима онога који је највише преврат у свијету створио и својом главом платио, треба казати да науку учитеља изврћу, да свог Бога варају. Јер је Исукрст рекао: „Ја сам дошао да бацам огањ на земљу... Мислите ли да сам дошао да дам мир на земљи? Не, кажем вам, него раздор.“

Хрватска мисао Миховила Павлиновића обмана је, превара и лаж. Упознајте је боље. Откините од ње ону туђинску снагу, која јој услијед историчког развитака часовито у прилог иде, и кажите нам: шта остаје од такве „хрватске мисли“? Овако хрватство не може напредовати, јер свог властитог и здравог темеља нема. Та и у Загребу стали су увиђати. Увјети су напретка „хрватске мисли“ наша невоља и туђинска сила. Али је још јака снага у народу, а свака је сила за времена. Будућност је народна, то значи: будућност је српска!¹

¹ У броју од 30 јануара ове године загребачки „Обзор“ донео је чланак, у виду фељтона, госп. М. В. Иловаче у коме је саопћено ово писмо Дон Миховила Павлиновића упућено босанским фрањевцима:

„Поштовани Господине!

Од када се видисмо има две године у Сутинској, колико се тога догодило! — Време што сам провео у Босни мени је незаборавно. Ваљда ћете се и Ви, поштовани Господине, споми-

Д-Р ИГЊАТ БАКОТИЋ

Наставак српско-хрватске борбе — Хрватска странка права

Хрвати су настављали, под упливом Павлиновића и Бианкина, да се загревају за „хрватско државно право“, које су настојали да популаризирају, и у које су се изборне масе клеле, ма да га нису ни знале ни разумеле. Разумевале су једино да је то једна „парола“ која их ставља изнад православних шизматика и да је „хрватско државно право“ у хармонији са жељама и намерама бечког цара. Како и зашто, није се питало. Чему оно води, није се о томе мислило. Попови су им рекли да у то треба да верују, и они су у то веровали.

Међутим како је то патриотско питање заокупило било сву активност народно-хрватских вођа, они нису водили бригу о многим питањима од пресудне важности за одбрану народних права, и за буђење праве народне свести. Нису се на пример сетили да са свим тим што су они добили већину у Сабору, да је та већина могла да издејствује законско обезбеђење народног језика у јавној администрацији земље. Додуше нашим су се језиком водиле расправе у Сабору, и администрација у народним општинама, али у суду се није смео употребљавати други језик осим италијанскога. изузев у кривичним парницама.

Поводом тога је Србин католик д-р Игњат Баковић, адвокат у Сплиту, у броју од 18 јануара 1883 *Српског Листа* упутио једно отворено писмо д-ру Миху Клаићу и Миховилу Павлиновићу, корећи их што нису умели ни толико да ураде, да издејствују признање и право употребљавања народног језика у суду.

њати наших разговора, особито о обћој будућности нас Хрвата, Далматинаца и Бошњака. Ево је дошло врме да се и наше наде испуне ако будемо у згодни час схватили положај.

Устанак па рат турско-србски сили на решење източнога питања. За нас је католике главно то камо ће спасти Босна. Моје и многих пријатеља тврдо освидочење, да ако Босна падне у шаке србске, за католике биће јахо и помагај, горе него ли под

И тек тада су се прваци „народне хрватске странке“ заложили за то, те је напоскон законом од 25 маја 1883 бр. 74 признато да се странке у Далмацији и у Истри, као и њихови пуномоћници у суду и у грађанским парницама могу служити једним од два земаљска језика (српскохрватским и талијанским).

Сем тога, српски су посланици заузимали се у Сабору за то да учбеници који се прописују за школе буду написани беспрекорним језиком, а не на таком језику који изгледа да је намерно онакажен, како би сам посведочио о своме сиромаштву и о својој инфериорности. На једној седници Далматинског сабора, године 1884, српски посланик д-р Игњат Бакотић прочитао је један одломак из једне читанке, уведене као учбеник за наше школе, изазивајући смех целог Сабора. Најзад је исти посланик на седници од 19 јуна 1884 ставио на срце и Сабору и посланицима који су осим на Сабору и посланици на Царевинском већу, да се заложу за то да Далмација добије железничку везу са Босном, и преко Босне са Савом и Дунавом. Ту је железницу доцније заговарао и д-р Трумбић. И то је она гласовита Унска пруга, која се тек сада гради.

*

Новембра 1885 избио је српско-бугарски рат. Том приликом је *Српски Лист* донео уводни чланак у коме жали што је до рата дошло. Чланак се завршава речима: „Никада није за друге крв пролијевана ћораво, као што се данас пролијева на српско-бугарској граници“, па је у броју 45 од 19 новембра (1 децембра) 1885 донео на челу листа овај позив, који заслужује да не буде забрављен:

Турчином; а за све Хрвате бит ће почетак многим нападима и крвавим замршајем.

Коликогод ми имали узрока тужити се на нехарност Аустрије и на силу Мађара, осведочени смо да су све то триње и маленкост прама фанатизму и охолости српској, која све гњечи и дави што јој неправославнога до шака дође.

„У помоћ браћи Србима и Бугарима.“

„Српско-бугарски рат има на хиљаде жртава, које вапију за помоћ. Несрећа братског покоља толика је, да је таку ни душмани нису могли пожељети. На јук не може никакво срце тврдо остати. Треба рањеној браћи помоћи.

Пред једним опћим јадом наше саучешће не може разлике чинити, не може се дијелити. Срби су нам ближа браћа од Бугара. Али несрећа их је пред нама изједначила. Што није могла братска љубав, учинио је црни удес: рањени војници српски и бугарски леже један уз другога.

Својој несрећи нијесу криви. И зато их морамо још више жалити. Камо среће да би наша суза могла мржњу угасити.

У име оне љубави која је на српско-бугарској граници у крви утонула, у име братства и човјештва позивамо све родољубе да рањеним војницима у помоћ притеку.

Наше уредништво прима прилоге за рањенике, које ће одмах отпремити друштвима „Црвеног Крста“ у Београду и у Софији. У нашем листу сваку ћемо помоћ на јавност износити.

Рањеним војницима свега треба: завоја, одела, здраве хране и пића. Али су у нас комуникације слабе. Помоћ у овим стварима касно ће приспјети. Стога препоручујемо да се помоћ шаље у новцу.

Не оклијевајмо. Ко брзо помаже, двоструко помаже.“

*

Од свог постанка „Српски Лист“ је веран своме програму, ревно и будно пратио догађаје у Босни и Херцеговини и заложу се за права тамошњег српског народа.

Док још није било у Загребу „Србобрана“ који је започео излазити 1884 године, из Босне и Херцеговине

Србим нека бог даде добру срећу на оружју, нека за себе стресу дањак турски; нека они освоје стару Србију а Црногорци Зету; али даље од Босне, којој сама заједница са Хрватском и Далмацијом под круном аустро-хрватском, на глави старе католичке куће Хабсбурговаца, може дати мира и покоја. Што нам буде криво, лако ћемо исправити, кад будемо у заједници снажнији и са собом сложнији.

врло су често стизали Српском Листу дописи, који су износили неправде које су се чиниле тамошњем српском народу. *Српски* је *Лист* тада имао много претплатника у Босни и Херцеговини, где се много читао. Али то није радо виђено од сарајевске владе и зато она забрани том листу улаз у Босну и Херцеговину. У исто време сарајевска влада се побрине да таква иста забрана буде издата и за Хрватску и Славонију и за све земље круне св. Стевана, да би се и преко тих територија спречило улажење листа у Босну и Херцеговину, и у исто време да би се лист финансиски ослабио.

Због тога је године 1888 лист променио наслов, *Српски Лист* постао је *Српски Глас*.

Али ни *Српски Глас* није био срећнији од *Српског Листа*. И он је тако исто забрањен за Босну и Херцеговину.

У то доба се много говорило о измирењу Срба и Хрвата у Далмацији. За то измирење највише су се залагали Срби Војвођани. Новосадски *Браник* је неколико пута о томе писао.

И загребачки „*Обзор*“ је у то време истицао потребу слоге.

Месеца јуна 1888 сазван је Далматински сабор. У овом саборском заседању клуб српских посланика примио је од хрватског клуба понуду за споразум и слогу. Српски клуб примио је са најбољим расположењем ту понуду, али је налазио да о њој не може да решава, док пре тога не саслуша мишљење месних страначких одбора у покрајини, а позвани су и угледнији Срби на Приморју да даду о томе своје мишљење.

Немојте вировати, поштовани Отче, све што пишу по самим нашим новинама о Аустрији и Андрашију, да су тобожње противни ослобођењу раје. Вишекрат новине незнаду што пишу, или пишу од домаћег пркоса; а дипломација ваља да крије праве намере, ради суревнијих осталих велевласти; у том је мудролија и виштина, што но каже талијанац: *Butta il sasso e scondi la mano*. Андраши ваља да чини што хоће Фрањо Јосип, а овај неће запустити своје дидовине.

Дата су три мишљења, три одговора: из северне Далмације, из Дубровника и из Боке.

Одговор из северне Далмације, који је састављен 1 (13) октобра 1888 гласио је:

Српски средишњи одбор у Задру, пошто је примио налог од српског заступничког клуба да до јесени даде одговор на основу уговора понуђена му од хрватског заступничког клуба, па пошто је проучио исту основу и испитао расположење у народу према понуди хрватског клуба, дошао је до овог закључка:

Срби, као што нису дали повода српско-хрватској размирици, тако и сада нису противни слози, него су јој начелно сви наклоњени и сви су испуњени жељом да се озбиљно уведе слога међу Србе и Хрвате у Далмацији, имајући у виду нужде ове земље и више народне идеале.

У то име Срби, држећи да писмени уговори за поједине страначке потребе не би могли успоставити трајну слогу, желе да се утре пут слози на све могуће начине, и особито штампом желе да најприје хрватска странка и њезини органи збришу све оне узроке који су Србе нагнали на отпор против Хрвата.

С овијех разлога српски клуб не може прихватити понуђени писмени уговор.

Овај закључак има се приопћити председнику хрватског клуба.“

Срби у Боки одбили су тај уговор нарочито зато што по њихову мишљењу односи између Срба и Хрвата не могу се, као између две странке у парници, решавати писменим уговором, него треба најпре у народу и у штампи порадити око тога да дође до стварног мира.

Дубровачки Срби изнели су са своје стране извесне протупредлоге, тражећи да се неке тачке понуђеног уговора измене. Они су то образлагали овако:

Као родољуби хрватски и католици, упућени о положају ствари, ми вас не позивљемо да се проти обстојећој влади джете на оружје, нит Вас позивљемо да чините какве сметње српском оружју; него вас позивљемо да за спас народа свога и на обрану свете вире католичанске, као што у обће на обрану вирозаконске слободе свих Бошњака, подпишете и чините подписати ово писмо од колико више могуће. Ово би имало по-

„Не да се нијекати да за неколико иза шездесет и друге године Срби и Хрвати живјели су и радили су сложено под укупним именом народне странке. Не да се нијекати такођер да је споразум тај посве престао нетом се народна странка помоћу Срба послонила, а Хрвати су, мало по мало, почели промењати народност у хрватство, те називати искључиво хрватским све што се до тад називало народним као узајамно и Србима и Хрватима. Они су, једном ријечју, зачели поступати као да Срба нема у Далмацији, па их нагнали да из невоље и пријске нужде, заузму самостални положај супрот хрватској пропаганди. Тај разлог непрекидно траје све до дана данашњега; а сад, премда се увиђа колико је то од погуби и од скрајне штете народној ствари, нико не зна када ће то престати, нити умије казати на који би се управ начин могла повратити пријашња слога.“

После овог увода дубровачки Срби наређали су своје предлоге и опасности од којих је најглавнија ова:

„Опаска I. Нагодба се уговара међу клубовима „народне“ и „српске“ странке. Гдје су Хрвати? Није о њима ни рјечце. Хрвати не могу узети сами за себе име народне странке, особито кад се упуштају у договоре о измирењу са Србима.“

Зато треба да се нагодба уговори не између народне и српске странке, него међу саборским клубовима хрватске и српске странке, илити још боље међу саборским клубовима хрватског и српског одијељења народне странке.“

Поводом одбијања понуде уговорног споразума, *Народни Лист* је у броју 87 од године 1889 писао између осталог да Хрвати морају безусловно устрајати у истицању начела да у Троједници не може бити друге „државне народности“ осим хрватске, јер да: „одреку ли се Хрвати свога државно-правнога становишта,

свидочити на еуропејском збору жељу Босне католичке, и по могућности осталих Бошњака других вира, кому би волила да припада, тад ће Велевласти о том расправљати.“

Знајте међутим да Аустрија никако неће Босне пустити, тко што говорио да говорио; и да Вам на моју тврду виру, не ће бити никакве неприлике с ових Ваших подписа, који неће бити приказани никому него Његову Величанству у главу.

ма било у прилог коме, они ео *ipso* жртвују не само свој политички, него и народни индивидуалитет.“ И наставља овако: „А пошто хрватска мисао има једнако право као и српска, што и сами Срби признају, та мисао, уз данашње околности једино се равно може уздржати према српској уз њезин државно-правни услов, иначе морала би подлећи, морала би се знатно претопити посве у српску, јер без таква услова не би се могла ни одржати, ни развијати се уз оне околности, које српској мисли, уобличеној у двије независне државице, дају маха и живота. Кад би се Хрвати одрекли свога државнога имена, тада не би било потребе чекати да свијест у будуће сама народ изједначи, јал нађе неко опће име, јер би то име било доиста српско.“

*

При крају 1880 године, сплитски „Народ“ донео је по овом питању један чланак на италијанском језику, у коме се о Србима каже: „Српски је елеменат, као што су се могли уверити и они на нашој страни који нису бежали ни од какве жртве за зближење са њим, за нас елеменат опаснији и непријатељскији од самог италијанског елемента, са којим су нам заједничке, ако ништа друго, неке идеје западног карактера наше цивилизације. Они претстављају негацију наше политике: они имају пред очима идеале сасвим различите од наших. Борба је њихова, борба истока са западом, верског фанатизма и политичког калвинизма против сношљивости које превлађују у обичајима и у мислима цивилизованог света. Са њима нема ни мира ни уговора. Мржња на све оно што је хрватско, то је једина јасна тачка њихове магловите политике.“

Кад Ви подписе опремите, писмо запечаћено можете придати ц. к. Консулу, или послати овде на ме у Макарску, па ако и будем у Бечу, доћ ће за мном.

До који дан примит ћете једну моју књигу об овим послим, у више изтисака, за се и за браћу околну да обазнаду (стање) ствари.

Загребачки „Србобран“ у броју 4 од године 1890, осврнуо се на тај чланак сплитског „Народа“ и приметио како је у исто време кад је тај чланак угледао света и истицао да су Италијани ближи Хрватима него ли Срби, и у „*Agramer Tagblatt*“, у објављена изјава претседника хрватске странке права да су Мађари и Немци ближи Хрватима него ли Срби, и да је српска идеја опасност за целу Монархију —, па је додао да Срби нису хтели примити понуду споразума, јер се нису хтели загрлити са Хрватима под језуитским плаштом, „нити нам се допадаху њихове једностране понуде, јер не хтедосмо са њима само страначку слогу, већ слогу целокупног српског народа са васколиким хрватским народом свију странака, и на свим позицијама, која ће нас трајно у злу и у добру као браћу и синове једне нам мајке Славије, загрљене водити у борби нашој за наш опстанак и срећнију будућност српског и хрватског народа.“

*

Године 1883 почео је излазити у Сплиту литерарно политички српски лист „*Драшков Рабош*“, који су уређивали Срби католици.

Крајем месеца октобра 1887 судска је власт одредила да се ухапсе власник тог листа Јово Метличић и његов уредник Винкентије Бутијер. Ухапшени су због неких чланака који су много раније били публиковани, а које надлежна власт није била ни запленила. Зато је то хапшење изгледало врло чудновато. Доцније се сазнало да су и хапшење и цео кривични поступак који је против њих замeтнут, дошли на интервенцију босанске владе и по наредби Министарства унутрашњих послова.

Међутим примите срдчени поздрав Ваше браће у Исусу који жељно чекају ваша писма и обависти о тамошњем положају. Гледајте и Турке, из далека, за случај турског расапа, упутити на стару ову Круну.

Опет смо Ваши до душе. За хрватски католички одбор. Из Макарске о Малој Госпи 1876. Придсидник: Миховио Павлинсвић, тајник: Кажимир Љубић, народни заступник.

Шта су обе владе, босанска и аустриска, тим кривичним поступком намеравале видело се из оптужнице коју је државни одветник против њих подигао 6 маја 1888 године за злочин велеиздаје.

Власник и уредник *Драшкова Рабоша* били су поред осталог тужени и због тога што су објавили руски превод Драгашевићеве песме „У бој!“ Иако је уопште познато било да је та песма писана против Турске, ипак је државни тужилац нарочитим увијањем усилених разлога, истицао и ово у својој оптужници: „Али опазити је да пошто је та пјесма објелодањена у листу у коме се вада проповиједало против окупације Босне и Херцеговине, и који се одавна показа надахнут непријатељском сућути према аустро-угарској држави; пошто у њој нема даљих знакова по којима би се могло судити да је једино наперена проти којој становитој другој држави, нити је боље означен тиранин на кога се циља; пошто није изјављен извор те пјесме, нити вријеме, ни пригода њезиног састављања; пошто није наведен ни један особити разлог да оправда тискање једне пјесме онаквог садржаја при садашњем политичком положају; пошто Хрвата има само у аустро-угарској монархији, а многобројних Срба и истој и у Босни и Херцеговини, треба наравно држати да се је тискањем те пјесме хтело те народе потицати да устану проти аустро-угарској држави, да се силом отргну од савеза Аустријанског.“

Колико политичка власт, толико и државни тужилац, надали су се да ће постићи да оптуженици буду осуђени. Сви су поротници били Хрвати, време у које је држан претрес било је време најљуће борбе између Срба и Хрвата у Далмацији. Поред тога државни тужилац, Талијан Cesare de Pellegrini, осим политичким, служио се на претресу и верским аргументима. Он је нарочито инсистирао на томе да *Драшков Рабош* својим чланцима вређа католичку цркву и осећаје католика у Далмацији, те је и ради тога тражио од поротника католика да се оптуженици осуде.

После шест дана расправе, поротници су на ше-снаест питања о кривци Јове Метличића и Винкентија Бутијера једногласно одговорили: не.

Поротници су тиме дали најлепши пример истинског народског осећања, које није могло да помути ни српско-хрватска новинарска полемика, ни речитост државног тужиоца. Они су доказали да осећају славенски, народски, да су прави Хрвати, слободни од клерикалне тесногрудости и од црно-жуте аустријанштине.

Овај значајни политички процес изазвао је још једну врло симпатичну манифестацију. Млади правници који су као приправници намештени били у суду у Сплиту, без разлике странака, јавно су и писмено изјавили своје симпатије главном браниоцу оптуженика д-ру Игњату Бакотићу и његовим браћеницима. После мало дана сви су они отпуштени из службе.

*

У време кад је са стране хрватског клуба донет предлог да се Срби погоде са Хрватима (о чему смо горе споменули) и док није још прихваћено решење од српске стране, крајем 1888 године имао је да се изабере један посланик за царевинско веће, кога је имала да бира курија најјаче опорезованих из Дубровника и Боке.

Српски одбор том приликом одлучио се за апстиненцију и издао у *Српском гласу* један коминике у том смислу, наводећи ове разлоге: „Ми се нисмо с никим свађали за инад. Ми смо најприје устали на одбрану своју и стали смо се борити за име своје, за име српско, које нама није празна ријеч, него програм. У тој борби држали смо се увијек правце и истине. Свакоме своје, па што коме Бог да“.

Међутим неки Срби бирачи у Дубровнику и у Боки Которској, који нису на време обавештени о решењу српског одбора у Задру — а избори су одржани на мало дана после задарске одлуке —, дадоше свој глас за аутономашког кандидата. И тако је за заступника најјаче опорезованих изабран аутономаш Бонда са већи-

ном од само четири гласа. То је био последњи аутономашки заступник Далмације на Царевинском веку.

*

Године 1890 били су у Дубровнику општински избори, на којима је победу однела српска странка, коју су ту сачињавали у огромној већини Срби католици. О тим изборима много се писало у далматинским партиским новинама. Док су једни славили, други су грдили. Међутим вреди да се забележи један уравнотежен чланак који је у то време изишао у загребачком „Обзору“, у бр. 198 од год. 1890 који каже:

„Хрват и Срб у Далмацији неће више рећи католик и православан; хрватска и српска странка не дијеле се више по вјери, барем у Далмацији. У том су погледу општински избори у Дубровнику чињеница епохалне знаменитости. Та чињеница, обзиром на успјех избора, јесте моментани пораз за хрватску народну странку, али кад се ствар промотри са вишега гледишта она може бити од великих консеквенција за нашу народну будућност.

Но ако збиља услијед западне културе Хрвати — а можда бисмо тачнији били кад бисмо рекли приморски Хрвати — имају неке предности, нек те предности служе не на истицање, већ на изравнање разлике; нек оне не растварају јаз, већ нека иду за тим да се преко јаза сагради мост. Још нешто. У културном погледу ми имамо неке предности. Али у народном? Ко би то устврдио да су западни Славени сачували народни карактер чишћи него ли Славени који су били у додиру са Истоком? Више одговара истини ако се рече да је Запад покварио славенски значај. Ако Хрвати у Далмацији имају културних предности, Срби у том погледу имају народних које им се могу завидјети. Да других предности не наводимо, позваћемо се на свагдању употребу народнога језика с њихове стране. Мјесто, дакле, од тих предности, било народних, било културних, правити елементе разлике, боље је правити елементе равнотеже и спојења.“

Фебруара 1892 сазван је Далматински сабор. Тад се уредник „Народног листа“ са још пет посланика одвојио од хрватске народне странке и основао клуб хрватске странке права. У том клубу били су у већини католички попови, међу којима беше и Дон Иво Продан, уредник „Католичке Далмације“.

Овај лист „Католичка Далмација“ основан је године 1870, под именом „*La Dalmazia Cattolica*“ и у почетку је излазио на талијанском језику, а први су уредници били попови Талијани, дон Антонио Такони и д-р Кажимир Форлани, који је доцније постао бискуп у Котору. Тај лист, орган за интересе католичке цркве и католичког клира у Далмацији, почео се године 1878 издавати на српскохрватском језику под именом „Католичка Далмација“, а мото му отада постаде „За католичанство и хрватство“. У првом броју те године публиковао је тај лист и неку програмну песму у којој беше речено: „Мимо свега божја слава — па хрватског рода права“.

Као повод за оснивање нове „правашке“ странке, правашки заступници узели су расправу о школском прорачуну у Далматинском сабору. Они су тражили да се ревидирају сви уџбеници, да се они поново штапају, и у новом издању „да се не затаји име народа и језика хрватскога“. Српски посланици су на то пристајали, са додатком „да се не затајава ни име народа и језика српскога.“ Српски посланик Сава Бјелановић је том приликом поднео и интерпелацију на земаљску владу у погледу употребе ћирилице, у којој је између осталог истицао и ово: „Ћирилица је славенско слово. Ово се писмо до данас одржало међу Славенима, па и међу Србима. Српски народ пише ћирилицом. Ћирилица се на тај начин одржала од памтивијека у Далмацији. У неко доба кад се уопће мало пазило на народна права и на народно чувство, а код нас најмање, поштовано је ово народно слово. Поштовала га је и Република Млетачка.“

Већина хрватских посланика пристала је на захтеве српских посланика. Због тога је око шест хрватских посланика изишло из народног клуба и створило нов

„хрватски клуб“. Дотадашњи орган народне странке, „Народни Лист“ био је у њиховим рукама. На њему је избрисан наслов „орган хрватске народне странке“ и написан други: „гласило за интересе хрватскога народа“.

Овај „Народни Лист“ је у бр. 53 од године 1892 дао тумачење о разлици између „хрватског народног клуба“ и „хрватског клуба“. Између осталог наводио је:

„Из обзира наспрам хришћанској браћи у први програм увукла се погубна тачка: „Под заштитом државнога хрватскога права, Хрвати и Срби у Далмацији уживају иста права у сваком погледу, као што сачињавају исти те један народ, изван којег не признаје се да има другог народа у Далмацији.“

Из истих обзира године 1889 није се хтјело из програма испустити речену тачку, како смо то и неки захтјевали. Што се из тог обзира породило? Породило се да се хришћански Хрвати преврнули у праве Србе и најљуће непријатеље здружења са Хрватском. Породило се да је народно-хрватски клуб при задњем засједању Сабора признао не само којекаквих Срба у Далмацији, него признао уз народ хрватски и народ српски.

Ново устројени хрватски клуб хоће да чисти странку од погубних и погубних обзира, хоће да је доведе на чист правац. У својој странци неће него чистих Хрвата, по имену и по души, не признаје у Хрватској земљи већ једино хрватског народа и државног хрватског језика, не види спаса хрватском народу у Далмацији него у здружењу са Хрватском.“

Крајем 1893 године отворено је ново заседање Далматинског сабора. На првој седници, 12 јануара 1894, посланици чистог хрватског клуба (праваша) поднели су предлог адресе на цара у којој се тражи сједињење са Хрватском на темељу хрватског државног права.

Тај је предлог адресе гласио:

„Свијетла круно! Премилостиви наш Краљу!

Сабор далматински, окупљен у Задру, дочим сматра угодном дужношћу поновити Вашем Величанству непоколебљива чувства своје вјерности и оданости, не може се оглушити гласу своје савјести и заступаног народа, а да у тешком положају, у којему се земља и народ налазе, не завапи помоћ у одбрану од очинског

срца Вашег Величанства, свога законитога Краља, првог чуваоца незатомљених права и древне славе хрватске краљевине. Ми, преодани Вам заступници народа дубоко смо увјерени да огромне невоље које тиште ову земљу, — гдје се од давних времена крунише славни предшасници Вашег Величанства, и гдје је толи сјајно сјала зубља кршћанске просвјете, кад је већим дјелом Европе барбарска тмуша владала, — неће никада престати док не буде повраћена својој старини, док не постане опет живим удом вјерне Ваше државе Хрватске, којој двострани уговори између нашега народа и Ваше прејасне куће зајамчише „права, сустав, закониту независност и земљишну цјелокупност“.

Свијетла Круно! Далмација, што силом, што срамном трговином, отргнута од хрватске заједнице, четири је пуна вијека туђину робовала, дворећ млетачку скупновладу и одбијају насртаје азијатске аждаје. Али ни кроз све то дуго доба суза и прослављеног јунаштва у срцима далматинских Хрвата није се нити за час утрнула свијест права на уједињење са осталом браћом, нити је за час престао жив њихов вапај за својом хрватском старином. Овој су се дапаче још чвршће привезали, кад су по свом бискупу книнском Андрији, сложено са осталим велможама и заступницима хрватског народа на Цетинском Сабору, године 1527, поклонили хрватску круну предшаснику Вашег Величанства, Фердинанду I.

И сталежи хрватски с друге стране Велебита, нису никада заборавили, ни кроз најбурније доба, овај знаменити дио хрватске домовине, те су у то име небројено пута затражили помоћ и заштиту законитих пређа Вашег Величанства и Вашу. Ваши славни предшасници нису ипак могли ни за час отети се гласу свог вјерног народа, те су у свакој пригоди осјећали да ће његово право на јединство и цјелокупност удјелотворити. И сам Леополд I, у својој рјешидби од 10 српња 1703, свечано обећа Хрватима да ће за њихову, свому двору добро познату, вјерност утјеловити Хрватској све оне земље које су јој од старине припадале.

Када при сврси прошлог вијека би срушена млетачка скупновлада, те Далмацији падоше с руку роп-

ски окови и устаде слободна на своје ноге, залетише се амо поклисари Његовог Апостолског Величанства Фране I, да ју призову к наслиједнику старих њезиних владара и да јој обећају старе хрватске правце. У народу није се била утрнула хрватска свијест. Он чу глас својих краљева, осјети љубав за својим старим правцима, те са народних зборована и градских вијећа одазове се позиву, тражећи сједињење са Хрватском под жезлом моћне куће Хабзбурговића. Али прије ратна бука, па забуна при устројству европејских одношаја, пометоше да се изведе то наравно уједињење. Ипак славни пређи Вашег Величанства, Фране I и Фердинанд V, у свечаним пригодама поновише обећање да ће се вапају народа одазвати.

Кад је банска конференција у Загребу, својом препонизном представком од 26 студенога 1860, замолила Ваше Величанство да би по стародревним правима, признатим патентом од 7 травња 1850, нераздруживо спојило са својом посестримом Бановином Далмацију, — отргнуту незгодом времена, — Ваше Величанство превишњим писмом од 5 просинца 1860 на бана Шокчевића, одговорило је да је приправно предложеним жељама конференције потпуно задовољити, те да „уједно потребита наређује да се ради потпунога испитивања и свестрано задовољујућега ријешења овога питања позову посланици из Далмације у банску конференцију“.

Кад је пак Ваше Величанство повељом од 26 вељаче 1861 благоизволило уредити уставне одношаје у монархији, изричито је својим народима изјавило да издана земаљска уредба за Далмацију не може потпуну ваљаност стећи, будући да о државноправним одношајима Краљевине Далмације према Краљевинама Хрватске и Славоније није Ваше Величанство коначну одлуку изрекло. У ту сврху Ваше је Величанство царском резолуцијом од 26 вељаче 1861 одредило да Сабор Далмације прије свега одашиље поклисаре, који ће расправљати питање о сједињењу Далмације са Хрватском и Славонијом на предстојећем Сабору у Загребу. У том смислу се Ваше Величанство изјавило превишњим ручним писмом истога дана на бана Шокчевића „докнадно

писму од 5 просинца“, па је о том краљевским отписом од истога дана обавијестило Хрватски Сабор, позивајући га „да питање сједињења Далмације са Хрватском и Славонијом у споразумљењу са изасланицима далматинским узме у претрес, и заједничке закључке Вашем Краљевском потврђењу поднесе. Но ондашњи ненаравни положај Далмације не даде да се изведу благе намјере Вашег Величанства, које није ипак никад своју Краљевску ријеч опозвало, већ је опетовано и најсвечанијом присегом изјавило да је хоће испунити.

То нам јамчи и превишњи отпис Вашег Величанства дне 8 студенога 1861, којим се тјешу вјерни Ваш народ хрватски да ће се позвати један пут Сабор далматински да се са Сабором хрватским путем одасланих тамо посланика о ближњој свези дијелова хрватске краљевине споразумије. То нам јамчи такођер и други отпис Вашег Величанства дне 2 студенога 1865, којим се обећаје да ће се питање о уједињењу коначно ријешити, пошто буду уређени државноправни одношаји Хрватске.

Свијетла Круно! Премилостиви наш Краљу!

Скрајње је већ вријеме приспјело да се испуни свечана ријеч Вашег Величанства и славних Ваших пређа, јер Далмација тешко трпи од њезиног ненаравног и противнародног положја. Далмација и данас робује туђину. Далмација не ствара себи законе, као што по хрватском праву иде. У малом далматинском Сабору једва јој допуштају кројити којекакве правилнике, али ни ови не допиру до краљеве потврде, нису ли кројени како хоће савјетници Круне, између којих нема нити једног Хрвата. Прави закони који одређују друштвене и држављанске одношаје, ти се кроје на вијећу гдје се не чује глас далматинских заступника, а камо ли да се обазире на особите потребе земље и народа.

Далмација не управља сама собом, како то по хрватском праву иде. Преплашена, спућена празним формалностима, управа Далмације не одговара старим хрватским уредбама. Сву је управу у своје руке прикупила државна власт, препуштајући само опћинама нешто самоуправе у ситним мјесним пословима; али и ту сваки час пријети тобожњи надзор државне власти,

да опћине не би коснуле у какав закон, или промашиле своју надлежност. Увлаче се уз то све више у јавну управу људи туђинци, који земљу и народ не познају и не љубе, а са собом носе мржњу на народне тежње и задаћу да их понијемче. На челу Далмације, као што нијеге није у пространој монархији, — стоји војник, који је по свом сталежу невјешт грађанској управи, те не може да јој дух схвати. Поврх ове управе напакон сједе људи сасвим туђи у туђини и неодговорни заступству народа.

Такође ни науковна струка не служи на корист истој, ни здравој народној просвети. Припомаже се да нам пучку школу трују школе немачке и талијанске. У науковним књигама клаштри се све што би могло одгојити хрватску свијест и хрватско родољубље. Талијанштину држи се свеђер отворен заклон кроз средњих учиона, а ствара се свака могућност да се младеж одврати од хрватског свеучилишта.

Влада Вашег Величанства у Далмацији донапакон светогрдно пружа руку до самог Божјег олтара, да отуд изгони једног од највећих народних светиња, — старинску нашу глаголицу, посвећену од својих основатеља, од римских Светих Отаца и успјехом од десет вјекова. Исту руку Влада Вашег Величанства у Далмацији диже и на барјак хрватски, који носи круну Вашег Величанства над здруженим грбом вјерне Ваше Краљевине Далмације, Хрватске и Славоније, те је симболом наше оданости Хабзбуршкој кући и хрватској домовини. Прогањање тог барјака са стране владе Вашег Величанства у Далмацији љутом је поврједом наших династичких и отаџбеничких осјећаја.

Не можемо Вашем Величанству даље затајити како је јадна Далмација и на материјалном пољу, док је њезина управа у не домаћим рукама. Далмација мора се за другога стидити пред изображеним свијетом, јер нема, што данас имају у Африци и Азији, комад железнице, који би ју привезао својим посестринама и осталом свијету. Двије једине замашније радње изведене од владе Вашег Величанства у Далмацији кроз цио овај вијек, нису јој на корист: саката жељезница Сплит

—Книн не надовезује се никаквој свјетској жељезници, —а уређење Неретве, која служи само пролазној трговини сусједне Херцеговине, није спасило од воде неретванско поље, нити народ од кужних болести.

У Далмацији влада Вашег Величанства не ради ништа озбиљно за промакнуће пољодјелства, дапаче овому је дала смртни ударац задњим трговачко-поморским уговором с Италијом. Исти ударац подан је из простих политичких обзира и нашем малом обалном бродовљу и рибарштини нашој, покле је несносним порезима уништена наша славна трговачка морнарица на дугу пловидбу. Поморцима и рибарима далматинским ускраћују се и данас све полакшице које се удјељују туђинцима!

Влада Вашег Величанства оваковом управом не промиче благостање Далмације, као што и не ствара врела државним доходцима, — па ова просипљући у скупо своје административно устројство, нама предбацује народно сиромаштво. А што је пак најгоре, влада Вашег Величанства не тражи своје наравно упориште у љубави и у поуздању народа, а уз то придушује на противуставни и протузаконити начин слободу штампе и слободу ријечи, особито кад хоће да буду тумачима јавног мнијења.

Свијетла Круно! Премилостиви наш Краљу!

Ово ненаравно и насилно стање одавна тешко држи забринуте народне заступнике Ваше вјерне Далмације, који у њему увиђају не само поврједу права и правиче, те пропаст народа, него и озбиљну погибелъ за саму Монархију при сваком ненадном европејском заплетају. Вјерни заступници Далмације не могу уз остало заборавити да туђинске похлепе на ову обалу Јадранскога мора нису сасвим ишчезле, а да и при било којем сукобу на Балкану, Далмација увијек је позвана на жртве и важне улоге, као што но бијаше при запосједнућу Босне-Херцеговине. Они су тврдо увјерени да ће само стопљење свих земаља гдје хрватски народ живи у нераздруживу цјелину, осјегурати његов развитак и трајан мир у монархији, јер само у уједињеној Хрватској Далмација може спокојно гледати на будућност. Уједињена Хрватска била би уз то непредобитни бедем за

династију проти похлепама туђинским, а уједно и најчвршће јемство за вршење наше цивилизаторне задаће на Истоку.

И с тога погледа треба, дакле, да ово убитачно привремено стање у Далмацији и осталим хрватским земљама престане, а да при свакој олуји њезин положај нађе се чврст и коначно уређен; да напоскон завлада мир и задовољство у овом народу, измореном и искушаном за толико вјекова борбе и туђинске тлаке, те да започме и он мирно развијати се према свом културном и економичном звању.

Свијетла Круно! Премилостиви наш Краљу!

Преодани Вам заступници Далмације дубоко су уврјерени да тог сретног дана Далмација неће доживи док Ваше Величанство не испуни давна своја обећања и славних својих праотаца, док не испуни двостране уговоре на темељу којих предшасници Вашег Величанства стекоше Далмацију, док ову измучену земљу Ваше Величанство не поврати својој старини, на темељу њезиног незатомљеног државног права.

Далмација задовољена у својим најсвјетлијим захтјевима, причвршћена тврдом склопу хрватских земаља, науживаће се жељеног мира под окриљем свог законитог Краља, биће важним чимбеником и непредобивим браником цијелој монархији.

У то име итд.“

Претседник Сабора примио је тај нацрт адресе и обећао да ће га што пре ставити на дневни ред. Али како су пролазили дани а та адреса не стављаше се на дневни ред, потписници предлога адресе ургирали су код претседника њено стављање на дневни ред. Тад их је претседник сасвим мирно поучио да су они могли предложити тако звану „хитност предлога“ — а кад то нису тражили да морају чекати на ред.

О том предлогу адресе писале су све хрватске новине. Опозициона хрватска штампа била је пуна похвала за ту адресу. Службене новине загребачке међутим (бр. 10 од год. 1894) иако нису се изразиле против анексије, опајале су да тај предлог адресе само отежава озбиљно питање сједињења, јер је он поднесен,

као што се из његове мотивације види, углавном у знак демонстративног протеста против задарске и бечке владе.

Заступници аутономашке странке поднели су и они један нацрт адресе на цара, излажући у њему своје аутономашко становиште.

Тај је предлог гласио:

Светло Царско Величанство!¹

Чести покушаји да се у јавности претреса и расправља већ коначно решено питање о оцепљењу Ваше краљевине Далмације из сазе земаља заступаних у Царевинском већу, нагони Сабор да у знак верног подаништва и поштовања садашњих уставних одредаба са дубоком поштовањем понови своје раније аутономне захтеве и жеље.

Верујући постојано у данашње јавно право, утврђено основним законом од 21 децембра 1867 о претставништву Царства, Сабору је сасвим страним тобожње хрватско државно право, право које се никада, ни у једном веку није могло утврдити стално у погледу Далмације и које опширно и успешно побијају Далматинци који воле своју аутономију. Ни у расправама Хрватскога сабора није се никада могла тачно установити природа ове празне сени права.

Далматинско покрајинско представништво ограничује се да с поштовањем помене чињенице које несумњиво уређују правне односе Далмације у Царству, чију славну круну носи глава Вашег Величанства, изражавајући у исто време своју најсмернију молбу да буду одбијени сви покушаји повреде тих односа.

Уговором у Кампоформију од год. 1797 — који је потврђен у акту Бечког уговора о миру од год. 1815 — Далмација је уступљена глави Славне Круне Аустријске, као таквој, за накнаду Ломбардије. Толико је то истинито да је Министар Вашег предшасника Фрање II, одређујући тачно однос Далмације написао у дворској одлуци од 15 маја 1802: „Начин како је године 1797

¹ Превод с италијанског.

добивена Далмација носи на себи обележје накнаде, и цар није везан својом заклетвом да као Краљ врати Далмацију Угарској.“ Аустријски цар, као такав, послао је у Далмацију своју војску, а Далмација откада постоји Аустријска Монархија није никада припадала Хрватској; откада је под влашћу Аустрије, Далмацијом се увек управљало као са аустријском покрајином у цизлајтанској сязи. Од године 1861 Далмација и по уставу припада покрајинама које су заступане на Царевинском већу, и она то признаје, јер шаље своје посланике у Беч.

Светло Царско Величанство!

Не одговара далматинским традицијама, ни некадашњем ни садашњем стању ствари, кад се странка која тражи сједињење позива на неко историско право. У свако доба, у свакој прилици, Далматинци су постојано одбијали сваки покушај сједињења које нема ништа природна и коме се све противи: историја, обичаји, култура, материјлни интереси.

И заиста: године 1848 кад је у Загребу сазван славенски састанак да расправља о сједињењу, пођоше ту, позвани, Славени из других покрајина, али из Далмације не отиде нико, те се Хрвати тешко разочараше због таквог и сувише јасног одбијања Далматинаца, којим показаше да неће да имају ништа заједничког са Хрватском. Доцније, 7 фебруара 1861, нарочита депутација Далматинаца приказала се пред Ваше Лице, те је замолила да решење о питању анексије повери првом Сабору краљевине Далмације, а истакла је да су историске традиције увек сачувале нетакнуто и поштовано име Далматинаца још од давних давнина. Питање анексије покренула је тада банска конференција у Загребу, која је тражила да Далмација пошаље у Загреб неколико својих претставника, који ће расправљати о сједињењу. Не само да се није нашао ниједан Далматинац који би се примио тог одвратног задатка, не само да је пропао предлог из Загреба, него је први Сабор Краљевине Далмације, у седници од 18 априла 1861 једногласно одбио — пошто су из седнице изишли тринаест посланика који су били за анексију — владин

предлог да се пошаље у Загреб неколико далматинских посланика који ће проучити питање о сједињењу са Хрватском. На тај начин поверено је Сабору Далмације право да каже своје мишљење против сједињења, и томе се обрадоваше све општине у покрајини.

Ваше Величанство потврдило је исте године 1861 интегритет аутономног права. Док је Хрватско-славонски сабор послао адресу Вашем Величанству, којом је тражио да се распусти Сабор краљевине Далмације и да се у Далмацији прогласи хрватски статут, Ви сте се удостојили да санкционишете установу земаљског одбора Далмације. И тако по Вашој вољи призната је изречно и за сва времена аутономија Ваше најверније краљевине Далмације.

Али није то све. У седници од 15 децембра 1865 Сабор Далмације захвалио је Вашем Величанству на царском прогласу од 25 септембра исте године, којим је признато право народима у Цизлајтанији да имају удела у законодавству и у администрацији државе. Тај проглас упућен је и Далмаатинцима као саставном делу народа чији су претставници у Царевинском већу. И захвалност Сабора беше изречна и законита изјава против сједињења.

На седамнаестој седници од 25 септембра 1868 године, Далматински сабор примио је адресу на Ваше Величанство, којом Вам је топло захвалио што сте основним законом од 21 децембра 1867 и Далмацију примили у свезу цизлајтанских покрајина, и тиме уставно утврдили њено претставништво у Царевинском већу, а тиме сте удостојили се коначно решити јавно-правне односе Ваше краљевине Далмације — што сте царским патентом од 26 фебруара 1861 године били обећали учинити —, и задовољили сте оправдане захтеве Далматинаца, које је у Сабор истакнуо.

Према томе Сабор краљевине Далмације налази се пред светом и уставном вољом Вашег Величанства, а и пред својим пређашњим закључцима, који се не могу уништити и који су донесени својевољно кад се у Хрватској највише радило за анексију. Те закључке не могу умањити привремени страначки захтеви, јер су

основани на историском праву уступања Далмације, на списима царским, на *status quo*, који се никада није променио од 1797 године до данас.

Светло Царско Величанство!

Сабор краљевине Далмације не може претпоставити да ће такву историју и толике законе савладати несрећна намера оних који би хтели на другу страну сјединити Далмацију, отимајући је из свезе с којима је спојена већ од једног века. Ни Хрватска неће анексије у томе смислу, јер је Сабор у Загребу у новембру 1889 већином гласова одбио предлог да се Далмација присаједини Хрватској.

Због тога Сабор краљевине Далмације, који у велике цени интегритет и независност који потичу од најстаријег постања ове покрајине, које су увек поштовали сви Ваши предшасници, — поново и свечано потврђује своје раније наведене закључке с том намером да се користи непромењивим и уставним благодетима које извиру из постојећег сталног права.“

Примите итд.“

Оба нацрта адресе стављена су на дневни ред за 4 фебруар 1894.

Тог дана је Сабор примио предлог да се правашки нацрт адресе преда одбору од седам лица са налогом да поднесе свој извештај кроз 24 сата. Аутономашки нацрт адресе одбијен је као сувишан.

Сутрадан, кад је требало да се прочита извештај одбора и отвори дебата о правашком предлогу адресе, владин претставник предао је претседнику Сабора Намесниково писмо. Претседник је на глас прочитао то писмо које је гласило: „Услед налога Његове Преузвишености Господина Министра унутрашњих послова, част ми је позвати Ваше Господство да по превишњем Царском налогу сада затвори ово саборско заседање.“ И тако је то заседање затворено.

Јануара 1895 отворен је опет Далматински сабор. На првој седници по отварању, 14 јануара 1895, чисти хрватски клуб, како се тад он називао, поднео је опет предлог адресе за сједињење Далмације са Хрватском и Славонијом, једнак ономе који је био поднео године

1894. Овога пута посланици правашког клуба тражили су да се тај њихов предлог прогласи хитним и да се одмах пређе на расправљање о њему.

Сабор је примио хитност предлога.

Чим је о том предлогу отворена дебата тражио је реч вођа хрватске народне странке д-р Михо Клаић и држао овај говор:

„Године 1877 од већине народне странке у овоме Сабору био је постављен предлог да се Његовом Величанству изашаље препонизна адреса, и било је једном одбору наложено да ту адресу састави. Тај је одбор извршио свој задатак и његово је извјешће предано Господину Председнику Сабора. Али кад је Председник Сабора имао да ставља на дневни ред расправу о адреси, сабор је царском одлуком затворен и адреса није дошла на гласовање. Од године 1877 до године 1894 у Сабору није било говора о адреси. Минуло је седамнаест година и у земљи су се развијели сваковрсни гласови да, премда је већина Сабора остала кроз све то раздобље хрватска, да се је она одрекла своје главне тачке програма, то јест сједињења са Хрватском. Никома од нас ти гласови нису импонирали.

Господа од хрватског клуба, која су се од нас одлучила била и створила посебан клуб, њима као да су ти гласови већи утисак учинили, и они су хотјели посвједочити пред народом у Далмацији да су вјерни старом програму њиховом, те су године 1894 изнијели свој предлог о адреси. Ми, који смо остали при тако званом народном хрватском клубу, премда нисмо изнијели предлог, држали смо, кад је једном тај предлог изнесен, да не можемо проти њему устати, него смо пристали на тај предлог, и настојали да тај предлог дође на коначно ријешење у Сабору. Кад је одбор нешто преиначио ову адресу, која је ипак у језгри остала иста, јер су преинаке биле више стилистичке природе него језгровите, и кад је тај предлог одбора имао доћи на дневни ред, Сабор је по налогу Његовог Величанства био затворен, и адреса није била изгласана.

Господа моја! Ове године да се прими овај предлог, то јест да у дојдућу сриједу одбор донесе своје

извјешће, ред је или да буде то извјешће стављено одмах на дневни ред, или да се чека да га Председник Сабора стави на дневни ред кад се њему свиди, јер је то његово право. Ако буде одмах стављен на дневни ред, што ће се догодити? Догодиће се да ће Сабор бити затворен, како је био године 1877 и године 1894, и да ће бити претргнуто његово дјеловање. Ако га Председник не стави на дневни ред, отезаће се том ствари док буду сви предмети ријешени, и онда Сабор ће се затворити као што се је лањске године догодило. Оно што се је лањске године догодило није призор који је нама на дику. Ми нећемо нити једно, нити друго. Ми нећемо да се претргне рад Сабора. Сабору су поднесени разни и доста важни предмети, које ваља да ријешимо, и биће их поднесено још. Отезање са стављањем на дневни ред адресе за ријешавати све поднесене предлоге, то се је могло једне године трпјети, али моје и мојих другова достојанство тога не може трпјети по други пут. Зато ми ћемо против предлога гласовати да се не шаље једном одбору. Нама не може нико пребацити да радимо проти нашем програму. Ми, људи који смо осиједили у политичкој борби, не бојимо се тог приговора. Људи ти не мијењају освједочења као рукавице, већ остају вјерни своје начелу до њихове смрти, а такви ћемо остати, тим више јер се у питању сједињења не ради о каквом нузгредном дневном политичком питању, гдје се, према околностима, може бити сад једног сад другог мишљења.

То је начелно питање на ком стоји наша странка, и на коме ће она остати. То питање почива на начелу народности, које је у овом вијеку чудеса направило. То начело гони све људе који једним језиком говоре и имају једне обичаје и предања, да се прикупе заједно, да се у међународној борби за опстанак узмогну одржати. Неће нам нико моћи приговорити, ако гласујемо проти овом предлогу, да чинимо што проти нашем програму. Наш програм, који је нешто преиначен и објелодањен године 1889, и који је од народног хрватског клуба једногласно био примљен, у трећој тачци каже: „Народни је хрватски клуб дужан и справан у

сваки згодан час потражити да би се наша Краљевина Далмација сјединила са Краљевином Хрватском.“ Овај су програм потписала и господа која данас износе адресу, и ја питам: Је ли данас згодан час изнијети адресу?

Није потребно бити оштроуман политичар да се увиди, ако икада, да данас није за то згодан час. Погледајте одношаје у нашој монархији. Је ли се надати да ћемо с овим питањем и за ка даљ даље поћи? Изведење сједињења Далмације са Хрватском није ствар потеза пера. Ваља ту све државноправне одношаје Монархије измијенити. Ту морају судјеловати сви државни фактори. При несталношћу владе у Бечу и владе Мађарске, питам се ја, да ли ће се штети потрести и државним преустројавањем Монархије?

Данашњи предлог није него демонстрација која питању сједињења не користи него шкоди. Јер велика питања кад се лакоумно постављају сваки час на претресање, тиме се багателизирају, а то још више кад се хоће да се ријешавају у Сабору и преко реда пословника. То је главно питање. А друго, потчињено, јесте то да нећемо да се претргне рад Сабора и да хоћемо мирно и редовно ријешавати наш задатак. Знам да у нашем Сабору не ријешавамо о вањској политици, али су за народ ова мала питања више од користи неко сва питања којима се прави реклама.

Жалим што морам проти вама гласовати, и то зато јер сте с нама радили и овај програм потписали; али зато ћу гласовати проти, јер мислим да је то корисно народу а и вама. Нема ништа горега него народу представљати ствари које се не могу постићи. Тим се уноси у народ агитација и немир, а одвраћа се од онога што му је за боље.

Господо! Радите за побољшати стање народа и у моралном и у материјалном правцу, и ту ћу парафразирати ријечи великог државника и родољуба: »Facciamo gli Italiani, e l'Italia si farà da se« —, и ми одгајимо свјесне Хрвате и Хрватска ће постати своја.“

Дошло је до гласања и сви су хрватски посланици, осим чланова чистог хрватског клуба, дали свој глас

против предлога о адреси и тако је тај предлог одбијен.

Далматински сабор је даље радио. При расправи о прорачуну један члан чистог хрватског клуба рекао је како краљевина Србија троши силне паре за подржавање српске пропаганде на Приморју.

На тај говор осврнуле су се у бр. 32 године 1895 службене београдске „Српске Новине“ једним чланком под насловом „Болесни мозгови“, у коме се између осталог каже и ово:

„Ми смо намерно избегавали да се уопште дотичемо извесних појава с једне и с друге стране Велебита, који бацају веома ружну сенку на онамошње политичке прваке особите врсте. Ти људи, неспособни да своме народу пруже стварног програма за успешни рад на унапређењу њихове домовине, узели су да на осветку двадесетог века по средњевијековном рецепту распалају верску мржњу и да драже простодушни католички пук против „славо-српских шизматика“, и „влашког накота“; како из саме братске љубави називљу тамошње Србе. Сажалевајући из дубине душе ову перманентну распу, која не може да води добру, ми се је нисмо дотицали не желећи да дајемо повода икаквим кривим тумачењима, не губећи при томе наду да ће она, а пре а после, ипак морати да легне, јер народи и државе, у данашње доба, не могу да живе, а камо ли да напредују, од такве политичке и културне хране, какву данас пружају политичари из редова „Обзора“, „Хрватске“, „Народног Листа“ и њима сличних народних органа.

И сада не бисмо о томе говорили да извесни далматински политичар, на жалост католички свештеник, није опет нашао за сходно да се и сада у далматинском Сабору закачи за Краљевину Србију. Овај часни господин, као да је ставио себи у задатак да је ружи и да јој подмеће интенције какве се њему згодне чине ради дражења и денунцирања. Он то чини на бирачким зборовима исто тако као у Задарској саборници и у „Народном Листу“.

Тако је то учинио и у једној од последњих седница далматинског земаљског сабора. Поводом расправе о земаљском школском прорачуну дотакао се и питања школских читанака, и тај господин није могао ни ту прилику да пропусти, а да не запне за Краљевину Србију.

Ми држимо да би већ крајње време било, да се он и његови једномишљеници окану потрзања наше отаџбине у њихову политичку борбу. Како они то раде више је него стидно. Краљевина Србија нема потребе да за свој живот и за своје напредовање и одржање тражи хране у политичким интригама ван њених државних граница, и тај господин са својим једномишљеницима чине веома рђаву услугу и себи и своме народу, кад се не жацају да непрестано денунцирају своје православне суграђане, као да они бајаги конспирирају са Краљевином Србијом против своје отаџбине.“

Пред појавом клерикалне пропаганде инспирисане и подржаване од претставника „чисте хрватске странке“, која је распиривала верску мржњу против Срба, објавио је у 28 броју 1895 године *Српског Гласа* „Стари Католик“ један интересантан чланак у коме је између осталог наводио и ово:

„А чиме и како то постигоше? Све са вјерским тероризмом у име Бога свемогућег, који је једнако миловао и милује све народе на свијету који у њега вјерују, те у име благог Исуса и његове свете науке, која је људима навјестила мир и љубав, узајамно праштање и сношљивост! Па кад је то тако, како да човјек не дође до парадоксног закључка: да није за славенску срећу у свијет пуштена света Исукрстова вјера, кад су наши душмани створили од ње тако страшно и убојито оружје, које и данас грози срећи славенскога рода и његовој будућности. Јер да је народ наш остао у својој прастарој вјери, у којој га је Вишњи толико вјекова уздржао, и данданас би род био с родом, нити би једни на друге гледали као крвници на крвнике, а све у хатар људима који су нам туђи род, туђа крв.“

Крајем 1895 године цар је именовao новог претседника Сабора — после нових избора који су се тада обавили — и то д-р Миха Клаића.

Клаић је преко тридесет година радио на политичком пољу, мудро, пожртвовано, ваљано. У првим годинама народне борбе са аутономашима, због свог политичког рада изгубио је државну службу професора на средњим школама. У политичку борбу није никад уносио ни пркос, ни инат, ни мржњу. Исправан и искрен, радио је увек по своме уверењу, никад не тражећи ни свој лични интерес, ни задовољење похлепне амбиције. Зато су га се правашки заступници највише бојали, и хтели су и настојали су да га се отресу. На изборима за Сабор који су се држали крајем 1895 године, правашки су развили најљућу агитацију у цавтатском изборном срезу, да би омели његов избор и продрли са својим кандидатом. Али нису у томе успели, јер су у цавтатском срезу Срби сложено дали сви своје гласове за Клаића. Вредно је да се то нарочито спомене, јер су ти избори падали баш у време када је борба између Срба и Хрвата у Далмацији била најжешћа. Вредно је да се спомене и то да су Срби, који су 1879 године својим гласовима срушили Клаића на изборима у среском котару Задар—Бенковац—Обровац, овога пута у Цавтату помогли му да буде изабран.

Али мало времена после тих избора д-р Миха Клаић је умро (крајем децембра 1895).

Српски глас је донео некролог о Клаићу који овако завршава:

„Клаић је био у политици опортуниста, у правом и добром значењу ове ријечи. Он је по приликама удељивао своје понашање. Лани је у Сабору најбоље означаио правац своје политике против несмислених правашких нападаја. Био је заиста на дику и корист своје странке. Радио је и много је урадио за земљу. У низу толикијех година, пролазећи кроз разне политичке мигене, у часовима незгода и среће, није никада пазио на своју корист, те за себе није ништа стекао. Ми можемо жалити оваког противника. Стицај немилих прилика одвео је Клаића у наше противнике. Прилике су јаче

од људи. Али Клаић је увијек са вишег гледишта гледао на овај раздор Срба и Хрвата. Схваћајући му дубоке узроке, имајући у виду бољу будућност, он је настојао да уздржи сношљивост и призрење на најплеменитије српске захтјеве. Свакако: боље се јунаком побити, него ли рђом цјеливати.“

Откривање Гундулићевог споменика у Дубровнику

29 јула 1893 у Дубровнику је откривен Гундулићев споменик. Споменик је подигнут иницијативом српске дубровачке омладине.

На ту свечаност дођоше у Дубровник Срби и Хрвати из свих крајева. Дођоше и из Србије и из Црне Горе. Једно нарочито засланство из Србије донело је венац сложен од цвећа убраног из свих словенских крајева, који је краљ Александар Обреновић послао као свој поклон Гундулићевој успомени. Дођоше да се поклоне гробу и споменику нашег великог песника. Међутим хрватски праваши предвођени Франком имали су намеру да ту свечаност искориште у страначке сврхе, и сам Франк, у једној дубровачкој гостионици држао је један говор у коме је рекао да је он са својим сумишљеницима дошао да Дубровник узме у посед. Али како је тад у Дубровнику Срба се нашло у великом броју, и они нису показивали склоност да мирно трпе Франкове демонстрације, Франк није могао да изведе свој план.

О томе се говорило много у Дубровнику, и поводом тога је тад Никша Гради саставио и дао да се штампа у Дубровнику овај сонет који заслужује да буде сачуван:

ДУБРОВНИК

путнику који му доходи у посјете

Славног града из улице старе
Из далека, путниче, кад дође,
Немој пазит на данашње кваре,
Мисли само на сјај који прође.

Пук му, јадан, све душманске даре,
Попут хљеба спасоносног глође,
А не види е душмани шаре
Тек да срећа свака г' мимоиђе.

Гробље пусто, он ти каже сада
Вељих људи, и поштене сузе
Малог броја, при опћему сраму.

Ал се сјети да се мачеш храму
Где мах, за час, лудило преузе,
А кроз сузе да продире нада.

Један анонимни песник саставио је приликом откривања Гундулићевог споменика ову духовиту песмицу:

„Три су Гундулића: српски,
Дубровачки и хрватски.
Највише се чује о српском
Говорити и о хрватском.
Ваља да је измеђ' тијех
Дубровачки гори од свијех“.

Приликом тих свечаности, а на Видовдан, сви Срби и са стране и из Дубровника пођоше у Лапад да посете тамошње гробље и да се поклоне гробу дубровачког властелина, српског песника Меда Пуцића.

Ту је пред његовим гробом држао говор д-р Владимир Тројановић, а за њим је узео реч д-р Влахо Матијевић, који је, говорећи да осећа дужност да узме реч у име дубровачке омладине, јер се дубровачка омладина поноси што иде Медовим трагом, наставио овако:

„Као што је покојни Медо својим племенитим и патриотским срцем љубио све Славене, као што је он пјевао о славенској слози, а ипак као Дубровчанин знао да не може да буде друго него Србин, тако и дубровачка омладина пружа руку свим Славенима, али уједно не заборавља никад да је она српске народности, и да ту своју народност има да очува.

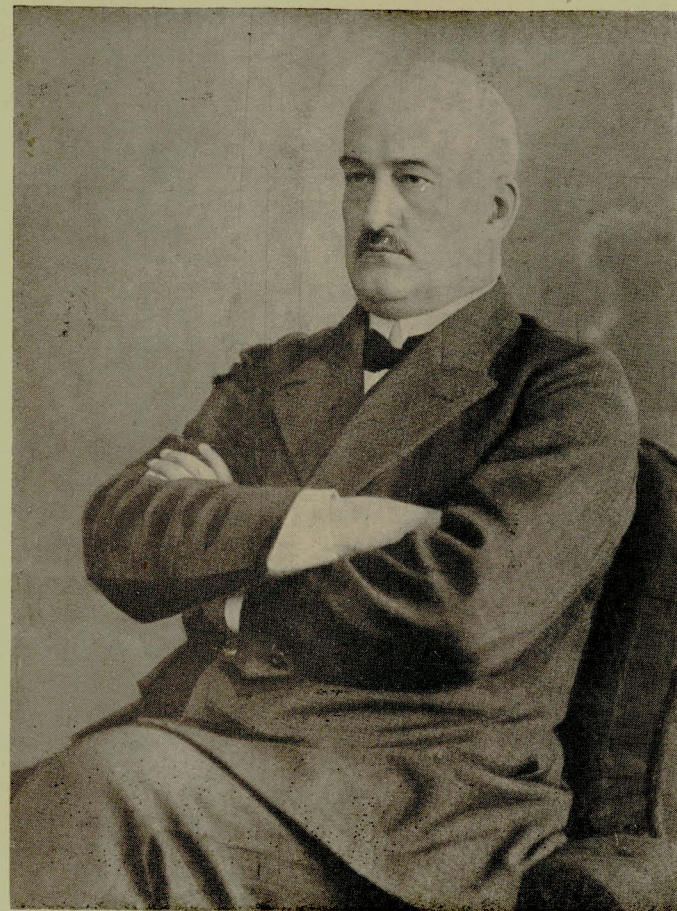
И на овом гробу, на овоме светоме месту, где је сахрањен прах једног од највећих савремених Дубровчана, који има високо мјесто у нашој књижевности, мило ми је у име дубровачке омладине поновити: На борбу, коју проти једнокрвној браћи водимо, не гони нас мржња, гони нас, сили нас само борба за уздржање.

Дубровачка омладина, свим онима који јој пребацују да је на кривом путу, одговара водећи их на ово мјесто, те им показује овај свети гроб, сјећа их на рад покојника, чији је pepeo у овој груди дубровачке земље сахрањен, и каже им: поклоните се Медовој успомени!"

Франковски Хрвати, којима беше жао што им није успело да изведу наумљене демонстрације, смислише да напакују српској дубровачкој омладини. Септембра месеца 1893 године поднесена је анонимна тужба против петорице државних чиновника, припадника српске странке, којом се они туже да су приликом Гундулићеве свечаности у просторијама „Нове пиваре“ клицали краљу Александру и Србији. Полиција је позвала те чиновнике, почела их испитивати, и на њихов упит да им се каже ко је могао измислити ту клевету, би им одговорено да ће то посведочити неки Ciarocchi. Њихов бранитељ лично је интервенисао у њихову корист и доказивао окружном поглавару Маројчићу, како је немогуће да су његови брањеници то урадили и како је тужба сумњива и због тога што је поднесена толико месеци после оног тобожњег дела. Али му барон Маројчић одговори да је све то што бранитељ наводи лепо и да може да буде и истинито, али да: *Il Signor Ciarocchi lo dice* (Господин Чароки тако вели). А тај господин Чароки беше један опскуран, мрачан тип, који је и више пута био кажњаван.

Том приликом је „Дубровник“ донео један уводни чланак под насловом »*Il Signor Ciarocchi lo dice*« који је био заплешен.

На ту заплешу одговорио је „Дубровник“ опет једним уводним чланком под насловом „Слобода денунције према слободи штампе у Дубровнику“.

Д-Р ВЛАХО МАТИЈЕВИЋ

Полиција је уступила горе споменутој тужбу судској власти, али суд није нашао да има темеља да се по њој поступи, и они чиновници нису даље узнемиривани.

*

О свечаностима откривања Гундулићевог споменика било је говора и у Далматинском сабору на седници од 2 фебруара 1894 на којој је српски посланик д-р Душан Баљак узео реч у дебати о школском прорачуну. Он је свој говор завршио овако:

„Љетос, пригодом Гундулићеве прославе у Дубровнику, међу многим вијенцима положен је и један што га је послао Александар I, краљ Србије. При том чину ја не знам чему више да се дивим, да ли томе што један владар одаје поштовање једном пјеснику, или племенитој души и умјетничком полету фантазије, што је млади Краљ у свом вијенцу сложио само цвијеће из домаћег перивоја, које ниче у свим земљама где живи онај словенски народ, кога је Гундулић опјевао.

Дубровник који знаде цвијећем одвратити и онда када му се цвијеће не нуди — по оној: свако што има даје, — Дубровник као ико биће знао оцијенити сву милину краљевог поклона.

Је ли пак полицајски дух аустријске управе у том поклону открио какве освајачке намјере краља Александра, ја то не знам. Не знам ни то, хоће ли, ако није тада, сад услијед говора изречених у овом високом Сабору, његова Преузвишеност гроф Калноки наћи се побуђеним да ради оног вијенца управу једну епохалну дипломатску ноту на београдску владу. Али ја знам друго, што и Дубровник зна, да је он од српских владара досад примао поклоне, и да су и досада главом долазили у древни град српски владари, који су били моћни да ратују са другим владарима, што не знам и би ли могао краљ Александар замислити да ратује са аустријском царевином.

Тако долазио је цар Душан Силни и посјетио је необичним сјајем стару дубровачку републику и сусрео се с њезином властелом под златним таваном дворане

великог вијећа. Дошао је и отишао кано пријатељ. Дубровнику није ништа отео, него му је једно оставио, своју љубав.

Што се тиче отимања и давања земаља, ја ћу споменути да Дубровник нема зашто бојати се и мислити да би му могао какав српски владар што отети или освојити, јер његова историја каже да је српски жупан Војислав поклатио Дубровнику Груж, Ријеку, Сумет и Затон све до Орашца, а на истоку Жупу. Мало доцније од сина му Михајла доби острва Даксу, Колочеп, Лопуд, Јакљан, Груду и Св. Јандрију. Године 1100 Краљ Бодин дава Дубровнику једну чест Шумета и Локрум, а 1151 Деша, Урошев брат, а стриц Немање Великога, даје граду острво Мљет. Ластово продао је Дубровнику краљ Стјепан Немања II. Краљ Урош даровао је Дубровнику Стоњку Превлаку.

При том поклону краља Александра, и у Дубровнику, мени се чини, није нико ни помислио на какве освајачке намјере његове, него се у том поклону увидио најлепши и најњежнији израз љубави према Дубровнику. Ја не знам, а желио бих да ми кажу честита господа Дубровчани, што значи овако освајање. Мјесто одговора, који би сувишан био, ја ћу споменути нешто друго. За исте прославе Гундулићеве, иза мучна и дуга путовања својих праотаца из источних земаља, дошао је преко Загреба у Дубровник један делија, и чим је у Дубровник дошао, у подрумској гостионици кликнуо је: Дошао сам да узмем у посјед Дубровник, — и то на очиглед оне заставе св. Влаха, која се је онај дан весело лепршала по зраку. Питам ја сада, није ли прекомјерно да припадник једног рода, који је расејан по свој земљи и нигђе се друкчије не сматра него гостом, није ли прекомјерно да дође к нама Србима, и он да нам викне: на вама је да са свога прага одлазите, да се одавде селите, јер сам ја дошао да Дубровник освојим! (Бука на десници: Ко? — С левице: Франк, Франк!)

Ево ко осваја и присваја.

Дубровник није било место које смо ми жељели освојити, него је за много година био град за

који смо жељели да он нас освоји, јер само у Дубровнику могли смо наћи оне осјећаје љубави који су допуштали да у брату брата гледамо. Дубровник смо увијек славили и љубили. Таки се је Дубровник према Србима показао у старој историји, па и до данашњега дана. На Дубровник, који је могао и имао бити средиште нашег народног покрета, ми смо свој чезнећи поглед упирали и у свом срцу жељели да ту око Гундулићева споменика уситнимо братско коло.

Али шта ћемо сад?

Ми ћемо онако како су стари Срби радили.

У народној пјесми прича се како једне вечери стигоше Краљевићу Марку три књиге. У једној га цар на војску позива, у другој га краљ будимски у сватове зове, да га вјенча са госпођом краљицом, у трећој га Сибињанин Јанко на кумство сазива, да му крсти два нејака сина. Краљев син свјетује се са старом мајком куда би пошао. Мајка му одговара:

У сватове с' иде на весеље,
На кумство се иде по закону,
"На војску се иде од невоље.

Тако је говорила мајка Краљевића Марка. Тако су и нас наше мајке научиле.

Улазећи у ову саборницу ја сам мислио и желио да идем на весеље, јер на војску иде се само од невоље. Али ако сте ви, честита хрватска господо, жељни боја и мегдана, ако хоћете рат, ми ћемо рат примиити: да бранимо оно што је нама мило колико је вама мило ваше хрватство, да бранимо оно што нам је на свијету најмилије, да бранимо наше мило српство."

И тако је борба између Срба и Хрвата и даље трајала.

Поводом Милетићеве седамдесетогодишњице написао је Сава Бјелановић у *Српском гласу* од 8 фебруара 1896 чланак, који заслужује да се отме заборава и због своје садржине, и због истинских осећаја који су у њему изражени, а најзад и због тога што је он један доказ више о искреним и снажним погледима Саве Бјелановића према целој српству.

Зато преносимо овде тај чланак у целини:

„Милетићеве седамдесете

Први свој књижевно-политички преступ извршио сам крадимиде као ђак ниже гимназије, у форми дописа, и послао га Милетићевој *Застави*. Изгледао сам са чежњом и страхом *Заставу*, не бих ли у њој погледао штампан онај плод мога безумља. Бјеше узалуд. Нема мога записа из *Задра* у *Застави*. Милетић га није хтио штампати!

Како ли ми је тешко, онда, око срца било. Колико ли сам се бојао да се који од ђака другова не би досјетио јаду моме. Чинило ми се да ми сви читају на лицу ону бруку моју. Ја само нисам знао којих бих се више стидио, или старијих ђака, који су већ свој неки рад развили били, и међу нама постали ауторитетима, или млађих, који су просто гледали и слушали што старији раде, који су били публика пред споменутиим величинама.

Милетић је био на зениту своје славе. Његова *Застава*, коју је покренуо 1865, продрла је у Далмацију и све боље српске духове тргла и пробудила на нов живот. *Застава* је ишла од руке до руке, Милетићеве чланци читани су наглас у скуповима и слушани су побожно као ново еванђеље. До Милетића Срби су у Далмацији таворили књижевним производима у *Српско-Далматинском Магазину*, а тек од Милетића почео је наш политички развитак.

С Милетићем покренута је, па је и у Далмацију допрла, мјсао српске уједињене омладине. Међу Србима ђацима у *Задру* основано је књижевно друштво, које је покренуло свој књижевни орган *Првјенац* пером писан, дакако. Ту је био почетак онога што ће после бити. А четобаша те војске, ментор тих зелених препородитеља, који је свакога на дужност позивао био је Лазар Томановић, који је уосталом са друговима тога друштва сједио за ђачком клупом у гимназији.

Било је доба буђења народне свијести и искреног заноса. Купили су се чланови за Уједињену омладину и растуриване су српске књиге и новине. Ђаци на ра-

станку градили су планове што ће код своје куће радити за опћу корист. Старији људи одазивали су се свакоме позиву у име једне мисли, коју већ није требало тумачити. Нико није питао: какве ће користи отуда видјети и колико ће му добитка избацити. Владало је увјерење: да свака за све има нешто од свога жртвовати. Милетић је био узор. У његово име све се радило.

Није мени, онај пут, на ум падало да се ни у скровитости душе своје пожалим на Милетића што онај мој допис није штампан. Он га је бацио у кош, и добро је учинио. Ја још нисам био достојан.

Нисам ни очајао с ове прве недаће. Прилике ђачке навеле су ме на другу страну, и нашао сам врата отворена. У петој класи гимназије прошао сам кроз прво искушење огња. Управитељ гимназије удаљио ме из завода ради једног чланка за који је сумњао на ме, и ја сам у тој релегацији провео три дана мучења, бојећи се коначног прогонства, док се управитељ није смиловао и опет ме примио.

Покушао сам опет срећу код *Заставе*, и продро сам. Постао сам достојан!

Најлепше доба свога живота, ђаковање на великој школи у Бечу, провео сам у најлепше доба српског народа. У Херцеговини и Босни задимило и запламтило. Милетић је позивао на оружје двије српске државе и сав српски народ. Милетић је испред највећег одушељења народног грмио: „Брату брат, а Турчину рат!“ — *Зора* је у Бечу приредила забаву за босанско-херцеговачке бјегунце. Позвали смо на забаву између осталих лица грофа Андраши и Јосипа Гарибалди. За италијанског јунака, ја сам на италијански језик превео позив. Први нам је послао свој новчани прилог, а Гарибалди одговорио нам је власторучним писмом којим је позивао Турке: нека се селе у Брусу! И ту забаву у Бечу и свако друго дело за народно ослобођење свуда су Срби започињали уз химну Милетићеву:

Орб кликће са висине...

и сви смо ми Срби у један глас слагали:

Кад извесни куцне час

Зовни само, ево нас!

Али пукао је црни глас кроз народ: да је Милетић у ноћи између 4-ог и 5-ог јуна 1876 затворен. Полиција с војницима дигла га је из постеље и однијела у затвор, оклен је отпраћен у Будимпешту, у тамницу. Ту ће он остати осамнаест мјесеци у истражном затвору, без суда. Судиће му се на Богојављење 1878. Узалуд ће га сјајно бранити Полит, и узалуд ће се кајати свјedoци који су га окривљивали на коначној расправи. На Милетића пала је сумња да је дражио народ против Угарске и Аустрије, да је спремао завјеру против своје државе. И Милетића осудише на пет година тамнице.

У затвору строго је пажено на Милетића. У одређене дане само је његова породица могла к њему долазити и разговарати се, за десет минута, под надзором чиновника. Није му било допуштено да чита и пише.

Али вијести са бојног поља извјесно су пробијале кроз ледене зидове тамничке и до његовијех ушију допирале. Чуо је он гласове са Ђуниса и Вучјег Дола, пораз на Плевни и јуначки прелаз руске војске преко Балкана, Сан Стефански прелиминарни уговор, и онај други, коначни, склопљен у Берлину.

Срце Милетићево морало се превијати од жалости и струне ума његова морале су пуцати. Милетић је помилован и пуштен на слободу 15-ог новембра 1879. И заиста он се вратио кући својој, у Нови Сад, духа сломљена, ума сатрвена.

Кушао је опет пером. Опорављао се и за две године још се напирао око своје Заставе. Али даље није могао. У октобру 1882 пао је болестан. Водили су га у Беч, оклен су га вратили на полак мртва. Опорављао се и опет за кратко. Спопадао га је страх да га душмани прогоне и о глави му раде. Ум је његов ишчезавао и за облаке залазио као сунце на заходу. У мудрој глави наступила је тама црне ноћи.

Љети године 1879, кад су српски бирачи из Обровца и Кистања одрекли послушност такозваној „народној странци“, кад су хрватске новине овај чин назвале „Буковичким издајством“, написао сам, у сеоској самоћи, неколико чланака на одбрану и послао сам их

Застави. Сви су били штампани. Осим Заставе још је само *Глас Црногорца* узео у заштиту Србе далматинске.

У томе часу Милетића није било код „Заставе“. Он је још чамио у тавници. Али дух је његов још био жив и био је код Заставе. Милетић је после одобрио одбрану Срба далматинских.

У првом броју овога листа, почетком 1880, штампан је у њему телеграм Дубровачке омладине Милетићу и његов одговор. Кад сам спремао трећи број, на Савин дан, примио сам телеграм честитања од Милетића. То су за нас била најсјајнија и најсвечанија свједочанства.

Одмах у почетку осјетио сам и написао сам у овом листу: да се Срби у Угарској не могу борити на политичком пољу, те да им се треба заклањати за бедем црквено-народне аутономије ради народне одбране. Милетић је скочио и одговорио ми: да се они још могу борити. То је био један од последњих пламенова ума његова.

Милетић је остао вјеран најплеменитијој мисли братства између Срба и Хрвата. Заједница српско-хрватска, славенска, као и слога међу немађарским народима у Угарској, било је његово стално начело, стожер његова рада. У то име ударио је године 1870 на бана Рауха и осуђен је био за један чланак на годину дана тамнице. Али на крају свога рада видео је како је јавно мишљење међу Хрватима окренуло на криви, ненародни и стога према Србима непријатељски пут. Уочио је нужду на другом крају и за њу се спремао. Милетић је говорио да треба пренијети рад из Угарске у Славонију и Хрватску.

Али је вођа наш посрнуо и падао. Из Новог Сада долазили су црњи за црњим гласовима. Милетић је душевно издисао и издахнуо. Његова се химна разлијегала по народу као плач покајнички, као она пјесма биједних радника на Волги *Еј ухњем*, као глас народа уморена и изнемогла.

*

Почетком маја 1896 су на свечан начин започете свечаности и отворена је изложба у Будимпешти, чиме су Мађари славили хиљадугодишњицу свог постанка као народа и државе у Европи.

Дубровник је том приликом написао чланак који се завршава покличем: „Срби не идите на миленијум.“

У то време стиже и у Далмацију овај позив српске омладине у Паризу:

„Господине,

Вама је познато да су Мађари, поводом прославе свога миленијума покушали да путем стране, а нарочито француске штампе, обрну јавно европско мишљење у своју корист, а на штету немађарских народности у Угарској. У том циљу они су са жестином коју само пуст и бесан шовинизам њихов може донекле објаснити напали на све народности, а највише на нас Србе. У тим нападима они иду дотле да нам пред целим страним светом одричу сваку способност за државни живот и културни напредак.

Како им је, међутим, за оваква тврђења било немогућно задржати се на истинитом представљању ствари, они су се са својом познатом готовошћу у овим приликама латили средстава, на која часни и просвећени људи никад и не помишљају, наиме да изопаче факта и протуре лажи.

Како је с друге стране, француска штампа од пресудног значаја за јавно европско мишљење, и како баци у њој, због неке недовољне обавештености у оваквим питањима, напади мађарски све више отимају маха, и, ма колико неозбиљни, постају, у овом случају, опасни по наш добар глас на страни, то је српска омладина у Паризу, на свом скупу од 8 јуна ове године, одлучила једногласно да, удружена с омладином румунском и чехословачком, јавно протестује против тих мађарских маневара, и то: 1^о митингом који ће се држати 11-ог јула под председништвом Г. Flourens-а, бившег министра спољних послова и члана парламента; 2^о издавањем брошуре на француском језику која ће се на дан

Д-Р ДУШАН БАЉАК

митинга у што већем броју растурати, и 3^о штампањем потпуне студије о односима српско-мађарским, која ће на француском језику изаћи крајем октобра ове године.

Париз јула 1896

Председник одбора
Др. М. Спалајковић“

Као што се види то је била нека врста претече данашње „Мале антанте“.

Почетак разбистравања

Још поводом одбијања предлога адресе „чистог хрватског клуба“ у Сабору далматинском 1895 године *Дубровник* је у свом броју од 3 фебруара 1895 писао: „Ако се у мишљењу не преваримо, нема сумње те ће погреб Бјанкинијеве адресе значити ускрс старога братства, које је народна странка, поводећи се за правашком странком, све дубље и дубље закопавала“.

И тада су збиља настали први знаци приближавања Срба хрватској народној странци.

Штампа је, осим правашке, постала умеренија. Писало се објективније, полемика је престала бити жучна.

Дубровник је писао на пример овако: „Хрвати одбијајући Србе, одбијају од себе ону моралну снагу која им може највише помоћи за њихово хрватско право.

„Велика је заблуда Хрвата, како у Хрватској тако и у Далмацији што од хрватског државног права хоће да изводе неку потчињеност Срба и неку дужност претапања српског племена у хрватско. Отуд и она заблуда да на земљишту хрватске државе може бити само Хрвата, да може бити само политичког хрватског народа. Новија знаност не познаје више политичкога већ само генетичкога народа, па и ако га познаје то употребљује израз политичког народа у смислу држављанства. То је оно што и Мађари хотимице мијешају и изврћу кад кажу да у „*Magyarország*-у“ имају бити сви Мађари“.

Сем тога године 1897 иницијативом неколико омладинаца Срба и Хрвата из Хрватске и из Далмације, са Душаном Манђером на челу, почела је излазити у За-

гребу *Народна Мисао* која је најплеменитије истицала и бранила српско-хрватско јединство.

Умни и узорни д-р Ловра Монти из Книна, упутио је тад оснивачима тог листа једну посланицу у којој, истичући јединство Хрвата и Срба „које нико не би могао разложито порицати“, одобрава и бодри рад те омладине, нарочито у интересу Хрвата, јер Монти каже да Хрвати без Срба не могу ништа да ураде и у ничему да успевају, дочим Срби без Хрвата могу да раде оно што може живо и ако осакаћено тело.

*

У то време основана је у Далмацији нова демократска странка (хрватска пучка странка) под вођством д-р Јосипа Смодлаке, д-р Ива Тартаље и д-р Првислава Гризогона. Та странка, са свежом југословенском идеологијом стајала је на становишту потпуног јединства Срба и Хрвата, тражила уређење сељачког питања, и водила либералну народну политику. Највеће успехе та странка имала је у Сплиту, у коме дотада један велики део тежака беше веран талијанској Бајамонтовој странци, а која најодушевљеније пређе новој Смодлакиној странци. — Та странка је најискреније поздрављена од далматинских Срба. Претставници те странке су од њеног оснивања долазили сваке године на Видовдан на далматинско Косово, где су се Срби целе Далмације окупљали да држе помен косовским јунацима и да се афирмирају и крепе у духу српских успомена и народних надања и аспирација.

Политичка атмосфера у Далмацији почела је тада да постаје ведрија.

Године 1897 спремали су се избори за Царевинско веће.

Неколико дана пре избора *Српски Глас* донео је овај коминике:

„За претстојеће изборе заступника на Царевинском вијећу српској народној странци понуђен је од хрватске народне странке изборни компромис. Саборски клуб српских заступника који се управо сада налазе на окупу у Задру, најприје заискао је мишљење и опћинских на-

челника српских и наших виђенијих људи и пријатеља у свој земљи. На основу примљених изјава, саборски клуб, услед преговора вођених с одбором народне хрватске странке, склопио је у име српске странке изборни компромис по коме од једанаест заступничких мандата, шест мандата припаше народној хрватској странци, а два мандата српској странци. Српска народна странка и народна хрватска странка помагаће се међусобно при изборима, гласујући заједнички за шест кандидата које ће поставити хрватска народна странка у шест изборништа њој придржаваних, и за два кандидата која ће поставити српска народна странка у два изборништа вањских опћина Шибеника—Книна и вањских опћина Боке Которске.

Ово је језгра склопљеног изборног компромиса, поред којег народно-политички програм српске странке остаје исти досадашњи у свему и према свакоме.

По вољи бирача српских у изборништву вањских опћина Шибеника—Книна, којој се једногласно придружио српски саборски клуб, за то изборништво као кандидат српске народне странке проглашен је Сава Бјелановић.

Чим опћине бокешке на своме састанку буду означиле свога кандидата и његово име, као кандидата српске народне странке, биће проглашено у нашем листу.“

У чланку којим је пропраћен овај коминике каже се између осталог ово: „Хоће ли пак овај изборни компромис уродити и другим плодом, то ће нас научити скоро будућност, а то ће највише зависити од поступања хрватске странке. Што год се догодило, српска странка остаје увијек странка.“

Сави Бјелановићу није било суђено да буде изабран. Он то није доживео, јер су се избори одржали баш оног дана кад се је његово мртво тело спуштало у гроб родних му Ђеврсака (4 маја 1897). Али је он ипак доживео да његова личност која је раније истицана као поклич на борбу Срба против Хрвата, постала знамење примирја између завађене браће.

Последњи трзаји борбе

На изборима за Царевинско веће године 1897 изабран је по горе споменутом изборном компромису д-р Душан Баљак, адвокат из Задра.

Д-р Душан Баљак, вршњак Саве Бјелановића, који је годинама сарађивао у *Српском Листу* и у *Српском Гласу* био је најбољи говорник у Далматинском сабору. Много начитан, финих манира, врло пријатан и отмен у опхођењу, познавао је наш језик као мало који други говорник. Пазио је на чистоту и на отменост форме у говору. Уз то, говорник од расе, из његових усана наш језик је текао тако флуидно, лако и музикално, да кад је он узимао реч цео је Сабор са уживањем слушао. Тако је исто и у парламенту у Бечу и у Делегацијама врло пажљиво саслушаван, кад је држао своје савршено класичне говоре. Умро је 1935 године о Богојављењу, у Задру.

После смрти Саве Бјелановића одасланици српске странке састали су се у скупштину у Сплиту 6 августа 1897, и на тој је скупштини под претседништвом д-р Игњата Бакотића основано српско политичко друштво „Српско братство“ чији су статuti израђени по већ раније пројектованој основи састављеној од Срба католика Јосе Михаљевића, Л. Кажимира Лукетића и Винкентија Бутијера. — На успомену тад већ умрлог Л. Кажимира Лукетића, неколико изасланика, међу којима су били д-р Душан Баљак и д-р Лујо Бакотић, положило је на његов гроб венац са натписом: „Л. Кажимиру Лукетићу, са српске скупштине у Сплиту 1897“. Л. Кажимир Лукетић био је млад човек пун идеала, ватрене речи, одважне мушкости, најпитомије нарави. Учио је медицину у Грацу и у Италији, врло је често и врло лепо писао у *Српском Листу*. Грехота је што је млад умро. Он би био постао човек од акције, човек који је могао да заноси масе, јер је свако могао познати да све што ради и све што говори плод је његовог дубоког уверења. И као што је био искрен у своме политичкоме уверењу, исто је тако био исправан у свему.

Организација „Српског братства“ имала је за циљ: развијати и раширити просвету у српском народу на Приморју у либералном духу, бранити српску народност неговањем вековних предања, обичаја и особина које карактеришу српски народ, неговати народну душевну заједницу основану на народном праву и слободној вољи. одбацујући сва историска права која се не слажу са народним правом. Ради постизања свога циља „Српско братство“ бавило се неговањем моралног и умног васпитања народа особито у погледу грађанских и политичких права и дужности његових; старало се о увођењу српског језика и ћирилице у школе и у јавну управу, о оснивању школа, о питањима општинским, привредним и трговачко-обртним, о свим економским потребама народним, о предлагању кандидата за општинске управе, за Сабор и за Царевинско веће.

Иницијативом тог удружења основан је у Далмацији доста велики број српских штедионица и културних установа.

Октобра 1897 пренесене су кости Вука Стефановића Караџића из Беча у Београд.

Том приликом *Црвена Хрватска*, орган Дубровачких праваша писала је ово: „Вук Стефановић Караџић има ту заслугу да је у Срба хрватски језик подигао на ступањ књижевности. Он је међу Србе стануо увађати хрватски књижевни језик. Шта више: он (Вук) исти признаје да је језик, што га је узео, хрватски а не српски. Нема тог српског делије који може побити ову тврдњу, пошто је сам Вук тако рекао и изјавио.“

Борба је трајала сад између Срба и праваша. Праваше су нарочито подржавали католички попови, за које је оснивач те странке говорио и писао да су „поживинчили“ народ. Али су они ишли за тим да у своје руке узму вођство те странке и у томе су успели.

Између Срба, који су либерално гледали на верска питања, и католичких попова који су злоупотребљавали веру у политичке циљеве није могла престати борба.

На расправи о школском прорачуну у Далматинском сабору, у заседању од 1898 године, заступник правашке странке Бианкини упао је у реч српском заступ-

нику Вукотићу кад је овај рекао: „Ако по Бианкинијевој теорији изведемо закључак да су само православни Срби“ — и добацио му: „То ја нисам никад рекао, Срби су за ме православни Хрвати“.

Јуна 1892 године основан је у Дубровнику српски лист *Дубровник*, орган за одбрану српске мисли у Дубровнику и у Боки Которској. Први му је уредник био Стеван Врчевић, али је до већег полета и значаја дошао под уредништвом Антуна Фабриса, Србина католика из Дубровника.

Као што је Сава Бјелановић жртвовао своју правничку каријеру да се посвети *Српском Листу*, тако је и Фабрис жртвовао своју професорску каријеру да цео свој рад посвети *Дубровнику*.

Свршивши славистику на бечком универзитету, постао је наставником српскохрватског језика на сплитској гимназији, где је остао до јесени 1895 кад се примио места уредника *Дубровника*. Под његовим уредништвом је овај лист лепо напредовао, и много је читан, нарочито у јужној Далмацији, па и у Босни и Херцеговини, док му босанска влада није одузела постдеби. Фабрис је године 1902 основао и књижевни лист *Срћ*, такође у српском духу.

Искрено одан српској мисли, вредан, озбиљан, поштен, Фабрис је припадао оној фаланги наших народних радника који су несебично радили на нашем политичком пољу. Дао је себе цела за идеју, а за себе није никада ништа тражио.

Сава Бјелановић и Антун Фабрис су две најсимпатичније фигуре, два најмилија витеза српске мисли у Далмацији.

У месецу новембру 1898 године одржана је пред сплитским поротним судом расправа против Мехмед еф. Спахића и Антуна Фабриса, уредника *Дубровника* због тобожње увреде Величанства и због дражења на мржњу против окупаторне власти у Босни и Херцеговини.

Фабриса је бранио д-р Игњат Бакотић, Мехмед ефендију Спахића д-р Јосо Смодлака. Обојица су једногласно решени од оптужбе.

Дубровник од 27 новембра 1898 после реферата о расправи писао је ово:

„У праворјеку поротника којим су ријешени оптуженици сваке кривње ми не видимо само увјерење поротника о невиности оптуженика, већ — да се најблаже изразимо — неповољну оцјену управе у Босни и Херцеговини. Јер су током расправе поротници дознали на који се начин управља Босном и Херцеговином, иако је претсједник Суда д-р Игњату Бакотићу, под изликом да није допуштено читати, забранио да изнесе пред поротнике потпуну и јасну слику управе у окупираним земљама. Д-р Бакотић бјеше се наоружао до зуба податцима и доказима, да се једном и глухоње и слијепци увјере о систему Калајеву. Д-р Бакотић хотио је у свому говору да постепено прикаже двадесетгодишњу управу, и за ту сврху биле су потребне разне новине и брошуре писане на страним језицима, разни меморандуми Босанаца и Херцеговаца, и учена дјела, да му не пребаце да говори напамет. Он је хотио зорно поротницима предочити ток и систем управе. Д-р Бакотић није хотио да говори као одвјетник — што је било код онакве оптужнице веома лак посао — већ као Србин, као првак српски, као вођа српске странке. Он је хотио пред поротнике, пред јавно мнијење наше монархије и Европе да оперуша управу окупираних земаља. Да се то препријечи, бјеше одузета расправи јавност и д-ру Бакотићу слобода одбране и ријечи. Али, нешто током расправе, нешто из цензурисаног говора д-ра Бакотића, ипак су поротници могли да добију, ако не потпуну, а оно доста разговјетну слику о начину управе у окупираним земљама, те изрећи своје једногласно: *не*.“

Овде ваља напоменути да су у овој кривичној парници државне власти нарочито отеле Фабриса од својих надлежних поротника, јер се по закону расправа морала држати у Дубровнику, — у нади да ће сплитски поротници, као Хрвати, осудити Фабриса. Али су се и овога пута, као и са оптужницом против Јове Метличића и Винкентија Бутијера, превариле.

Народни дух је у Сплиту онда био потпуно здрав, иако су правашки заступници и те 1898 године у Далматинском сабору извештаченим одушевљењем говорили: „да је хрватска војска под хрватским вођама за посела Босна и да је Босна хрватска.“

Око половине године 1899 влада је распустила српско политичко друштво „Српско братство“.

У седници од 17 новембра 1899 Далматинског сабора посланик д-р Душан Баљак говорио је о мерама босанске управе којима је онемогућен улаз у Босну и у Херцеговину свим књигама и новинама које нису биле по вољи режиму, међу којима и самој Калајевој *Историји Срба*.

8 априла 1901 отворен је у Дубровнику III конгрес славенских новинара у Хабзбуршкој монархији.

Уредник *Дубровника*, А. Фабрис, предложио је на том конгресу ову резолуцију:

„Конгрес славенских новинара у Хабзбуршкој монархији, у име слободе штампе, не одобрава одузимање постдебита већему дијелу српскијех листова који излазе у Хабзбуршкој монархији (као: *Дубровнику*, *Српском Гласу*, *Србобрану*, *Бранику*, *Застави* итд.) те изразује жељу да се дотичним листовима што прије поврати од много година одузети постдеби за Босну и Херцеговину.“

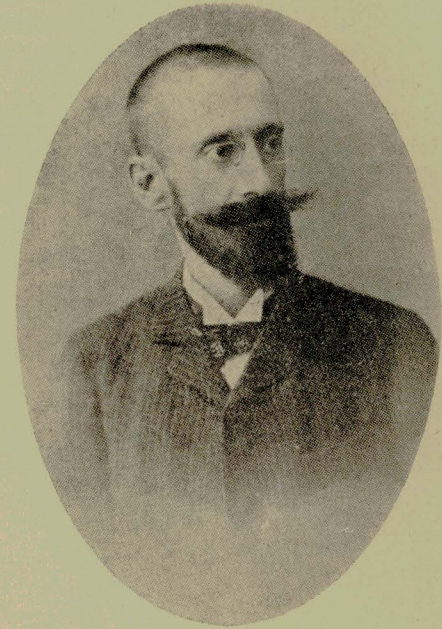
Текст ове резолуције пропратио је Фабрис овим писмом, управљеним претседнику конгреса Шиму Мацури:

П. Н. Господине,

Частим се поднијети Вам, П. Н. Господине, унутра приклопљену резолуцију за конгрес славенских новинара из Аустро-Угарске који ће се држати од 8 до 11 априла ове године у Дубровнику.

По свој прилици предмет којим се бави резолуција неће Вам бити нов, као ни чињеница да је српској независној штампи из Аустро-Угарске одузет постдеби за Босну и Херцеговину.

Затим цијеним да садржај резолуције у толико спада у дјелокруг настајнога новинарског конгреса у

АНТУН ФАБРИС

колико Аустро-Угарска по закључку Берлинског конгреса управља окупираним земљама, Босном и Херцеговином.

Са особитим поштовањем
Дубровник 13 Марта 1901

Антун Фабрис
Уредник Дубровника

Али је на том конгресу атмосфера била тако неповољна за Србе, чак су неки новинари у љутини почели да вичу да у Босни и у Херцеговини нема Срба, да је Фабрис тај свој предлог резолуције повукао, и тако спасао цели конгрес од бруке и срамоте.

Година 1902 била је рђава година за српско-хрватске односе уопште, али су далматински Срби том приликом показали се врло прибрани и трезвени.

1, 2 и 3 септембра 1902 загребачка руља, наводећи као повод том свом безумном поступку један чланак Николе Стојановића, објављен у загребачком *Србобрану*, демолирала је, палила и опљачкала куће, дућане и школе српске у Загребу уз латинско-немачко-хрватске покличе: „Абцуг Србадија, Переант Срби“. — И као да је то мало било, *Хрватско Право* предложило је да се организује бојкот против свега што је српско. И тад су из хрватских радња отпуштени сви чиновници, момци и шегрти Срби.

На то је *Дубровник* од 7 септембра 1902 донео један трезвен чланак у коме је између осталог казано ово:

„Јужнословенска историја обогатила се је ових дана до сада код нас невиђеним и нечувеним догађајима. У недељу, понедељник и уторник, у Загребу је био јавни мир и ред на саблажњив начин поремећен на штету Срба. Старчевићева теорија о сјекири нашла је своју примјену на имовини Срба. Обистинила се је изрека једног хрватског политичара да би рат са Србима био најпопуларнији код Хрвата. Дућани, трговине, радње, станови, Српска банка, српске школе и др. данас пружају тужну слику. Све то је дијелом полупано и разбијано, дијелом демолирано и уништено, дијелом спаљено и накажено.

Свак разборит пита шта се је тако крупно догодило, да је могло овако немиле и страшне догађаје изазвати, који су нашли одзива и у осталим варошима Хрватске. Од преко двадесет година траје новинарски рат између Срба и Хрвата. Падало је и пада жестоких и тешких ријечи, на које се је заинтересовани свијет давно навикао. Стога ми нисмо мишљења да је овај или онај чланак листа *Србобрана* могао бити поводом онако крупнијем нередима и немирима. То је само изговор, да се прикрије прави узрок и право стање ствари. Други су ту и дубљи разлози, ако их уопће можемо тако назвати, јер кад би новинарски чланци збиља били у стању да онако дјелују на масе, не би било дана кад се у Европи не би понављали Загребачки изгреди. *Србобран* одвраћао је у одбрани Српства према писању велико-хрватских листова, ни мање, ни више. Загреб јест хрватски град, али је он у исто вријеме и главни град Хрватске и Славоније. У Хрватској и Славонији, по званичној статистици, живи око 700.000 Срба. Према овом факту Срби имају право да у главном граду, који је сједиште политичкога и културнога живота земље, оснивају и подржавају оне установе које су потребите за развитак и напредак тамошњега српскога народа. Много се вике подиже на Србе да теже преко граница, да немају програма и друго. Кад се је пак међу Србима у Хрватској покренула акција, са сједиштем у Загребу, за самосталнијим радом на економском и политичком пољу, почела се је са велико-хрватске стране хајка на те Србе, као на издајнике отаџбине. Не раде ли Срби ништа и мимоилазе ли Загреб, тада се та њихова пасивност тумачи као доказ незадовољства и тежње преко граница. Раде ли Срби, у границама закона, за свој развитак и напредак, и изаберу ли Загреб за средиште свог рада, опет с велико-хрватске стране чује се иста пјесма. Избор Загреба као средишта српског рада, имао је Хрвате, да су они збиља реални и озбиљни политичари, веселити, јер тијем Загреб може само да добије и у културном и у политичком погледу. Загреб, као центар културног и политичког живота и Срба Хрватске и Славоније, добија већу важност и знаменитост“.

У том загребачком лому избила је ипак једна светлија појава, која заслужује и треба да се спомене. Усред побеснеле руље која је палила и пљачкала, улеteo је Стјепан Радић настојећи да умири ту помахниталу масу, и како је увидео и упознао да та маса, обузета слепим наступом лудости, није могла да одоли свом разулареном беснилу, хтео је да тај бес упуту на другу страну, и говорио да треба да демонстрира не против Срба који су браћа, него их упућивао против мађарских написа на железничкој станици, да их изведе из града и да их тим путем одврати од онога што су чинили.

Али је полиција ухапсила Стјепана Радића и довела га пред суд. На суду је био осуђен на шест месеци тешке тамнице. На претресу му је претседник сената ставио ово питање: „Ви сте пријатељ Срба?“ На то му је Радић одговорио: „Не, Хрват не сме бити Србу пријатељ, то му може бити Мађар. Ја сам исто што и Србин, само се зовем Хрват.“ На претседничково питање зашто је Радић хтео да води масу против Мађара, Радић је одговорио да је он хтео само одвратити руљу од оног што је чинила и удаљити је од града, — а што се тиче мађарских натписа на железничкој станици рекао је: „Ја сам знао да се то није могло постићи, јер кад бисмо се ми упутили пут станице нашли бисмо против себе и инфантерију и кавалерију и артиљерију. Није то као пљачкати и уништавати српску муку!“

*

Крајем октобра 1902 био је у Београду први српски новинарски конгрес. На том конгресу био је и уредник *Дубровника* Антун Фабрис, који је усред бурних и одушевљених овација конгресиста изабран за претседника конгреса.

На повратку из Београда Антун Фабрис је ухапшен. Тог дана (5 новембра) ухапшен је у Дубровнику управник и власник Српске дубровачке штампарије Антун Пасарић, а Антун Фабрис на станици у Гружу. Неколико дана после њих ухапшен је и Урош Тројановић. Као разлог за ово хапшење узета је једна песма Уроша Тројановића штампана у књижевном листу *Срб*.

— Остали су сва тројица пар месеци у истражном затвору и пуштени су на слободу на Бадњи дан 1902 године.¹⁾

За Фабриса су се том приликом заузеле биле и наше и стране новине, особито француске и руске, истичући како је он потпуно праведан држан толико времена у тамници, а без суда.

У броју 2 од 11 јануара 1903 објаво је Фабрис ову захвалницу страниј штампи:

„Пригодом мога ухапшења и тамновања бјеше се појавило у страниј штампи толико саучешћа и заузимања да на ино не могу да се путем јавности не захвалим свијем новинарима и листовима који су се за ме заузимали и који су моју праведну ствар бранили. Особито сам пак харан представницима француске и руске штампе.

Чланови штампе паришке, департаманске и стране, на сједници држаној у Паризу били су управили телеграм министру претседнику пл. Керберу, заузимајући се за моје ослобођење. Такођер су се и руски новинари били обратили министру спољних послова грофу Голуховском, да би се заузео код министра председника пл. Кербера за моје ослобођење.

Сви ови искази саучешћа потицали су из двојаког повода: прво из осјећаја хуманитарности, — друго из увјерења о мојој невиности.

При овако племенитој појави остајем до вијека благодаран свој оној господи новинарима, који су се на тако видан начин били заузели за једног свог колегу који је на правди Бога страдао.

Дубровник 9 Јануара 1903 Антун Фабрис.“

Разведравање

Почетком 1903 године избио је расцеп у српској странци, највише из личних мотива. Тад је један део странке основао и свој засебан орган *Приморски Српски*

¹⁾ Влажне дубровачке тамнице у зимско доба упропастиле су здравље све тројице и они су за годину дана сви помрли. Убила их мемла од камена

лист, који је престао излазити половином маја исте године.

На скупштини одржаној у Сплиту од 14 до 16 августа 1903 дошло је до измирења и до реорганизације српске народне странке. Претседником странке изабран је тада др. Антун Пуљеви.

Према тој реорганизацији програм странке је изражен у шест главних тачака, у којима је речено да српска народна странка стоји на становишту народнога начела, по коме српски народ има право на природни развитак свога бића, противна је сваком политичком стању и настојању у Монархији које се противи том природном развитку, те ће због тога помагати и Словене у Монархији у њиховој праведној националној борби. Противна је засада сједињењу са Хрватском и Славонијом из политичких разлога, али не из народног начела, јер она, као народна странка не може да се загреје ни за аутономију ни да брани садашњи ред у Монархији. Што се пак тиче балканског, а у првом реду босанско-херцеговачког питања, странка се држи начела: Балкан балканским народима. Странка признаје српство трију вера и у њезином раду руководиће је начела народносне и верске сношљивости и правичности. Према томе ће странка радити и настојати да постигне да јавна управа, школа и остале установе буду прожете напредним и либералним духом. Странка сматра једним од главних својих задатака рад на просветном и привредном пољу.

У пролеће 1903 настали су у Хрватској, нарочито у Загребу, велики немири којима је дало повод питање обнављања Финанцијалне нагодбе са Угарском. Агитација је у народу поведена са паролом: „За финансијалну самосталност Хрватске и за уставне и грађанске слободе“. 11 марта 1903 одржана је у Загребу велика скупштина опозиционих странака. После скупштине развиле су се на Јелачићевом тргу велике антимађарске демонстрације. Из Јелачићевог трга кренула је маса демонстраната ка новој палати саобраћајне дирекције државних железница, на коју су били постављени натписи само на мађарском језику, и демонстранти су ски-

нули те натписе. Средином априла сељаци у Запрешићу (близу Загреба) покушали су да скидају мађарску заставу са железничке станице. Жандарми су пуцали у народ и том је приликом погинуо сељак Пасарић. Узнемиреност се ширила по целој Хрватској, нападане су нарочито железничке станице. У неколико сукоба пало је до 20 мртвих. Проглашено је опасно стање у целој земљи.

У Далмацији је ширена вест да је преки суд у Крижевцима осудио четрдесет Хрвата на смрт. Поводом тих вести завладала је у Далмацији велика узнемиреност. Вароши су се завиле у црно, и сви, и Хрвати и Срби, и Италијани, стадоше купити прилоге за жртве у Хрватској.

20 маја начелник Дубровника и претседник саборског клуба хрватске народне странке д-р Перо Чингрија упутио је цару, који се је налазио у Будимпешти овај телеграм:

„Град Дубровник и Клуб хрватске народне странке, по мени заступани, пред престоље Вашег Величанства смјерно ступају и надајући се у племенитост срца Вашег Величанства, траже милост за живот крижевачких осуђеника, и понизно моле да моћ круне приправи крај крвопролићу у биједној Хрватској“. Начелник Сплита Винко Милић обратио се телеграмом посланику на Царевинском већу Ловру Борчићу, с молбом да поради да сви далматински заступници који се налазе на заседању Царевинског већа у Бечу замоле аудијенцију код цара, да га моле за помиловање свих на смрт осуђених. Далматински посланици су послушали молбу сплитског начелника, па су корпоратвно, под вођством претседника Далматинског сабора д-ра Ивчевића отишли министру-претседнику Керберу да им изради аудијенцију код цара. Међутим Кербер им је изјавио да их цар не може примити.

Тек после тога сазнало се да није било на смрт осуђених.

Новембра 1903 Далматински сабор закључио је своје заседање у атмосфери помирења између Срба и Хрвата па и Италијана. Ближи повод за то измирење био је предлог намесника барона Хандела да се новим

законом о уредовном језику за Далмацију призна као званичан српскохрватски језик, али да се немачком језику призна важно место у државној управи. Тај законски предлог доставио је намесник Хандел свим клубовима Далматинског сабора, да га проуче и да се о њему изразе.

Клубови народне хрватске странке, странке права и српске народне странке, дали су ову заједничку изјаву:

„Клуб народне хрватске странке, клуб странке права и српски народни клуб у Сабору далматинскоме узели су у претрес владину основу о пораби језика код управних власти у Далмацији, те поводом исте заједнички изјављују што слиједи:

1. Сва три клуба стоје на становишту, које је у језичном питању заузео Сабор краљевине Далмације у својим опетованим закључцима, почевши од године 1884.

2. Према томе становишту клубови не могу признати на владину основу, пошто се истом не удовољава саборским закључцима, а проти народном праву даје се мјеста у Далмацији туђему језику њемачком.

3. Прама истоме становишту поновно траже: да уредовни језик свега пословања и међусобног дописивања ц. к. области у Далмацији, управних и судбених, има бити хрватски или српски, с јединим изузетком да поднесци и записници странака састављени италијански, имају се ријешавати у истом језику.“

Талијански клуб одбио је Ханделову основу овом изјавом:

„Заступници италијанског клуба сматрају неприпустивом владину основу о уређењу језичног питања у уредима, и не пристају на њу:

1^о јер се по њој не би зајемчио италијанском језику положај сразмеран праву и потребама управе, што се темељито и оправдано сме захтевати, дозвољавајући ипак веће раширење хрватског или српског језика;

2^о јер би се у јавну службу увео немачки језик, који је сасвим туђ значају, обичајима и потребама земље;

3^о јер је предложена основа непотпуна и намеравано спровођење њезино неуставно.“

Народни посланици д-р Смодлака и д-р Трумбић, у говорима држаним у дебати о реченој основи, нагласили су да италијанска култура и италијански језик, уколико не значе афирмацију политичких тежња, имаду у Далмацији потпуно и оправдано право, — и зато је у датој изјави и наглашено да се том језику има дати место које му припада у државној администрацији, али што се тиче немачког језика, то је језик сасвим туђ, који не може и не сме да се уведе.

У име италијанског клуба дао је посланик д-р Салви изјаву у којој је рекао да се радује што је барон Хандел инаугурирао нову еру у Далмацији, еру љубави и споразума — против интенција владе. Признаје да су он и његови другови досада се противили сједињењу са Хрватском и то из опортунизма а не из осећаја. Али они доживеше разочарење и понижење. И они су сада спремни — буду ли им зајемчена права мањине —, да подупиру народне тежње Хрвата. При крају заносним речима спомену последњи покрет у Хрватској.

Тако је Ханделова наредба о језицима пропала у Сабору.

Намесник барон Хандел био је неспретан и несретан. Бирократа, научен на послушност својих чиновника, уверен да се његово мишљење мора увек да уважава, није му ишло у главу да одједном цео свет може да нађе да он није у праву. Одбијање његове језичне наредбе од стране Далматинског сабора, он је схватио као личну увреду. Био је љут на цео свет, и није умео да се савлада. Једном приликом кад је једном чиновнику намесништва дао неко наређење, и овај му приметио да се то наређење коси са законом — Хандел се толико заборави да му одговори да се мора тако радити како он наређује, и да се то тако и може учинити у земљи у којој нико не држи до поштене речи.

О томе се јавно говорило, и саборски посланици одлуче да заузму енергичан став према том барону који је мислио да може по вољи врећати целу земљу. Према тој одлуци на седници од 6 октобра 1904, народни посланик д-р Перо Чингрија устао је и прочитао у име свих странака ову изјаву: „Потписани заступници (њих

Д-Р АНТУН ПУЉЕЗИ

37 — сви осим 3 отсутна) на Далматинском сабору, увјерени су да је Његова Преузвишеност Ц. Кр. намјесник барон Хандел у познатој пригоди дне 14 јула 1904 тешко увриједио част ове земље. С обзиром на то потписани изјављују да неће судјеловати у саборском раду све дотле док барон Хандел буде обнашао част Ц. Кр. Намјесника Краљевине Далмације“.

Намесник Хандел је тад, заједно са владиним повереницима, изишао из саборнице, праћен узвицима посланика: „Ванка, ванка Хандел! Ванка недостојни!“

Посланици су тог истог дана, на нарочитом састанку, одлучили: да ће се једнако држати према барону Ханделу и даље, а ако Сабор буде распуштен, да ће у новим изборима све странке, без борбе, узајамно зајемчити досадашње мандате.

Сабор је одложен, и барон Хандел је већ јануара 1905 премештен у Линц, а управа намесништва поверена дворском саветнику Нику Нардели-у, који је годину дана доцније наименован и намесником.

У заседању аустријских делегација године 1904 говорио је о Босни и Херцеговини далматински хрватски заступник Бианкини и у свом говору критиковао босанско-херцеговачку управу, потврђујући тако све оно што се дотада приговарало искључиво са српске стране. Али је он имао несрећно надахнуће да за недостатске и мане босанско-херцеговачке администрације криви владу зато што она у Босни и Херцеговини повлађује час Србима, час муслиманима, док прогања католике.

На то је полуслужбени лист угарске владе *Pester Lloyd* приметио:

„Хрватски делегати из Далмације нису увек тако говорили о Калају, нарочито онда кад је покојни државник покушао да народне и верске струје у Босни и Херцеговини савлада хрватском народном идејом. Хрват професор Јагић, угледан филолог, потпомагао је тај покушај проналаском босанског језика. Затим је дошла у Сарајево прослава *Требевића* и држан је први католички конгрес у Загребу, на коме је надбискуп Штадлер најотсудније тражио припојење Босне Хрватској. Тада су се далматински Хрвати дивили великом државнику

и администратору Калају, који је наскоро изгубио сву наклоност њихову, када им је у поверењу изјавио да хрватски елеменат није довољно јак да би у окупираним земљама с успехом извео једнострану народну и верску пропаганду.“

Ријечка и Задарска резолуција

Напети односи који су 1904 године настали између Аустрије и Мађарске због војних питања, наиме због тражења Мађара да мађарска војска буде одвојена од аустријске, да има своје заставе, и мађарски, а не више немачки, командни језик, учинили су да су Мађари осетили потребу да нађу савезника у Хрватима, како би према Аустрији били јачи у борби коју су водили.

Хрвати су пристали да преговарају с Мађарима, са намером да том приликом ојачају свој положај према њима.

После једне претконференције држане у Опатији дошло је 3 октобра до Ријечке резолуције.

Конференцијама о резолуцији суделовали су колико Хрвати из Хрватске и Славоније, толико и они из Далмације, али је иницијатива за односни рад дошла из Далмације, и зато ми и износимо овде историјат те резолуције.

Ријечка резолуција гласи:

„Поводом политичкога стања у које је доспјела Монархија услед кризе у Угарској, хрватски заступници састадоше се у сврху да заузму становиште према томе стању и да означе правац политичком раду хрватскога народа у питањима која су непријепорна и свима заједничка, а не прејудицирајући начелном становишту, на којем војују у парламентарном животу, било као припадници клубова, било као појединци.

Хрватски заступници држе да су данашње јавне прилике у Угарској настале услед борбе, која иде за тим да краљевина Угарска дође постепено до потпуне државне самосталности.

Хрватски заступници сматрају ту тежњу оправданом већ стога што сваки народ има право да слободно и неодвисно одлучује о свом бићу и о својој судбини.

Хрватски заступници увјерени су да су оба народа, хрватски и угарски, не само с обзира на своје историјске одношаје, већ још више с обзира на чињеницу непосреднога сусједства и на реалне потребе свога живота и међусобне самоодбране, упућени један на другог, те да се стога има избјегавати сваки повод и узрок међусобном трвењу.

Полазећи с тих претпоставака, хрватски заступници сматрају да је њихова дужност борити се успоредо с угарским народом за испуњење свих државних права и слободина, у увјерењу да ће речена права и слободина бити од користи хрватском и угарском народу, — а тиме ће се ударити темељ трајному споразумевању обају народа.

Постигнуће те сврхе, намијењене обостраној користи, увјетовано је најприје реинкорпорацијом Далмације краљевинама Хрватској, Славонији и Далмацији, којима већ виртуално и правно припада.

Да се узмогне приступити к остварењу реинкорпорације Далмације, треба најприје да се одстране данашњи несносни парламентарни и управно-политички одношаји у Хрватској и Славонији, и да се уведу такви одношаји који ће одговарати потребама културне земље и захтјевима устава и слободе, зајамченим слободним уставним уредбама, као што су поглавито: изборни ред, који ће омогућити и обезбиједити бирање таквога народнога заступства, које ће бити вјеран изражај неспријечене и слободне народне воље; потпуна слобода штампе, укинућем објективног поступка и увођењем пороте за штампарске и политичке деликте; слобода састајања, удруживања и изражавања мисли; остварење судачке неодвисности, зајемчене сваком судцу непомичношћу и неодговорношћу за своја судачка дјела; устројење ванредних инстанција управно-државнога суда на заштиту интереса и политичких права грађана проти управној самовољи, устројење по-

себнога суда за карностну (дисциплинску) одговорност свих јавних чиновника ради вршења закона.

Хрватски заступници увјерени су да се трајни споразум између народа хрватскога и угарскога може постићи најприје точним и строгим вршењем права хрватскога народа садржаних у постојећој хрватско-угарској нагодби, те промјеном одношаја што спадају у подручје посала који су данас Хрватској заједнички с Угарском као и са западномполом монархије, на начин да хрватском народу буде обезбијеђен самостални политички, културни, финансијски и опћегосподарствени опстанак и напредак.

Наравним течајем догађаја одразит ће се повољно сваки напредак народа у Хрватској, Славонији и Далмацији такођер и на одношаје нашега пучанства које живи и у другим земљама, посебице у најизложенијем крају, бива у посестрими Истри.

Да се узмогну провађати и до остварења довести овдје истакнута начела, тежње и захтјеви, изабире се одбор од пет заступника, који ће имати још и даљњи задатак да промиче и за ријешење приправља ина питања, која су нашим земљама заједничка, или су од користи опћој народној добробити.

Из састанка хрватских народних заступника
Ријека 3 листопада 1905

Претседник д-р Перо Чингрија

д-р Роко Арнери, д-р Иван Бањавчић, Еразмо Барчић, Ловро Борчић, д-р Мељко Чингрија, д-р Анте Дулибић, д-р Едуард Гргић, д-р Аугуст Харамбашић, д-р Никола Катнић, Милан пл. Кипах, д-р Перо Клаић, д-р Иван Мајстровић, д-р Иван Манђер, д-р Иван Маровић, Вицко Матас, Вицко Милић, Антун Радић, Мато Радимири, Никола Рибичић, Цвјетко Рубетић, Иван Шашел, д-р Иван Штамбук, д-р Анте Тресић-Павичић, д-р Анте Трумбић, Грга Тушкан, Антун Уцовић, д-р Грга Врбанић, д-р Адам Верона, д-р Божо Винковић, Стјепан Загорац.

У одбор који се спомиње у резолуцији изабрани су заступници: д-р Перо Чингрија, Винко Милић, д-р Анте Трумбић, д-р Аугуст Харамбашић, Стјепан Загорац. Д-р Чингрија имао је да приопћи резолуцију претседнику

угарске коалиције Франу Кошуту, што је он одмах и учинио. Од Кошута добио је 8 октобра у Загребу ову депешу: „Поздрављамо нашу браћу Хрвате и Далматинце и потсјећамо Хрвате да смо сва права, која смо досада извојевали, братски с њима поделили. Аустрија нас је увек угњетавала, а милостиви Бог нека приведе Далмацију путем Хрватске круни светога Стјепана! Чекамо вас с љубављу пуни наде“.

Али тај одбор није никад дошао до прилике да преговара са сличним одбором угарске коалиције, ма да је такав одбор био изабран. Међутим су хрватски делегати одмах одговорили Кошуту: „Примили смо Ваш срдачан поздрав. Пошто се не надамо никаквој помоћи оданде, откуда не може доћи, ми смо се споразумно сложили да наша права чувамо и заступамо. Наша је најврућа жеља да наше жеље на корист и срећу обадвеју народа буду што прије постигнуте. Чингрија, Харамбашић, Трумбић, Милић, Загорац.“

Чим је објављена Ријечка резолуција, почела је одмах новинарска кампања за њу и против ње. С потпуним одобравањем примили су је хрватска странка права, здружена славонска опозиција и напредна странка, Срби у Хрватској и у Далмацији и неки изванстраначки хрватски и српски политичари. Против резолуције били су Старчевићева странка права, праваша око Хрватства, хрватска сељачка странка и народна странка.

Српске странке у Хрватској биле су се одмах изјавиле за Ријечку резолуцију, само су желеле да се у погледу изборне акције одреди однос између хрватских и српских странака. У ту сврху имале су се оне најпре споразумети међу собом и са клубом далматинских српских посланика. Зато су се изасланици свих тих странака састали у Задру 16 октобра 1905. Ту су били: од српске самосталне странке: д-р Медаковић (Загреб), В. Муачевић (Осјек), д-р Белобрк (Бјеловар), С. Прибићевић (Загреб), Вељко Лукић (Борово), Перо Крајновић (Госпић); — од радикалне странке: д-р Красојевић (Ср. Карловци), д-р Ж. Миладиновић (Рума), д-р Јован Радивојевић-Вачић (Земун) и Миливој Бабић (Земун). Од далматинских српских посланика и претставника српске

странке било их је тринаест. Свега скупа било их је 23. Претседником је изабран д-р Антун Пуљези.

Октобра (17) 1905 ти су делегати донели у име својих странака ову резолуцију:

„Тежња сваког народа да сам одлучује о свом бићу и о својој судбини мора да изазове симпатије сваког, који и сам гине за слободом. А данашњу борбу мађарскога народа поздрављамо тим радосније, што је садашњи државни склоп, против кога је та борба напедена, свом снагом спутавао и што данас спутава развитак наше отаџбине хрватског и српског народа. Државна пак самосталност Угарске, која би тада живјела само својим животом и располагала само својом снагом, донијела би такве политичке прилике, у којима би мађарски народ био упућен да у свом рођеном интересу потражи споразум с немађарским народима Угарске, да у њиховој снази угледа и своју снагу, па да, заједно с њима, а у наслону на троједну Краљевину Далмацију, Хрватску и Славонију, осигура услове за своју народну будућност и безбједност

Стога потписани српски заступници и изасланици српских странака, свјесни о замашности данашњег опћег политичког положаја у монархији, и узевши у обзир становиште заузето од хрватских заступника на ријечној конференцији, изјављују да ће подупријети данашњи покрет мађарског народа, којему би, заједнички с Хрватима, и фактичну потпору понудили, кад би са стране мађарских коалираних странака биле пружене реалне гаранције да ће се оне заузети како би се, уз њихове оправдане захтјеве, испуниле и тежње Хрватске и Славоније, које иду за проширењем њеног државноправног положаја, да јој се зајемчи што самосталнији политички, културни, привредни и финансијални опстанак и развитак.

Подједно траже и радиће потписани заступници и изасланици да се у Хрватској и Славонији створе демократске установе, које би јој зајамчиле слободан уставан живот и развитак, и уклониле данашње несносне парламентарне, управне и друштвене одношаје.

Стојећи на том становишту, очекују да ће мађарске коалиране странке, свој одношај према немађарским народима у Угарској поставити на праведне основе, како би се овима обезбједио народно-културни опстанак и развитак.

Што се тиче захтјева браће Хрвата за реинкорпорацијом Далмације Хрватској и Славонији, која је и позитивним законима зајемчена, приправне су српске странке уложити и своју снагу за остварење овог захтјева, ако се са хрватске стране уклони запрека, која је досад пријечила српској странци на Приморју да се за сједињење изјави, а то је да се са стране Хрвата обавезно призна равноправност српског народа са хрватским.

Да би се пак с браћом Хрватима могли ставити у споразум ради заједничке акције, бира се одбор од три лица, са три замјеника, који ће одлуку доставити извршном одбору ријечке конференције, и с њиме ступити у преговоре у смислу ове одлуке.

Д-р Пуљези, А. Вујатовић-Шаров, д-р Р. Квеквић, Вукотић, Ј. Кулишић, Симић, д-р К. Ковачевић, д-р Десница, Тодор Мијовић, д-р Гради, д-р Маци, Душан Амановић, Владимир Десница, Б. Медаковић, д-р Васо Муачевић, Перо Крајновић, Вељко Лукић, д-р Перо Белобрк, Свет. Прибићевић, д-р Ђорђе Красојевић, д-р Ж. Миладиновић, д-р Ј. Радивојевић - Вачић, д-р М. Бабић“.

То је тако звана Задарска резолуција.

У извршни одбор изабрани су д-р Пуљези, д-р Медаковић и д-р Красојевић, а као заменици д-р Десница, д-р Миладиновић и Св. Прибићевић.

Одбор је одмах предао резолуцију д-ру П. Чингрији.

Истог дана одржали су и италијански посланици на Далматинском сабору седницу, после које су издали ово саопћење:

„Клуб италијанских посланика на Далматинском сабору сматра потребним да — с обзиром на резолуцију прихваћену од већине повереника хрватског народа на ријечком састанку, и с обзиром на велику важност,

која се у погледу политичког положаја земље приписује тој резолуцији, која у споразуму са уставним заступством мађарског народа развија нов, слободуман програм, у следећем изрече своје становиште о положају:

Италијански Далматинци назревају једино у одбрани свог народног опстанка и у признању и оживољивању оних права што из те одбране за њих извиру, да у размеру према свом броју суделују на општим захтевима просвете, да осигурају себи своје трговинске везе и да се заштите од продирања немства — свој непроменљиви циљ у јавном животу.

Они потсећају на то да је аутономни програм прихваћен године 1860 по њиховој странци био чин политички подесан, а оправдан бригом за судбину домовине, узевши у обзир савремене одношаје. Аустрија није оправдала поверење стављено у њу. Неуважење столетне једне културе, те абнормални друштвени, морални и привредни одношаји у које је грешно занемаривање сурвало ову поморску земљу, морају осудити сваки покрет који би циљао на уздржање несносног данашњег стања.

Једнако просуђивање таквог стања Далмације већ је у саборском заседању од год. 1903 приближило странке у жељи да дођу до практичног споразума, те да настоје да се еманципују од предрасуда прошлости и од убитачне народносне мржње. Али тим побудама нису следила никаква дела. Хрватска је странка пропустила сваку и најмању прилику хоће ли и како ће, ма и само на управном подручју, да промени своје држање према италијанској мањини.

Констатујући то, и не видећи никаквог јемства да ће овај по Хрватима једнострано започети покрет, који се ипак односи на заједничке интересе, у одговарајућој мери уважавати и народносна права далматински Италијана, — клуб сматра својом дужношћу, да се, поред свих симпатија којима прати почетак кристализације хрватског народног индивидуалитета, држи спрема њега посве резервисано, и да себи придржава потпуно слободне руке спрема њега.

Д-Р ПЕРО ЧИНГРИЈА

Услед договора између хрватских и српских посланика на Далматинском сабору, д-р Перо Чингрија прочитао је на седници од 14 новембра 1905 Далматинског сабора следећи записник у коме су углавном све тачке постигнутог споразума:

„Оба клуба стоје на становишту да су Хрвати и Срби један народ, да су једни према другима равноправни и да особито данас, кад се у свијету, а посебице у овој монархији, појављују на виду знаменити и судбоносни догађаји, који засјецају равно и у њихове животне и народне интересе, треба окупљати народну снагу у народне редове, да их догађаји не затеку неприправне.

С тога Хрвати и Срби у Далмацији радиће раме уз раме као једнакоправна браћа у народно-политичким питањима, а посебице настојаће сложним силама да се што прије оживотвори сједињење Далмације с Хрватском и Славонијом, сматрајући то као главни предвијет обезбеђењу боље нам заједничке народне будућности.

Иако се не могу набројити сва питања, на која се има примијенити начело равноправности, ипак потписани, да уклоне могућност каснијег несложног схваћања и тиме повод трвењима у народу, навешће некоје примјере, по којима ће дати изглед како се има поимати начело равноправности.

Што се тиче назива народнога језика, који је Хрватима и Србима један исти, Хрвати и Срби држаће се непомично закључка дана 21 јулија 1883 Далматинског сабора, у којем се наш заједнички језик називље хрватским или српским, и за који су закључак у оно вријеме сложено гласовали сви заступници хрватски и српски. Услијед тога у свим законским основама и свим закључцима, који буду гласовани у Далматинском сабору, а у којима буде поменут наш народни језик, исти ће се унапред називати хрватским или српским. Обје странке настојаће и порадиће да законске основе и сви закључци који буду гласовани у Царевинском вијећу, а у којима буде споменут наш народни језик, буду називали наш језик хрватским или срп-

ским, као такођер да исти назив буду употребљавали све државне власти и уреди.

У свим заједничким изванпарламентарним манифестацијама странке хрватске или српске и њихових клубова, народни језик назваће се увијек хрватским или српским.

Наравно је пак да у посебним манифестацијама једне и друге странке и њихових клубова, слободно је свакој странци да називље народни наш језик само хрватским или само српским, како је једному или другому дијелу народа природније.

Што се тиче јавних школа у Далмацији, обје ће стране настојати и поради да имену хрватскоме и имену српскоме буде одређено достојно мјесто; да у односним школским текстовима буде узета у обзир хрватска и српска повијест, тако да ученици узмогну научити поглавите догађаје из једне и друге повијести, и да се оба писма, латинско и ћирилско, буду толико и тако учили да ученици постану вјешти и једном и другом писму у читању и писању.

Што се тиче застава хрватске и српске обје стране поштоваће их као обележја једнога и другога дијела народа. Према томе обје стране настојаће и порадиће да у оним опћинама где су Хрвати и Срби заступани у опћинском вијећу, буду опћине извијешавале не само заставу већине, него и заставу мањине вијећа ако иста износи бар трећину укупног броја вијећника.

С обзиром пак на исход задњих опћинских избора, који нису били свагђе проведени споразумно, па ако би се то гдјеког обистнило и у будућности, споменуто има се притегнути и на оне опћине у којима има знатан број пучанства хрватскога или српскога.

Што се тиче употребљавања латинскога и ћирилскога писма код аутономних власти у покрајини, укључивши, разумије се, и Земаљски одбор, обје стране настојаће и порадиће да ријешења свих поднесака буду издана оним писмом којим су поднесци састављени.

Обје стране настојаће и порадиће да ова начела братске слоге и равноправности нађу трајну употребу

и примјену не само код народних представништава, него свагђе у народном животу, посебице у јавној штампи“.

Овај су записник потписали од стране клуба хрватске странке: д-р Перо Чингрија, д-р Анте Трумбић, Ловро Борњић, д-р Едуард Брњић, д-р Р. Арнери, Јурај Царић, д-р Мељко Чингрија, д-р Анте Дулибић, д-р Н. Катњић, д-р Перо Клаић, д-р Иван Маровић, Винко Матас, Винко Милић, Антун Радић, Мато Радимири, Рибичић, д-р Штамбук, д-р Тресић-Павичић, Уцовић, д-р Адам Верона, д-р Вицко Ивчевић, д-р Л. Зафрон, Ј. Бианкини. Од српске стране потписали су га: д-р Антун Пуљези, Владимир Симић, Јосип Кулишић и д-р Крсто Ковачевић.

У Далматинском сабору на седници у 18 новембра 1905 развила се дискусија о Ријечкој резолуцији.

Пре свега је на тој седници посланик д-р Перо Чингрија предложио Сабору да оствари услове споразума постигнутог између клубова хрватске и српске странке а затим је као извешатељ о прорачуну рекао између осталог ово:

„Ријечка је резолуција ударила други правац нашој народној политици. Поносим се што су далматински посланици имали прилику да расправљају с људима свјетскога гласа: Кошутом, Апоњијем, Полоњијем и другима. Ријеч ових капацитета зајамчује да ће нам, кад дођу до побједе, помоћи и у остварењу наших жеља. Него важност Ријечке резолуције лежи у томе што се је из ње родила Задарска резолуција, која нас је коначно сложила с нашом браћом Србима. А надам се да ће нам се у овом заједничком отпору против германизаторних претензија придружити и трећа странка у Далмацији: Талијани. Талијани у Истри као да још нису отворили очи, као да не виде погibeљ која нам свима пријети од нијемства, пак се заједно с Нијемцима опиру праведним захтјевима нашега народа тамо.

Несмислено је што нас осниватељи „Велике Хрватске“ опадају да смо Ријечком резолуцијом издали Хрватску. Ако ова чељад што нас тако лудо опада хоће на силу наћи проданике, нека их тражи у својим редо-

вима... И народна је странка у Хрватској изјавила да се слаже са нама. Али то је само начелно, јер неће да изнесе основу о опћем праву гласа. Каже народна странка да нисмо одабрали згодан час да потакнемо питање сједињења Далмације са Хрватском. Тих лекција ми не требамо. Зашто они већ кроз 20 година нису одабрали згоднијег момента? Расправљали смо учи Ријечке резолуције и о томе не би ли било сходно да се на састанак позове и већина Хрватског сабора. Ја сам први био против тога, јер сам и сада увјерен, да су они тамо били, да би сваку акцију у првом зачетку угушили. Надам се да ће нас Мађари подупријети у настојању за оним идеалима који су једнаки идеалима њиховим — слобода. Озбиљнији мађарски политичари признају већ сада да су погријешили када су тлачењем Славена помагали Германима у продирању на Исток.“

Српски посланик Вукотић је у тој дискусији рекао:

„Жалосне економске и политичке прилике у Монархији увелике дижу вриједност Ријечке и Задарске резолуције. Напосе је Задарска резолуција барометар политичке зрелости српског народа.“

У почетку народносне борбе сачињавали су Хрвати са Србима у Далмацији једну скупину под именом народне странке, која је у свом програму на првом мјесту истицала удружење са Хрватском. Кад су се одвојили, заузели су Срби становиште противно анексији. И након великих братоубилачких бојева тек је ових дана дошло до споразума, па сад отпада и она наша рзервираност у питању здружења с Хрватском. Штета само што се овој слози не прикључују све опозиционе хрватске странке, али још има наде да ће увидјети да су кривим путем пошле, јер само овако сложни можемо поради на корист заједничке нам отаџбине без обзира на успјех или неуспјех мађарске коалиције. Наша је Далмација Богом и природом обдарена сваке руке благом, па ипак наш народ мора пред сиромаштвом бјежати у Америку. Добре смо били увијек слуге, али увијек награђивани незахвалношћу.

Држимо се сложено нашега уговора, а помоћи ће нам Бог и правда за коју се бримо.“

Правашки посланици, попови Перић и Продан, говорили су против Ријечке и Задарске резолуције. Говором извјешатеља д-ра Пере Чингрије који је побрјао Перићеве и Проданове приговоре завршена је ова дискусија.

Средином децембра 1905 предложио је д-р Чингрија Кошуту да се састанак обостраних делегата што пре држи на Ријечи.

Међутим тек је 14 фебруара 1906 састала се претконференција хрватских и српских делегата. На њој су били осим раније изабраних делегата, Франо Супило, д-р Медаковић, д-р Десница, д-р Лорковић, д-р Поточњак, д-р Врбанић, д-р Хинковић и д-р Ш. Маџура.

Док се још већало на Ријечи, стизале су вести из Будимпеште да ће угарски парламенат бити распуштен.

Д-р Перо Чингрија примио је 21 фебруара писмо којим му Кошут јавља да је ситуација у Мађарској таква да се састанак делегата не би могао сад одржати, него га треба одложити, и да он оставља самоме Чингрији да одреди рок за то.

Угарски парламенат је распуштен, а априла 1906 мађарска коалиција преузела је на основу пакта са Круном владу. Супило и Чингрија у име резолуционаша честитали су Кошуту.

Априла месеца 1906 распуштен је Хрватски сабор, а решењем од 22 априла расписани су избори који су имали да се обаве 3, 4 и 5 маја те године.

Том приликом ријечки делегати објавили су ову поруку:

„Недавним распуштањем Угарског сабора било је спријечено да се хрватска и српска делегација са делегацијом мађарске коалиције мјесеца фебруара т. г. састане на Ријечи, те се тај састанак морао одгодити до бољих времена. Услијед најновијих догађаја, који су настали у Угарској и Хрватској, састала се је хрватска и српска делегација у Загребу, те је поводом свога вијећања на 22 и слиједећих дана овога мјесеца,

на темељу најпоузданијих информација одлучила објавити ово:

Наступом коалиционе владе у Будимпешти остадоше нетакнути одношаји између обију делегација, те на обим странама постоји одлучна воља да се преговори, чим то прилике допусте, на темељу Ријечке резолуције наставе у сврху да се постигне потпуни и трајни споразум између Угарске и Хрватске.

У вези с тим треба констатирати чињеницу да се та одлучна воља дневно засвједочава разним манифестацијама мађарске коалиције, посебице јавном штампом и изборним програмним говорима. Из свега тога се прпи увјерење да ће акција покренута Ријечком резолуцијом, повратком уставности и скорим изборима у Угарској бити ускорена и обезбијеђена.

Ову акцију неће смести ненадни и преурађени распуст Сабора краљевине Хрватске и Славоније, ни пренагли распис нових саборских избора уз прекратки рок од самих неколико дана.

Ти су чини, како произлази из краљевскога рескрипта, одлучени прије наступа уставне владе у Угарској, бива у оно вријеме кад је још постојала бојазан да ће се у Угарској увести апсолутизам.

Знаменитост јединствене народне политике Хрвата и Срба спрам Угарске, започете Ријечком резолуцијом таква је, да је овакви моментани покушаји не могу омести.

Надати се је да су ти покушаји задњи трзаји болеснога стања, у коме страда јавни живот у Хрватској, и које је главни узрок да до данас између народа с ове и с оне стране Драве није утврђен одношај искрен, трајан и обострано користан. Знаменитост Ријечке резолуције види се и по томе, што је она закупила сву нацху јавност и што се у Хрватској око ње води данашња изборна акција. Проти кандидатима резолуционашке политике концентрично је наперена изборна акција „народне странке“, бива досадашње саборске већине, и наше тобожње крајње опозиције. А да резултат тих избора у данашњим приликама неће бити прави израз народне воље то свака већ унапред знаде.

Народна странка, која је услјед скученога изборнога реда и досадашње изборне праксе досле имала већину у Хрватском сабору, реципирала је ових дана из Ријечке резолуције и уметнула у свој програм разне захтјеве политичке и народно-господарствене нарави, посебице преинаку изборног реда у смислу свеопћег тајног права гласа, слободе тиска (штампе) и успостављање пороте, као королар слободе тиска (штампе). Ти елементарни захтјеви модернога уставнога живота нису својина „народне странке“. Она им се је све до скоро противила, јер је добро осјећала да ће остварење слободоумних уставних институција онемогућити њезин опстанак. А ако је народна странка усвојила оне реформе, она је то учинила, јер се је у својој немоћи морала покорити вишој моћи. Немоћ „народне странке“ хтјела се прикрити изјавом: „да је садашња заједничка коалициона влада увјерена да је у нашој домовини једино народна странка увијек радила на братимству обеју народа, те да је она и унапријем кадра држати и неговати добре односе и пријатељство међу оба народа“, — но ми смо увјерени да садашња заједничка влада није никога овластила на овакву изјаву.

Све то не смије да смета удружену хрватску и српску опозицију, већ она мора да у изборну борбу зађе свом снагом и одлучношћу, те чврстим освједочењем да и у Хрватској морају доскора наступити одношаји што их је модерни уставни дух створио у Угарској, као и у осталим земљама гдје влада слобода. Очито је да ће Сабор који ће се окупити услјед скорих избора трајати дотле док изборна реформа стече законску снагу, те ће се на темељу новог изборног закона и уз лахор нове слободе провести избори, који ће широким народним слојевима омогућити слободан изражај уставне воље, — и тек онда ће здрава народна политика, којој је Ријечком резолуцијом ударен темељ и обиљежен правац, доћи до побједе.

У Загребу 25 априла 1906.

Д-р Перо Чингрија, претсједник, д-р Аугуст Харамбашић, д-р Ђорђе Красојевић, д-р Богдан Медако-

вић, Винко Милић, д-р Анте Пуљези, д-р Анте Трумбић, Стјепан Загорац.

На изборима је победила хрватско-српска коалиција.

То и сложан рад Срба и Хрвата су били једини, али скупочен плод Ријечке и Задарске резолуције.

Хрватско-српски и мађарски делегати нису се никада састали. Франо Супило у својој књизи „Политика у Хрватској“ (стр. 82 и даље) наводи да је добро да до таквог састанка није никад дошло, јер да би се при изношењу узајамних захтева и постулата ти делегати сигурно разишли и тиме би био онемогућен успех који је слогом Срба и Хрвата ипак постигнут.

Анексија Босне и Херцеговине

С јесени 1908 били су избори за Далматински сабор. Изабрано је седам српских посланика. Међутим Сабор није сазван на већање све до септембра 1909. Аустрија је тада имала друге бриге да брине. Спремала се за анексију Босне и Херцеговине.

Да покаже своју војничку спремност, приредила је у околини Дубровника велике комбиноване маневре сувоземне војске и поморске ратне флоте. Тим маневрима присуствовао је и престолонаследник Франц Фердинанд. Кад је он стигао у Дубровник, примљен је искључиво званично. Народ је остао пасиван и хладан. За време његова пребивања у Дубровнику, дошао је у ту варош црногорски кнез Данило да поздрави аустријског престолонаследника. Дубровчани су кнезу Данилу приредили ентузијастичне манифестације. Може се мислити како је то деловало на Франца Фердинанда! На повратку с маневара Франц Фердинанд свратио је најпре у Сплит, где је исто као и у Дубровнику примљен само од претставника власти, док је народ и ту остао сасвим хладан и пасиван. Из Сплита је лађом ишао у Задар, и ту га је народ френетички акламирао, тако да је том приликом Франц Фердинанд рекао: »Endlich eine oesterreichische Stadt!« Задар је био један у првом реду чиновнички град, а у другом реду у њему је био

у већини талијански и талијанашки елеменат, који је уживао нарочиту протекцију аустријске владе, и који је имао у својим рукама и општинску управу (Задар је тада био једино место у Далмацији у коме је општина била талијанашка), и овај елеменат, да би се улагивао влади, истицао је увек своју приврженост Аустрији и династији.

Најкрупнији догађај 1908 године била је анексија Босне и Херцеговине.

Користећи се стањем у Русији, ослабљеној услед губитака и трошкова јапанског рата и услед револуције године 1905, изигравши лаковерност руског министра иностраних послова Извољског, а позивајући се на младотурски покрет, Аустро-Угарска је у октобру 1908 године прогласила на своју руку анексију Босне и Херцеговине, дрском повредом одредаба Берлинског уговора од 1878, којим је она од свих Великих европских сила примила мандат за окупацију и администрацију тих земаља.

Дело извршено преко министра иностраних послова грофа Ерентала било је и дрско, а у исто време и опасно наивно. Јер је тим очевидним презрењем и непоштовањем једног међународног уговора, Аустро-Угарска компромитовала своју међународну репутацију, дирнула у осињак Источног питања и инаугурисала прву етапу своје коначне пропасти.

Српски посланик на мађарском сабору д-р Михајло Полит-Десанчић на седници од 10 новембра 1879 године, у расправи о царинском савезу Босне и Херцеговине са Монархијом, рекао је ово: „Ја имам најдубље убеђење да европски исток ваља оставити тамошњим народима, и да наша Монархија не може имати користи отуда што би даље на исток полазила, јер би тиме само у веће заплете дошла.“

Године 1882 српски је народ у Херцеговини био дигао устанак против Аустрије зато што је ова захтевала да Босанци и Херцеговци служе у војсци, што они ни под Турском нису били обавезни да чине и што Аустрија по Берлинском уговору није имала права да тражи. За покриће ванредних трошкова за угушење

тог устанка требали су да аустријански и мађарски парламенат одобре односне кредите. Кад је то питање дошло на дневни ред у мађарском парламенту, узео је реч и д-р Полит-Десанчић да говори против дозволе тих кредита и рекао између осталог и ово: „Заједнички министар иностраних послова г. гроф Калноки, запитан у делегацијама о намерама са Босном и Херцеговином, рекао је нешто налик на *ibis redibis post morieris in bello*, рекао је да влада жели да се тамошње становништво „што више приљубљује овој монархији“. Гроф Калноки није имао одважности да отворено каже да влада жели анексију. Но ову одважност није могао ни имати, јер јавна је тајна да је од стране наше монархије на више страна учињен упит ради анексије, али да је од свуда добивен негативан одговор. Хоће ли наша монархија самовољно да анектира те покрајине? Ја држим да би тај чин ујединио све велике силе против нас. Да није тако шкакљиво Источно питање, да се у њему не испрекрштавају толики интереси, да не садржава свагда у себи клицу европског рата, Европа би нам давно већ ставила ултиматум да излазимо из Босне и Херцеговине. Ми се би уображавамо да сузбијамо руски уплив на Балканском Полуострву, а овамо са окупацијом Босне и Херцеговине сретно смо дотерали до тога да потпуно узмемо онај положај што га је пређе Турска заузимала“.

Оно на што је д-р Полит Десанчић упозоравао аустро-угарске политичаре није, изгледа, било јасно пред свешћу грофа Ерентала кад је извео анексију Босне и Херцеговине, и потпуно је недостајало политичком осећању грофа Берхтолда у часу кад је, као благодарећи Богу да је атентат на аустро-угарског престолонаследника створио могућност да већ једном нападне и прогута Србију, угурао Аустрију у вртлог светског рата у коме је она свој гроб нашла.

Кад се год Аустро-Угарска спрема да се шири на Балкану, она је била свесна да тиме дира и интересе српског народа. И уместо да настоји да задобије симпатије тога народа, она је увек прва заузимала не-

пријатељски став према њему, са планом да пред страним светом оправда своје балканске пустоловине потребом да савлада велеиздајничке покрете својих српских поданика. Тако је она радила кад је припремала окупацију, а тако је исто радила кад је припремала анексију Босне и Херцеговине.

У време припремања окупације инсценирала је кривичну парницу за велику издају против д-р Светозара Милетића, који је очигледном повредом посланичког имунитета ухапшен 5 Јуна 1876 године у Новом Саду и одведен у Пешту да му се тамо суди, држан у затвору до 14 јануара 1878 и тек тада му одржана расправа на којој је на темељу казивања сумњивих и подмићених сведока осуђен на 5 година робије.

Исто тако када је припремана анексија инсценирана је у Загребу велеиздајничка парница против 53 Србина из Хрватске и Славоније, опет на темељу кривога и поткупљеног сведочанства авантуриста Ђорђа Настића и лажних исправа фалсификованих у аустро-угарском посланству у Београду.

Карактеристично је да је оба пута Аустрија избегавала да се сама упрља срамотом удешевања тенденциозних кривичних парница на бази кривотворених докумената и кривих сведока, и пребацивала увек ту ниску улогу на део Монархије који се налазио под круном св. Стефана, који јој се показивао увек услужан за то.

Како је светска штампа почела да ставља у сумњу истинитост и аутентичност докумената на којима су се оснивале оптужбе у загребачком велеиздајничком процесу, то је, по очигледном наговору самог аустро-угарског министра иностраних послова Ерентала, бечки историчар, проф. д-р Фридјунг, у броју 25 марта 1909 бечке *Neue Freie Presse* публиковао један чланак којим се је трудио да доказује истинитост тих докумената, и да би читалачку публику још више убедио да је његово гледиште тачно, нашао је за потребно да наведе да за велеиздају нису криви само они који су доведени на загребачку оптуженичку клупу, него да

су подједнако криви и посланици српско-хрватске коалиције на Хрватском сабору.

Али је ту змија ујела бајача.

Посланици српско-хрватске коалиције тужили су д-ра Фридјунга за клевету. И на претресу пред бечким поротним судом доказано је, поглавито сведочанством д-ра Мирослава Спалајковића, тад начелника политичког одељења београдског Министарства иностраних послова, и д-ра Божицара Марковића, професора кривичног права на београдском универзитету, да су документи на које се је д-р Фридјунг позивао прост фалсификат. Пред таквим резултатом доказног поступка д-р Фридјунг је признао да се ради о фалсификатима и извинио се наводећи да их је он држао за исправне, јер их је као такве и добио (а добио их је од аустроугарског министарства иностраних послова). После те изјаве тужитељи су се одрекли даљег поступка и повукли тужбу, јер су изјавом Фридјунговом добили пуну сатисфакцију.

Треба споменути још да се је за ову ствар својски заузео бивши чешки народни посланик, а доцнији претседник Чехословачке Републике проф. д-р Т. Масарик, који је у аустриском парламенту демаскирао позадину загребачке велеиздајничке парнице. Ово треба споменути са изразом дубоке народне захвалности према том великом апостоу истине и правде.

Далматински Срби примили су, као и остали Срби у границама и изван граница Монархије, са осећајем бола вест о анексији.

На седници Царевинског већа од 16 Децембра 1908, српски посланик д-р Душан Баљак држао је овај значајан говор поводом анексије:

„Високи доме,

Каквим су осећањима Срби у овој монархији сустрели анексију Босне и Херцеговине било би сувишно казати. Не зато што су та осећања ваљда позната на онај начин како се хоће са неке стране, која у томе тражи само повода за прогонство Срба у овој држави, него зато што није нужно тумачити осећаје својствене човечијој природи, осећаје који по себи ничу из при-

роде савременог образованог човека европског. Та, у осећању заједнице, у душевном животу сваког европског народа, показује се најузвишенија црта његовог моралног бића.

Српски народ живи данас раздвојен у пет различитих држава. Догоди ли се нешто и код самог једног дела тог народа, што дубоко засеца у његов живот, мислите ли ви, штована господо, да би ишта на свету могло угушити осећање саучешћа код свију осталих Срба? Доиста не. У овој високој кући не би ми нико ни поверовао кад би ми пало на ум рећи да се на пример Срби у Хрватској и Славонији мање интересују за оно што бива у краљевини Србији, него ли за уставне нагодбе шаха персиског, или да ми Срби у Далмацији много живљом пажњом пратимо неке прљаве расправе пред берлинским судовима, него ли какве важне догађаје међу Србима у кнежевини црногорској.

Такови су исти, и не од јуче, наши одношаји и према српском народу у Босни и Херцеговини. Годинама, могу рећи вековима, ми смо с њима преживели оне дуге, мрачне дане, тако да се наше политичко становиште према тим земљама може свести на мало речи. Осећаји наши и јесу и били су одраз осећаја тамошњег народа. Трпели смо с њиме муке и болове његове, и пратили смо с најтоплијим жељама његове борбе и тежње, делили смо његове наде. А претрпео је муке и поднео је крваве жртве онај народ колико икоји на свету. Доста је споменути непрестане устанке против најтежег господства и само у прошлости веку. Непрестана борба та не бејаше друго него вечни вапај за слободом. А деветнаести век може се с правом назвати веком борбе за ослобођење народа. Народима Европе, који у то име војеваше, остаде част и слава у светској историји. И српски се народ у том боју био. Особито у Босни и Херцеговини, где Срби оним очајним устанком године 1875 сруше опет у ту борбу, од које су се надали давно жељеној и заиста и заслуженој награди.

И оном приликом, као и увек, овдашњи Срби желели су најлепши успех тежњама своје браће у борби. Према томе на многим јавним скупштинама, одржаним тада са дозволом власти у Хрватској, Славонији и Угарској, Срби ове монархије означили своје становиште путем резолуција приказаних и дотичним владама, изразивши у њима ову једну жељу и молбу: да наша монархија не би пречила народу у Босни и Херцеговини у његовом настојању и борби да постигне слободу.

Догодило се нешто сасвим друго. Берлински конгрес, преко жеље, нада и жртава српског народа у Босни и Херцеговини, прешао је на дневни ред и расположио оним народом, а да га није ни саслушао, а камо ли се бринуо за његову вољу.

Тридесет година касније с тим народом, кога се хтело обдарити сваким благом европске културе, у коме је увек жива била вера у европску правду, у јавно право, у светост међународних уговора, поступи се на исти начин. Одлучујући о његовој судбини, сви могући разлози узимају се у обзир, само његова воља не.

Кад је на Берлинском конгресу талијански пуномоћник упитао грофа Андрашија какво становиште он узима према предложеној окупацији Босне и Херцеговине, овај је поносито одговорио: становиште европејско. Последњих ових дана напротив порицало се је да је босанско питање европско питање, и тврдило да се оно тиче само наше монархије и Турске. Што да буде с Босном и Херцеговином, то би дакле било питање, које се сваког другог тиче само не онога народа, чија се судбина хоће да решава. А мени у овај час док говорим, лебде пред очима само права народа, а никако међусобна политика државна или интереси појединих држава. Ја говорим овде само о правима народа, говорим о природном праву самоопредељења, које се данас признаје свакоме народу (*одобравање*). Да пак један европски народ може постати чак и предметом цене у готову новцу, као што то јављају последње вести о вођењу преговора између наше монархије и Турске ради Босне, при којим би се преговорима ра-

дило само о висини своте, — да се, дакле, један европски народ напосто продаје и купује, то је нешто чиме се Европа двадесетог века не може доиста дичити (*Живо одобравање*).

Да би се доказала нужда анексије, истиче се опасност тако званог великосрпског покрета. Постављање такове узрочне везе између истраге ради велеиздаје против Срба у Хрватској и анексије Босне и Херцеговине допушта нам да погледамо у отворен бездан. Јер постављањем такве свезе познаваоцу тамошњих прилика намеће се питање нису ли велеиздајничке истраге против Срба приправљене биле као увод анексији, а камо ли да би јој оне узроком биле. А што се неки властодршци особито одликују истицањем великосрпске опасности, ја ћу се задовољити да вам прочитам, господо, телеграм који су, поводом сличне његове изјаве, виђенији Срби из Сарајева пуним потписом свога имена управили угарском министру трговине Францу Кошуту: „Господине Министре! Ви сте у клубу независне странке изволели рећи да је анексија Босне и Херцеговине била нужна услед велеиздајничке агитације великосрпске пропаганде у коју су били уплетени и најугледнији Срби у Босни и Херцеговини. Српска народна организација позвала је у своје време владу да те угледне Србе велеиздајнике именује, да се узмогну јавити код суда. Исто тако позивље и вас, господине Министре, да их именујете Ви, који сте такођер били велеиздајник и који сте помоћу велеиздајничких Срба дошли до садашње своје власти. Надамо се да ћете то уважити, јер сте зацело наследили од свога покојног оца бар љубав ка истини.“

Колико је значајно оно што се каже у владиним круговима, толико је знаменито и држање разних народа према анексији, особито народа у овој монархији. И ту се показује мање лепа страна, себична страна човечје природе. Догоди ли се једном у историји да једну државу раздробе, народ расцепају, лише га његове отаџбине, тада се то назива историјским злочинством, и цела Европа дужна је да се за сто година у црно завије. Да, то је злочинство, али само кад се

тиче тога једног народа, на пример пољског народа. Затече ли исти удес други народ, ох! тад је то сасвим друга ствар, и према томе Срби у Босни и у Херцеговини морали би данас пливати у радости и весељу. Колико смо још далеко од оне лепе теорије коју је пред мало дана заступник Д-р Адлер у свом буџетском говору навестио, кад је казао: „Није неправда, почињена на штету другог оно што гради право народа, и туђа неправда не даје нама право, не даје нам слободну карту да ми неправду чинимо.“

Руку на прси, па рецимо, после горког искуства тридесетогодишње окупације, којој се свршетак грозно овенчао познатом осудом војног суда у Бањој Луци, може ли се тамошњи народ данас осећати сретним услед анексије? Обећавају му додуше сад и устав. Али чему да се нада и од обећања и од устава, кад види у суседној му земљи, у којој му живе једнокрвна браћа, која би имала уживати уставне слободе, не само, већ којој је законом зајамчена и аутономија, да се тамо баши апсолутистичка влада, и да се такав политички скандал може догодити као што су истраге због велеиздаје против Срба који већ пет месеца невини леже у затвору? Не мора ли се онај народ бојати да ће се једног дана на основу плаћене писаније каквог скитача натрпати дупком тамнице у Босни? А што се тиче његове националне будућности, зар да онај народ који је само у слободи тражио и мислио наћи најтврђе јемство за своју народну егзистенцију и за свој народни развитак, не зебе за њих, кад види да се идеја анексије приказује као један заједнички интерес свију Немаца, пак се зато и подржава свом снагом дипломатије, шта више и свом војном снагом немачке царевине?

Какав поступак може очекивати народ у Босни и у Херцеговини при решавању најживотнијих питања, кад га сасвим мимоилазе при тако отсудном акту? И зато што се за анексију није тражило привољење народа, не могу се ни ја приволети предлогу који је у претресу.

Без уштрба оне политике коју ћемо у ново створеном нам стању ми Срби, у споразуму са Хрватима, изабрати на обезбеђење нашег данас угроженог народног опстанка, ја ћу, користећи се слободом што ми је ставила на расположење свеза којој припадам, дати свој глас против хитности предлога (*живо одобравање*)“

У мају 1909 иницијативом клерикално-правашких посланика на Далматинском сабору држан је у Сплиту заједнички састанак претставника свих хрватских странака у Далмацији (народне хрватске странке, странке права и чисте странке права), чији је циљ био споразумевање за сложни рад. Та акција, која је покренута одмах после анексије Босне и Херцеговине, изгледала је далматинским Србима не много јасна. И како су хрватски посланици после сплитског састанка обратили се претставницима српске странке, српски посланик на Сабору далматинском д-р Лујо Бакотић објавио је у „Дубровнику“ следећи чланак који објашњава становиште српске странке по том питању:

„На 3 маја ове године држали су у Сплиту заједнички састанак претставници свих хрватских странака у Далмацији. На том састанку прихваћен је закључак: „да је у опћем народном интересу потребна кооперација свих народних хрватских и српских странака у Хрватској, Славонији, Далмацији, Босни, Херцеговини и Истри“. Претставници хрватских странака дали су надаље израза своје мишљењу да би у ту сврху потребно било да се образује одбор који ће, по споразуму са српском народном странком у Далмацији, имати задатак да са претставницима странака у Бановини, Босни, Херцеговини и Истри утаначи све што је потребно да се та жељена кооперација што пре проведе у дело.“

Према овом закључку хрватски су се прваци обратили Србима из Далмације преко Срба који живе у Сплиту. Говори се да су им се зато преко њих обратили, што су тим путем хтјели да проговоре свим Србима у Далмацији, и онима наиме који су у редовима

организоване странке и онима који нису у тим редовима.

Је ли то добро промишљено и сретно изведено, то нећу да испитујем. То је уосталом сасвим споредна ствар.

Како му драго, сплитски су се Срби одазвали том позиву и саопћили управном одбору странке и појединим Србима у покрајини садржину закључка хрватских првака.

Шта ћемо сад ми Срби?

Хрватски прваци потписали су речени свој закључак уз ову ограду: „Не прејудицирајући ни једна странка своје програмне становишту, а уважив опће наше политичко стање у овој Монархији“.

На први мах то изгледа врло паметно, али та изјава, којом бисмо и ми могли да покријемо свој потпис на односном протоколу, може да изгледа и као копрена под којом се крију жаоке неповјерења и намјере грјешног надмудривања.

Свјесни с једне стране да смо у Далмацији мањина која се врло радо багателише а и систематски запоставља, а с друге стране инстинктивно увјерени да у данашњим приликама наша улога у српству може да се састоји једино у скромном али и будном чувању свете ватре српских осјећаја на овим голим и сиромашним обалама Јадранскога Мора, — свесни најзад пуног значаја очевидне истине да смо ми Срби на Приморју жив део свеколиког српства, које само једном душом дише, ми не можемо на лаку руку и без размишљања да се решимо за безусловно примање те понуде, па и дошла нам она од најближе браће наше.

Закључак хрватских првака први је корак удружених хрватских странака после анексије Босне и Херцеговине, за чијом судбином неједнако куцају српска и хрватска срца. Закључак је тај створен на састанку који су сазвали заступници дон Иво Продан и д-р М. Дринковић, и коме је претсједавао д-р М. Дринковић.

Поштујући свачије увјерење и претпостављајући да је само братска љубав саветовала овим правашким заступницима да у своје коло зову и нас Србе, — ми

с најбољом вољом за слогом и с највећим повјерењем у искреност њихова позива, не можемо а да не дамо израза своје увјерењу да ће они жељети да ми у том колу играмо по такту њихове музике. Учинили бисмо неправду и њима самима кад бисмо претпоставили да ће они хтети да се у Босни и Херцеговини хватају у српско коло. Иначе за њих не би ни имала смисла она ограда коју су и њих два, који у томе воде прву рјеч, ставили уза свој потпис: „не прејудицирајући своје програмне становишту“.

На ову нашу примједбу могли би нам претставници које друге хрватске странке, који су такође учествовали састанку и сарадили у састављању закључка, одговорити да они нама такав захтев не стављају, јер да у њиховом програму не стоји да ми морамо играти по такту њихове музике, и да су и они потписали онај закључак уз исту резерву као и правашки покретачи састанка.

Али онда: Чија ће музика свирати? А ако се заваде свирачи: како ћемо ми играти?

Прва анализа специфичне вредности тог закључка показује се према томе као нешто што нема бог зна колико привлачиве моћи.

Опазило се је мало пре да је овај закључак први заједнички корак хрватских странака после анексије Босне и Херцеговине. Сам пак закључак спомиње и кооперацију свих народних хрватских и српских странака и у Босни и Херцеговини.

Према томе здружене хрватске и српске странке у Босни и Далмацији имале би да ступе и пред српску странку у Босни и Херцеговини, и да и њој стану дијелити савјете и смернице. Јер од претставника српске странке у Босни и Херцеговини оне неће моћи да добију никаквих савета, кад нису смели да проговоре ни онда кад им се је кројила скорашња па ни данашња судбина.

А смемо ли ми Срби према браћи тако поступати?

Хрвати из Далмације могу да с неким ауторитетом ступе пред Хрвате Босне и Херцеговине, јер су ови последњи као политичка странка никли тек после окупа-

ције, — али ми Срби из Далмације не можемо да кажемо да смо према Србима у Босни и у Херцеговини старији, па да им ми одредимо правац којим ће се они у својој политици кретати. Срби су у Босни у више прилика показали да су врло зрели и способни за политички живот. Показали су то и онда кад је то било и врло опасно и кад су и сами знали да се њихови праведни захтјеви неће уважавати. Па хоћемо ли сада њима ми да дајемо савјете, који смо у ово последњих сто година дошли до таквог интелектуалног и материјалног сиромаштва да просто не знамо више ни мислити?

Него кад се стане добро да размисли, закључак хрватских првака, ако не може да има вредност једног примамљивог програма за одређивање правца деловања свих српских и хрватских странака, — може да има своју пуну вредност у питањима економног развитка нашега народа. Може на пример да има своју вредност и важност у кооперацији далматинских странака у покрету што су већ започели Срби у Босни и Херцеговини.

Српска народна организација у Босни и Херцеговини покренула је већ питање потпуне административне аутономије Босне и Херцеговине. Тај њихов покрет потпомажу и браћа мусулмани окупљени око „Мусавета“. Зашто се том покрету не би могле придружити и све народне странке из Далмације?

Далмација је по себи један истргнут лапат земље и неколико раштрканих острва. Она нема апсолутно никаквог заједничког животног привредног интереса са било којом од земаља и краљевина које су заступане на Царевинском вијећу. У томе се можда има да тражи и узрок запостављања Далмације у свим гранама државне администрације. Тек стоји да се ми Далматинци тужимо на централну владу, а она се тужи на нас, јер да смо ми пасивна земља, која троши много и ништа не даје. Међутим од сто година на овамо нестало је по Буковици сребрних панцира, ишчезли су женски златни накити, стока је ове године почела цркати од глади, а до године ће од те морије и људи почети да

гину. Окупација Босне и Херцеговине пресушила је сва врела благостања која су иам пре долазила из Босне и Херцеговине, па и из Србије. Од 1878 године трговина не иде више преко Грахова на Книн и на Шибеник, ни преко Ливна на Сплит, ни преко Требиња у Дубровник. Гвоздени путеви који су се градили у Босни и у Херцеговини или имају искључиво стратегијски карактер, и према томе не слажу се увек са потребама рационалног промета и трговине, или су проведени тако да се кроз њих сва врела благостања која извиру из тих покрајина наврћу на корист централних покрајина Монархије и одвраћају од Далмације. Ми смо у Далмацији код дивног нашег мора постали сиротиња којој треба дијелити милостињу. Наше море изгледа као да је запљењено. Цела далматинска обала од Раба до Спича нема ни толико прометне вредности и важности колико га има један кутић тршћанске луке.

Оно чиме нас је природа богато обдарила, а што нам људи одузеше, зашто да нам се по божјему закону опет не врати?

Срби из Босне и Херцеговине међу осталим стварима траже и жељезничку аутономију (види бр. 86 овогодишње *Српске Ријечи*). Скупа са њима то исто траже и муслимани. Зашто да се ми сви Далматинци не интересујемо за ту административну аутономију тих покрајина, од које се можемо надати да ћемо и ми сами имати користи, кад са Босном и Херцеговином имамо толико заједничких интереса колико их може да буде између једне богате земље и њеног природног приморја?

Ако има добре воље код хрватских првака, нека се у првом реду покрене питање потпуне аутономије Босне и Херцеговине и тиме да већи значај покрету тамошњих Срба и Муслимана, који сачињавају 80% читавог становништва тих земаља. Ми ћемо се Срби таквом покрету радо придружити. Придружићемо му се радо, што ћемо тиме учинити услугу земљи којој је толико пута учињено криво, што ћемо тиме донети користи и самима себи, и што ће нам такав покрет јамчити да хрватски прваци мисле и осјећају братски.“

*

Јула месеца 1909 био је састанак хрватске пучке напредне стране у Дубровнику, на коме су узели удела и Срби Дубровчани, дочекујући их корпоративно са својом „Српском музиком“ на челу и саучествујући у седницама на том састанку.

Односи између пучке хрватске странке и српске странке у Далмацији били су најотворенији, најискренији и најпопуларнији.

Септембра месеца 1909 године, на више од године дана пошто су изабрани посланици, сазван је Далматински сабор.

И због „велеиздајничког“ процеса у Загребу, и због анексије Босне и Херцеговине, влада се побојала да се не би у Сабору дигли гласови тешко неповољни по њу — па је оклевала сазивати Сабора.

На седници од 29 септембра Сабор је изгласао ову резолуцију:

„Пошто кр. државни одвјетник у Загребу, у оптужници подигнутој 12 сижечња 1909 проти Адаму Прибићевићу и 52 друга ради злочина велеиздаје, као и у пледоајеру којим за оптужене Србе предлаже дијелом смртну казну на вјешалима, а дијелом вишегодишњи затвор, тврди да се је у Краљевинама Хрватској, Славонији и Далмацији, те у Босни и Херцеговини основала велеиздаја, буна и преврат са намјером да се споменуте земље отргну од Хабзбуршке монархије и присаједине Краљевини Србији, као што се чита на странама 4, 5, 17, 19, 27, 28, 54 и друговде, и што се на страни 93 исте оптужнице чак изричито говори о дописивању српских револуционара са једномишљеницима у Далмацији и Дубровнику, што Краљ. државни одвјетник ни оптужницом, ни пледоајером, ни многобројним свједоцима није доказао, Сабор краљевине Далмације с индигнацијом одбија ту осваду и с огорчењем протестује против прогонства Срба у Хрватској и Славонији“.

Ову су резолуцију потписали сви присутни посланици (Хрвати, Срби и Италијани) — осим праваша који су дали засебну изјаву којом тврде да пошто се није

узела у обзир њихова адреса (коју су они пар дана пре поднели Сабору и Сабор одбио) о сједињењу, они неће други предмет пре тога да узму у претрес — а изјавили су само да осуђују начин поступања власти у велеиздајничком процесу, избегавајући свуда да и спомену српско име.

Када је 5 октобра 1909 стигла у Задар вест о пресуди изреченој у Загребу против Адама Прибићевића и другова, на предлог посланика д-ра Анта Трумбића, саборска седница је дигнута у знак протеста, жалости и саучешћа.

Атмосфера је у Сабору била наелектрисана. Приликом дебате о увођењу државне полиције у Задру српски посланик д-р Лујо Бакотић, између осталог рекао је:

„Искуство политичког развитка човечанства и држава може допустити да се предвиди ако ли не ницање нових, а оно бар пропадање старих држава, па се — академски говорећи — може, барем у реторичкој фигури, поставити могућност пропасти и царевине под којом се ми сад налазимо. Кад би они који над нама господаре стали једног дана да купе орлове са разних уреда, па да пођу одакле су нам дошли, ја мислим да за њима не би у Далмацији пала ни једна суза, него би напротив сви, у наступу превелике радости стали да се весело грле и у јуначко лице љубе, јер би то био за нас дан весеља и ослобођења мука које нас од пуних сто година даве“.

Лети 1910 године студент Жерајић пуцао је у Сарајеву на генерала Варешанина, војног заменика за Босну и Херцеговину. Тад су почели нови прогони против Срба. Видело се је из тога да је српство ишло у сусрет новим прогонима, заснованим на разлозима једне несавремене и махните „политичке нужде“.

Сарајевски клерикални орган *Хрватски Дневник* нарочито се је истицао у нападању најистакнутијих Срба из Босне.

У месецу августу 1910 уставно се у Сплиту пароброд којим је тадањи престолонаследник српски, доцнији Краљ Ујединитељ Југославије Александар I путо-

вао на Цетиње. У Сплиту се знало за тај пут, али се није тачно знао дан кад ће он да стигне. И кад је пароброд на коме је он путовао пристао ноћу уз гат, многи су питали је ли он на броду. Одговорено им је да није. Међутим је он ту био, те је мало после то што се пароброд везао уз обалу, изишао на копно и са својом пратњом прошетало се до Пазара. Одмах је препознат и са свих страна заорило се клицање: Живео Краљевић Александар! Живео будући Југославенски Краљ! — Престолонаследник је одмах вратио се на лађу, а жандармерија је растерала свет са обале и блокирала све улице које воде пристаништу.

Кад се пароброд отиснуо и стигао до рта Суштјепана, опет се заорило громко: „Живео будући Југославенски Краљ Александар!“ и бенгалске ватре осветлиле су целу десну обалу пристаништа све до рта Марјана.

Када је Краљ Александар с јесени 1925 године посетио Сплит и одушевљењу Сплићана није било краја, споменуо је у једном говору ту манифестацију овим речима:

„Кад сам једаред раније пролазио овуда, сећам се гласова који су допирали у сумрак са пристаништа, гласова који су ми доносили пригушени поздрав Сплита. Ја сам тада долазио из Србије и одлазио у Црну Гору. За те две слободне земље везане су биле наде наших угњетених племена. Ја не знам којом је приликом пред Сплитом моје срце закуцало јаче: онда или данас. Данас је ваш поздрав из пуних груди слободна човека, који сећајући се што је претрпео, зна да сагради своју будућност“.

Балкански ратови

На вести о кумановској победи и о заузимању Скопља које су, као и пуцањ топа у Валми, у почетку првог рата Француске револуције, у предзорју руменом од крви и од ватре, објављивале добру вест ватрског народне снаге, далматински градови развише своје народне заставе, сва срца затрептахе од радости, разбуди се вера, процветаше све наде. Многи су далма-

тински младићи ступили били као добровољци у српску војску, док је многе који су се били упутили у Србију зауставила путем аустро-угарска полиција, а далматинске жене и девојке купиле су прилоге за српски и црногорски Црвени крст. За три месеца послато је из Далмације у то име у Београд и Цетиње преко 500.000 круна.

Аустриска полиција је гневно гледала на ту бујност осећаја, на ту експлозију одушевљења. „Ах ови људи имају и они своје љубави, своје страсти и своје даворије али за Аустрију они немају ни осећања ни сућути“ — говораше један аустријски официр на пољани шибенској гледајући поворку манифестаната који су клицали српским победама и српској војсци. А додавао: „Tu felix Austria nibe, али срце овог народа не куца за Беч, оно куца само за Београд.“

Свуда се манифестовало, свуда се по Далмацији клицало српским победама.

Један капетан српске војске беше умро у Драчу и његов је леш преношен лађом која се уставила у Сплиту и у Шибенику. И Сплићани и Шибеничани покрише цвећем одар умрлог ратника. Од тога дана жандарми нису више пуштали народ на обалу кад су имале да стижу лађе с југа. И тад је полиција почела да хапси на све стране, и државне власти распустише општинске управе Сплита и Шибеника.

Далматински сабор није сазиван. Али је свест народна била и сувише раздражена, народ није хтео да остане пасиван, и сви посланици на Сабору и на Царевинском већу и претставници свих опћина далматинских, осим опћине задарске, састаше се у Задру и скупшине у дворани Сабора далматинског, ту се конституисаше као у ванредну скупштину, изабравши јој за претседница разрешеног претседника сплитске опћине Винка Каталинића, и после говора претставника свих народних странака изгласаше акламацијом 24 новембра 1912 ову резолуцију:

„Посланици народа на Царевинском већу и на Сабору далматинскоме и претставници опћина и свих на-

родних странака у Далмацији, сакупљени у покрајинску скупштину 24-ог новембра 1912 године:

Изјављују савезним балканским државама, а нарочито браћи Србима, своје дивљење, израдујући жељу да њихове сјајне победе извојеване витешким напорима и крвавим жртвама, буду крунисане коначним заслуженим успехом;

Протестују против маневара којим се иде за тим да се између њихових народа потпирује братоубилачки рат;

Наглашују да су манифестације симпатије према савезним балканским народима, због којих су у последње време аустриске власти, изузетним мерама, окрњиле грађанску слободу и аутономно право покрајине — природни израз осећаја народа далматинског и његових претставника;

Осуђују антинационални и полициски систем који се објављује произвољним распуштањем опћинских претставништава, подржавањем комесаријата у Хрватској, који укида вековну независност законима огарантовану, једном од најстаријих уставних европских краљевина, — и то баш у часу кад поглавари Монархије настоје да извојују аутономију за Албанију, показујући тиме више великодушности према једном делу распаднутог турског царства, него ли правичности према народу који је од векова умео да створи себи један уставан живот и једну народну културу, и који бројећи више милиона здравог снажног и интелигентног елемента, живи на границама балканских народа на најважнијој јужној територији Монархиј.

Претставници Далмације решени су да бране слободно, без разлике странака, свим својим снагама, а против таквог систематског угњетавања, своја народна и уставна права, ускоравајући тако час кад ће Далмација доживети испуњење своје тежње сједињења са целом краљевином Хрватском, обновљеном и ојачаном државном независношћу, уставном слободом, и једнаким правом за све њене синове“.

Далмација беше тада у стању здравог народног одушевљења —, које беше прожело цео народ, сељаке

и интелектуалце, мушкарце и женске, мале и велике. Оживеле су народне песме, та благословена ризница народног историског осећања. Сањало се, као о догађају који се приближује, о топузу Краљевића Марка, баченом у море сиње, који ће пробуђени Марко извадити из дубине морске, те њим истерати стране господаре, и наше море и наше приморје честитим и слободним учинити.

Светски рат, ослобођење и уједињење

Шетајући на Видов-дан са својом кћерком Смиљаном сплитским тргом око шест сати после подне, срео сам саветника окружног суда г. Буића који ми рече: знате да је убијен аустриски престолонаследник! Убио га у Сарајеву један босански ђак. Ја сам тада био на повратку из Рима, где сам свршио посао конкордата закљученог између краљевине Србије и Ватикана, који је 24 јуна 1914 потписао у Риму паришки српски посланик д-р Миленко Веснић. Намеравао сам остати пар месеци у Далмацији; али се тад одмах реших да се вратим у Београд. Сутрадан кренух у Шибеник и обратио се своме пријатељу Ђури Матавуљу, брату пок. Симе Матавуља, и предложим му да ми да пунсмоћије да бих га заступао у некој парници коју је он имао у Београду. Да би цео посао изгледао у реду, ја ћу му издати салдирани рачун мог хонорара, који ћу у своје рачунске књиге укњижити као подмирен, а и он ће га као издатак укњижити у своје књиге. Ђуро Матавуљ пристане на то и ја с његовим пуномоћијем кренем за Београд. Пуномоћије ми је требало за случај да ме у Земуну пограничне страже упитају за разлог мог поласка у Београд. У ствари у Земуну су ме пропустили без икаквих сметњи. Неке су београдске новине писале тад да сам наишао на потешкоће при прелазу границе у Земуну, али то није било тачно.

Мало дана после мог одласка у Београд почеле су у Далмацији кућне преметачине политички-сумњивих лица, па су настала хапшења и наши су се људи почели узимати за таоце.

Чим је објављен рат, свет ухапшен као политички сумњив спроведен је преко Угарске у Марибор. Највећи транспорт упућен је на Ријеку, оданде у Пешту, те преко Прагерхофа у Марибор. Тај се транспорт састојао из четири посланика на Царевинском већу, пет посланика Далматинског сабора, шеснаест православних и католичких свештеника, седамнаест адвоката, пет лекара, једне лекарке, тридесет и три трговаца и банкара, седам новинара, шеснаест државних чиновника, тридесет два поседника и рентијера, дванаест ђака, неколико жена и девојака и преко двеста тежака. Путем су се ти људи, који су спроведени у вагонима за стоку, врло слабо хранили, и на њих се, особито у Мађарској, и викало и псовало и пљувало. — Једина срећа што су имали ти интернирци беше у томе што је кривични поступак против њих поверен био судији Јерониму Мошковити из Сплита, који је био врло исправан Југословен, племенита срца, и ванредно умешан у раду као правник. Он се је према њима у присуству полициских комесара врло строго понашао, драо се на њих, грдио их што немају нимало аустриског патриотизма, али кад је био сам са њима, поучавао их је шта ће да кажу и како да се бране, казивао им вести са бојишта, тешио их, и бринуо се да им се да боља храна.

У самој Далмацији међутим радио је и ратни суд. У Херцеговине осуђени су на смрт и стрељани Срби капетани дуге пловидбе, Срзентић и Хаџија, на основу лажне доставе једног изрода који је изгледа још жив. Обешени су у Будви српски газда Ђуро Зеновић, један миран, добар и вредан човек кога је сваки волео и ценио. У Шибенику је обешен Онисим Поповић, сељак из Клирске Крајине, који није апсолутно ништа кажњиво починио. Онисим Поповић био је један сељак каквих хвала Богу још доста има у нашем народу. Вредан, озбиљан, поуздан, добар, паметан, истинољубив и у опхођењу тако природно отмен, да се нико не би застидео кад би га увео у најотменије друштво. Онисим Поповић је, и ако прост тежак, био прави тип аристократског демократе. У Сињу је обешен сељак Денић, и он вредан и добар.

По тим трзајима свирепе окрутности, могло се одмах видети да се Аустрија у првом почетку рата уплашила олује коју сама беше спремила и распалила. Плашила се катастрофе и надала се, ваљда, да ће је свирепом енергијом успети да отклони.

Одмах у почетку рата организоване су у неким далматинским местима и погроми против Срба. У Шибенику је руља предвођена од аустријских војника, Немаца и Мађара, полупала и опљачкала неколико српских радњи; у Сплиту се покушало да се инсценирају антисрпске демонстрације, али су се том покушају одазвали само неки плаћеници, док је народ остао миран и озбиљан.

Исхрана је у Далмацији за време рата претстављала једно болно и тешко питање. Мушка снага сва скоро у војсци, поља запуштена, брашна је било мало, све поскупело, новац пао, живот је био тежак. Помор у деци био је врло велик. У томе је највише Загреб помагао, примајући доста далматинске деце и дајући јој све што јој је требало.

Од 1914 до 1917 године не беху сазвани ни Царевинско веће, ни Далматински сабор.

Маја 1917 сазвано је Царевинско веће. На седници од 30 маја 1917, Југословенски клуб, у коме су били и српски заступници из Далмације и коме је председник био д-р А. Корошец, поднео је ову декларацију:

„Потписани народни заступници удружени у Југословенском клубу изјављују да на темељу народног начела и хрватског државног права захтевају уједињење свих земаља у Монархији у којима живе Словенци, Хрвати и Срби, у једно самостално, од сваког господства туђих народа слободно и на демократској подлози основано државно тело, под жезлом Хабзбуршко-Лоренске династије, те ће се свим снагама заузети за остварење овог захтева свог јединственог и истог народа.

С овом резервом ће потписани учествовати у раду парламента“.

Народни посланици на Царевинском већу и на Далматинском сабору који су се марта месеца 1918 затекли у Задру, позвани су на нарочиту скупштину, која је за-

казана за дан 3 марта, грађанство Задра и околине, у циљу да се расправља о политичком положају народа. Та скупштина, која је одржана у просторијама задарске „Хрватске читаонице“ изгласала је ову резолуцију:

„Грађанство Задра и околине, сакупљено дана 3 ожујка (марта) 1918:

1. Захтјева потпуно и безувјетно provedeње начела самоодређења народа као једини услов живота и слободног развитка јединственог народа Словенаца, Хрвата и Срба;

2. Одобрава акцију народног претставништва за почету Бечком декларацијом дне 30 свибња (маја) 1917, која иде за постигнућем државне самосталности Јужних Славена;

3. Изражава Југословенском клубу у Бечу захвалност што је изнио на јавност нечувена недјела почињена на нашем народу од почетка овога рата, те захтијева дужну одмазду;

4. Очекује да ће народни заступници устрајати непоколебиво у том правцу, солидарни са заступницима братског чешког народа, сигурни о једнодушном пристајању и потпори свога народа.“

Заступници д-р Душан Баљак, д-р Јурај Бианкини и дон Иво Продан позвали су 29 марта 1918 на састанак у Задар све хрватске и српске народне посланике и претседника Југословенског клуба на Царевинском већу д-р А. Корошца, те су 14 априла 1918 издали следећу изјаву:

„Хрватски и српски заступници Далмације на сабору и на Царевинском вијећу, на састанку у Задру дне 13 и 14 травња (априла) 1918 изјављују:

1. Једнодушни смо и солидарни са дјеловањем Југословенског клуба у Бечу у погледу уједињења Словенаца, Хрвата и Срба у једно самостално државно тијело, те ћемо га у раду за остварење тога циља свим силама подупирати;

2. У име грубо повријеђених државних и земаљских закона, који зајамчују сазив Сабора редовито једанпут на годину, најогорченије просвједујемо што Далматински сабор није преко шест година био сазван,

те захтијевамо да буду расписани нови избори, толико за Сабор, колико за опћинска заступства, која су морала бити одавно обновљена, а у многим се још увијек протузаконито подржава комесаријат.

3. Просвједујемо против досадашњем по наш народ заторном систему, те против насиљима и прогонима, којима падоше жртвом тисуће честитих грађана Далмације и братских сусједних земаља, те захтијевамо да се свим неправедно прогоњенима и мученима — а то су мало да не сви, по признању самих политичких власти и судова — даде потпуна задовољштина, и да се строго казне сви кривци, макар какове почасту у метежу терора изнудили — већ цијелом свијету познатих на нашем народу почињених грозота;

4. Далмација је финансијално потпуно исцрпљена. Нестало је из благајна свих уложака и приштедња. Виногоради уништени филоксером пропалоше стубоком, а за четири године ратовања није било радних руку, које би их американском лозом обновиле, рибарство потпуно упропаштено, а мреже подеране без могућности обнове; шкрти род маслина реквириран и већином отет домаћем потрошкы, сушом уништени усјеви, стоке нестало, страховита глад, не пред вратима, већ у кући, јер је влада одавно ускратила народу оне живежне намирнице које му је обећала и које му је дужна. Стога ми изјављујемо да не имајући Сабора, ни начина да народу помогнемо, отклањајући од себе сваку одговорност за све ужасне посљедице које ће слиједити и које већ жртвама напуњају наша гробишта, и захтијевамо од владе да безодвлачно доведе у Далмацију изостале живежне намирнице, јер је то једини начин и скрајно вријеме да се народ спасе од неминовне катастрофе. Захтијевамо да се увече слободно трговање живежним намирницама и слободан извоз и увоз из једне поле Морнарије у другу, и да се тако одузме нашим јавним органима могућност себичних злопораба живежним намирницама, које проузрочише ово ужасно стање.

5. Најогорченије осуђујемо и све оне бесавјесне спекуланте који ове критичне прехранбене и трговачке

прилике израбише у своју корист, а на штету пучанства, и то често са знањем и погодовањем јавних органа.

6. Желимо да влада на умирење пучанства безодвлачно објелодани набавне фактуре свих апровизационих набављача и попис свих количина шећера и крушне те ине хране, које су биле послате у Дламацију, те којим корпорацијама и којим особама и у којој мјери бјеху пораздијељене. Обзиром пак на опћенито опажене нереде у опскрби Далмације захтијевамо да Земаљском одбору или од њега одасланим повјереницима, буде допуштен увид у све опскрбне послове и дано право контроле.“

Претседник Сабора и Земаљског одбора далматинског предао је 20 јуна 1918 ову претставку у име Земаљског одбора, далматинском намеснику грофу Атемсу:

„Преузвишености!

Како се може разабрати из гласова који колају по новинама, из преговора који се воде у Будимпешти, те из других знаменитих знакова, рек би да се у мјеродавним круговима намјерава коначно ријешити питање о припадности Краљевине Далмације и уједно уредити државно-правни одношај Босне и Херцеговине, које би се по тој основи имале анектирати Угарској, или би с њом ступиле отприлике у исти одношај као што су Хрватска и Славонија, с посебним баном на челу управе.

Према оваковим основама, Земаљски одбор, као претставник Сабора Краљевине Далмације и као тумач народних осјећаја и мисли, сматра се дужним свечано нагласити да се о судбини Краљевине Далмације не смије створити никаква одлука, а да се њезино уставно заступство не буде саслушало и приволу изјавило.

Овај елментарни захтјев садашњег јавног права нашао је гледе Далмације свечано признање и са стране Његовог Величанства ћесара и краља Фрање Јосипа I, благе успомене, кад је године 1861 позвао Далматински сабор на избор заступника, који би заједно са заступницима Хрватског сабора преговарали о сједињењу и о дотичним увјетима, и кад је својим рескриптом при-

опћио Хрватском сабору тадашњи закључак Далматинског сабора. Рек би да се споменутим плановима намјеравало ријешити и југославенско питање, али таково ријешење не би одговарало ни становништу Сабора Краљевине Далмације, ни вољи пучанства ове земље, ни цјелокупности народа.

Када су први пут године 1871 Хрвати и Срби ступили као већина у Далматински сабор, адресом на Свијетлу Круну, Сабор је дао изражаја жељи народног уједињења на темељу хрватског државног права, које потпуно одговара и природном и народном праву. Истим је тежњама дала израза саборска адреса изгласана године 1871.

У адреси године 1902 Сабор је истакао како су до тадашње управне прилике учврстиле увјерење, дубоко усађено у срцу вијерног народа ове земље, и да би здружење земаља Хрватима напученим у једну државноправну скупину, у границама свеукупне Монархије, а под жезлом својих законитих владара Хабзбуршке куће, најбоље зајамчио његов народни развитак.

Након што је превишњом одлуком од 5 листопада (октобра) 1908 Његово Величанство Цар и Краљ Фрања Јосип I, протегнуо своја суверенска права и установе прагматичне санкције и на Босну и Херцеговину, Сабор далматински у адреси гласованој у засједању године 1909, истакао је да народ у Босни и Херцеговини заједно с народом у Далмацији и Хрватској и Славонији, сачињава једну територијалну, језичну и народну цјелину, т изразио жељу да би се претставницима народа у Босни и Херцеговини пружила прилика да споразумно с једним истим народом хрватског и српског имена у свим овим земљама одлучи о својој даљој будућности.

Далмација је увијек тежила за тијесним спојем са Босном и Херцеговином, као природним својим залеђем. Стога је она у своје доба поздравила окупацију и у прилог исте и радила. На жалост, њезине се наде нису испуниле.

У дуалистичкој управи на прометном пољу, угарски су интереси увијек превлађивали, а жељезничком споју Босне са Сплитом стављале су се запреке са стра-

не Угарске. Зато се тај спој ни последије четрдесет година прошлих од оку-ације није оживотворио. Ако се то могло догодити кад Угарска није сама о себи могла располагати, намеће се забринутост да би се тај положај још погоршао када би врховна управа прешла посве у њезине руке.

Овај пројект противи се, дакле, народним и господарским интересима Далмације, уколико би од ње отрглао Босну и Херцеговину.

Но идеја народног уједињења Јужних Славена у Монархији није се могла уставити на земље у Монархији, обитаване од Хрвата и Срба, него се по самој природи ствари морала протегнути и на треће племе читавога југословенскога народа, које у истој монархији живи, на браћу Словенце.

Свјетским догађајима задњих година та се идеја развила до дубокога непоколебљивога увјерења: Хрвати, Срби и Словенци увидјели су да у њиховом уједињењу у једну државну скупину у Монархији, под жезлом владара Хабзбуршке куће лежи јамство за њихов олстанак и даљи развитак.

Тако је постала резолуција од 30 свибња 1917, која носи потпис свију хрватских, српских и словенских заступника на Царевинском вијећу, а нашла је живога одјека и у овој земљи, а и одобрење хрватских и српских заступника на Далматинском сабору на састанку од 13 травња (априла) ове године.

Ово би био најприкладнији, животним потребама народа и духу времена најбоље одговарајући начин рјешења југословенског питања у Монархији, а умјесто да њезину моћ ослаби, ојачао би је, јер моћ Монархије лежи у првом реду у јакости и задовољству њезиних народа, а колико вриједи југословенски народ и земље које он обитава, показало се је у овом рату.

Основе о којима рек би да се расправља, могле би одговарати којекаквим империјалистичким тенденцијама, али не одговарају оправданим тежњама југословенског народа; побудиле би пак незадовољство и огорчење кад би их се покушало спровађати.

Овај се Земаљски одбор, као тумач осјећаја народа ове земље и заштитник њезиних интереса, сматра дужним да то приопћи Вашој Преузвишености с молбом да ову претставку, прожету традиционалном вјерношћу и искреном отвореношћу, изволи донијети до превишега знања.“

Али су се шавови државне управе већ били раширили у Далмацији. Власти су саме осећале се немоћне. Сами државни чиновници прожети националним духом, настојали су колико су могли да иду нашим људима на руку.

2 јула 1918 одржан је у Сплиту велики народни збор Срба и Хрвата из свих крајева Далмације. Збор је једнодушно прихватио ову резолуцију:

„Хрвати и Срби из свих крајева Далмације, присталице свих далматинских предратних странака, на састанку у Сплиту дне 2 српња (јула) 1918, једнодушно су сложни у слиједећим мислима водиљама:

1. Озбиљност историског часа који преживљујемо, заједница претрпљених прогонстава и невоља, бјелогдане основе наших народних непријатеља управљене директно проти нашој народној егзистенцији, већ су избрисали све странке и њихове разлике и душевно ујединиле свеукупно пучанство далматинско у једној политичкој мисли, у једном политичком циљу: бива, етничко јединствени народ Срба, Хрвата и Словенаца има неотуђиво право и дужност да путем самоодређења оствари своју јединствену независну државу.

Према томе сматрамо нужним јединствени политички рад читавога пучанства далматинскога, док год не буде постигнуто или бар обезбијеђено постигнуће тога врховнога народнога циља, а свако цијепање народних снага због питања другога реда или која данас нису актуелна, сматрамо за народну ствар штетним.

2. Бира се управа „Народне организације Срба, Хрвата и Словенаца у Далмацији“, састојећа од шеснаест лица, који се број може до потребе кооптацијом и повећати. Та ће управа водити акцију у Далмацији у смислу ових начела, те ће судјеловати, а до потребе и

покренути идентичну и аналогну акцију на окупљање независних народних елемената у другим нашим крајевима, па ће у ту сврху одредити делегате Далмације за евентуално опће народно вијеће Срба, Хрвата и Словенаца.

У Сплиту 2 срдња (јула) 1918.“

Као што се види, већ 2 јула 1918 није више била потребна сурдина „вјерности круни“, ни образовања једне државне скупине „у оквиру Монархије“ и „под железом владара Хабзбуршко-Лоренске куће“. Тражила се сад потпуна независност и пуна слобода. Осећало се да је аустриска звер смртно рањена.

Крајем октобра 1918 (28 октобра) стигла је у Далмацију вест да је рат престао. Кроз мало минути пошто је та вест објављена, све су се куће по варошима окитиле заставама и саговима, певало се, клицало се слободи, Југославији, краљу Петру, престолонаследнику регенту Александру, људи су се љубили од весеља и од радости.

Увече су све куће биле расветљене.

У Сплиту је стари Јаков (Јаце) Јелавић расветлио прозор своје куће оним истим свећама којима је његов отац морао да расветли ту исту кућу на дан када су 1814 године Аустријанци ушли по други пут у Далмацију. Тај његов отац беше њему ставио у дужност да оне исте свеће чува и употреби за расвету кад Аустријанци буду заувек отишли из Далмације. И његов син је тај завет испунио, и плакао од радости паљећи те свеће као симбол светлости слободе.

И сад кад је осванула слобода, требало је организовати јавни поредак. Успостављене су општинске администрације, устројене су народне гарде за чување реда и мира и изабрано Народно веће у Сплиту које је ступило у везу са Народним већем Срба, Хрвата и Словенаца у Загребу. Затим је по налогу Народног већа у Загребу 2 новембра 1918 изабрана Земаљска влада за Далмацију са седиштем у Сплиту.

Земаљска влада продужила је дотадашњу административну организацију земље, и почела издавати свој званични лист *Далматински гласник*.

Половином новембра 1918 искрцала се је у Дубровнику прва чета српске војске којом је командовао резервни капетан Милан Ђорђевић. Одушевљењу народа дубровачкога није било краја. Претседник дубровачке општине д-р Перо Чингрија одушевљеним говором поздравио је српског команданта, који му је такође одушевљеним речима одговорио.

Око три сата после подне 20 новембра 1918 стигао је у Сплит, под командом мајора Стојана Трнокоповића, први батаљон српске војске. Рачуна се да је око 20.000 душа се окупило на пристаништу да дочека српску војску. Клицало се: Живела српска војска! Живео краљ Петар! Живео престолонаследник Александар! Живела Југославија!

Кад се клицање стишало, у име Земаљске владе њен члан д-р Јосип Смодлака поздравио је српске војнике овим заносним говором:

„Браћо срцу нашем најмилија, неумрли витезови српски... Добро наш дошли непобједиви соколови наши! Добро нам дошли ослободитељи наши, поносни наш цвијете најљепши и најмилији. Благословљен био час кад вас видјесмо. Благословена вам свака стопа била! Благословљене мајке које вас родише! Благословљена колијевка која вас је одњихала! Благословени опустјели домови ваши, који се у црно завише да нама узмогне синуту ово златно сунце слободе, што нас све сада обасјава! Колико смо чезнули за овим часом...“

Заједно с вама кличемо ономе који вас је припремио за побједу, врховном вођи вашем, унуку Великога Војда, Краљу вашем и нашем. Да живи Краљ Петар! Да живи српска војска!“

Крајем новембра 1918 Далматинска земаљска влада упутила је Краљ. српској влади ову брзојавну претставку:

„Сви француски и амерички команданти на нашим обалама без престанка се обавјештавају је ли дефинитивно проведено уједињење Краљевине Србије и југословенских земаља бивше Аустро-Угарске, те истичу

неодгодиву потребу тога, због уређења интернационалног положаја Словенаца, Хрвата и Срба. Заклињемо у име читавога пучанства Далмације све компетентне факторе да без даљег оклијевања и без обзира на споредна питања спроведу формално и дефинитивно уједињење свих Словенаца, Хрвата и Срба од Јадрана до Вардара у јединствену државу, те да одмах створе јединствену репрезентацију и водство.“

Том се захтеву придружила и Босанска земаљска влада.

Првог децембра 1918 примљена је од Његовог Вишочанства наследника престола и регента Александра делегација Загребачког народног већа.

Д-р Анте Павелић који је био на челу те делегације прочитао је адресу којом је изјавио вољу и жељу да се земље заступане од тог већа присаједине краљевини Србији, и заједно са њом саставе једну јединствену југословенску државу.

На то је регент Александар одговорио говором којим је прихватио ту вољу и жељу, завршујући речима:

„У томе и свему осталом раду ја се надам да ће наш народ остати до краја слојан и моћан, да ће у нов живот ући ведра и поносита чела, достојан постигнуте величине и среће која га очекује. Ја вас, поштована господо одасланици, молим да моју владарску реч и поздрав однесете свој мојој милој браћи широм наше слободне и уједињене Југославије.“

Живео цео народ српско - хрватско - словеначки!

Нека нам увек буде срећно и славно наше краљевство Срба, Хрвата и Словенаца!“

И тако је и Далмација доживела своје потпуно ослобођење и ушла у састав Краљевине Југославије, да скупа са целим народом Срба, Хрвата и Словенаца гради своју новију историју.

Срби католици

Једна особита далматинска појава су Срби католичке вере. Било је и има и дан данас по који Србин католик и у Босни и у Херцеговини, али су ретки. Код нас

у Далмацији су у доста великом броју. Већином су интелектуалци, али међу њима има и радника и сељака. Има их свуда по Далмацији, у Книну, у Сињу, у Имотском, у Макарској, у Шибенику, у Сплиту, у Каштелима, на острвима, али их највише има у Дубровнику и у околини дубровачкој.

У редовима католичких Срба било је а има и данас и католичких попова и фратара. Да не споменемо живе, треба истакнути да су то били узор-свештеници и примерни људи у сваком погледу. Доста је споменути међу њима дум Ивана Стојановића и дум Јакова Групкивића.

Дум Иван Стојановић (1829—1900), каноник декан дубровачке столне (саборне) цркве, рођен је у Дубровнику у време кад је још свежа била успомена славне прошлости Дубровачке Републике. Посветио се је свештенству, осећајући у себи позив за ту службу. Довршивши теологију, био је на парохији најпре годину дана на Корчули а затим за пуних 30 година у Риједи дубровачкој. Из Ријеке премештен је 1883 године у Дубровник, где је остао све до своје смрти. Иако врло реван католички свештеник, он се је увек признавао Србином, и преко листа *Дубровника* у коме је стално, до своје смрти, сарађивао, поручивао народу дубровачкоме: „Србин си по роду и по обичајима; у српству ти је једини спас; вјера ти ни најмање не пријечи да будеш Србин“. Каноник дум Иван Стојановић познат је и по свом књижевном раду. Превео је Енгелову историју Дубровачке Републике, латинске изреке Публија Сиринјанина Мимика и Петронија, исповести св. Августина, саставио више оригиналних новела и књига о дубровачкој књижевности. Намеравао је још да публикује Политичку историју старог Дубровника и Старе дубровачке обичаје —, и купио грађу за та два рада, али је умро пре него што је и започео да их саставља. Познавао је, осим свог материнског језика, италијански, француски, латински, грчки, старословенски и јеврејски. Био је силно начитан и свестрано васпитан човек.

Дубровник је приликом његове смрти писао:

„Српство је с њим изгубило великог родољуба и књижевника, Дубровник последњег претставника ста-

рог духа, народ дубровачки ријетког свећеника, сиромаси великог добротвора.“

Његов вршњак дон Јаков Групковић био је гимназиски професор српско-хрватског језика. Побожан, миран, марљив истраживалац блага нашег језика, своју збирку речи са тумачењима уступио је Рјечнику хрватског или српског језика Загребачке југословенске академије. Волео је много свој народ и био је ватрен Србин. Када је д-р Франк избацио фразу да је Хрватство мост преко кога Аустрија има даље да продре на Балкан, дон Јаков је овако парафразирао ту Франкову крилатицу: „Ех, по Франку Хрватство је кљусе на коме Швабо по Босни шета“. Живео је аскетски и давао је другима све што је могао и никада за себе није ништа тражио.

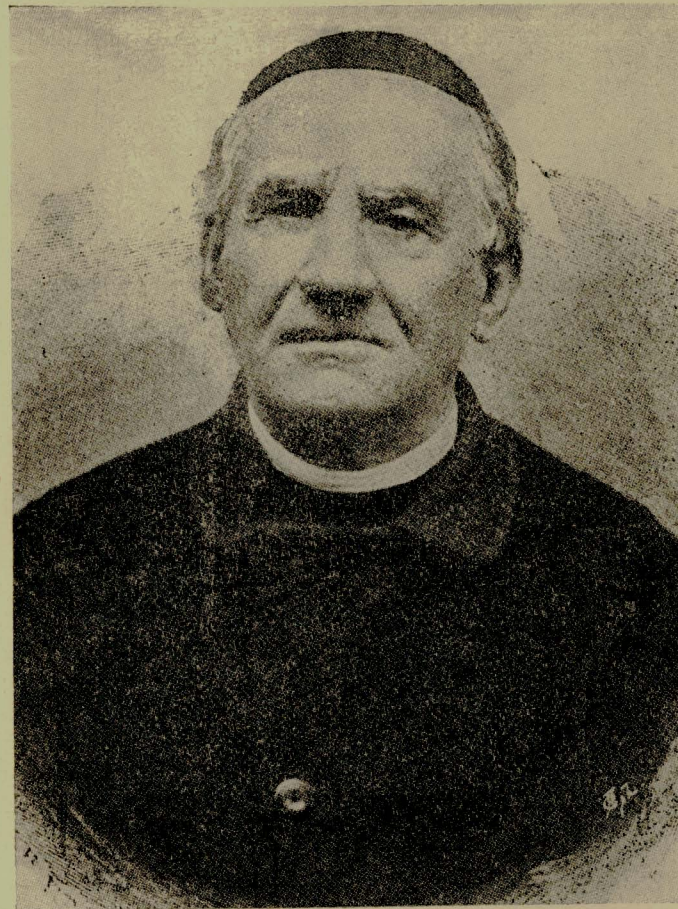
За спроводом дум Ивана Стојановића ишао је цео Дубровник. И сељани раније његове парохије, и старо и младо, дођоше под црквеним барјацима да спровод увеличају. За спроводом дон Јакова Групковића ишао је цео Сплит, највише сиромашни свет, јер је дон Јаков Групковић целог свог живота скоро све своје приходе делио сиромашнима, а сам је живео као сиромаш. Идући за његовим одром једна старица, сва у сузама, говорила је: „Ово је последњи прави поп!“ Као што су апостоли, простодушни људи из народа, разумевали и волели Христа, тако је та старица разумевала и волела племениту душу дон Јакова и простодушно исказала своје дивљење према њему.

Фра Иван Деспот, Фрањевац, пријатељ Саве Бјелановића, саставио је крајем 1879 године, уочи изласка првог броја *Српског Листа* једну песму у којој му жели добар успех.

Као што рекосмо дум Иван Стојановић и дон Јаков Групковић били су Срби. Међутим фра Иван Деспот био је Хрват, али Хрват који је волео своју браћу Србе.

Такви су били католички свештеници који су се борили у нашим редовима и који су нам симпатисали.

Међутим клерикалци, то јест они којима је вера занат, и њихови следбници, највише су мрзели Србе католике. Они католички свештеници којима је и Хрват-

ДУМ ИВАН СТОЈАНОВИЋ

ство било један „посао“ којим су могли да стеку личне користи, износили су против Срба католика све могуће лажи, проклињали су их и претили им мукама на овоме и на другоме свету. А ми смо мислили: Могу ли бити угодни Богу они који му не прилазе по својој слободно осећаној љубави, него тек под страхом поповских претњи? Јер Бог је љубав. Ми смо обожавали слободну хармонију природе, а одбацивали принудни поредак који нам се хтео наметнути у име слабо схваћених и нимало истински осећаних принципа једне очевидно лажне теологије, и нисмо хтели да мешамо веру са националним осећајима и са политичким радом. Истичући своје српство ми нисмо питали ни католичке ни православне свештенике да нам признају оправданост тог свог освещења, јер смо били уверени да имамо право да га истичемо.

У политичком погледу нама је изгледало да у народу, као што је наш, који није бројно велик, ни политички зрео, а осим тога је распарчан у разне државе (као што је био пре уједињења), не може бити места за две националне идеје, него само за једну. Две идеје воде борби, једна води слободи. Зато смо ми увек најживље желели остварење потпуног споразума са Хрватима на темељу права самоопредељења, на које имају право сви народи. Природна је само последица тога да смо морали водити борбу против оних Хрвата који су сузбијали Србе и српску слободарску мисао, у нади да ће наћи свој спас и своје бујнице развијање у Хабзбуршком ненародном оквиру. Међутим смо се ми најбоље слагали и са покретачима *Народне Мисли* и са програмом Хрватске пучке странке коју беше основао д-р Јосо Смодлака, као што смо се доцније слагали са политиком Српско-хрватске коалације.

У чисто народном погледу ми смо водили рачуна о чињеници да су Срби били Срби и још пре него што су примили хришћанску веру. Истицали смо, између осталог, да је Макарско Приморје било српско и живело као српска неретванска област у склопу немањих државе још пре него што је оно примило хришћанство. Неретванска област, која је као скоро самостална

држава водила и ратове са Млетачком Републиком, позната је била под именом Паганије, а њено становништво Фарлати назива: *gens Serbica, ferox immitis* (плеће српско, свирепо и немилостиво). Талијана Фарлати-а болело је то што су Неретљани више пута на мору потукли Млећане. Уз то је он био и поп. *Inde irae*.

Када су Неретљани примили хришћанство, примили су га од Истока и постали су православни, а после оснивања српске самосталне цркве постали су припадници те цркве. Покатоличила их је тек доцније Млетачка Република. И сам Фрањевац отац Анте Лулић из Макарске, у своме »Compendio storico - cronologico di Macarsca e del suo littorale ossia Primorје«) пише да су се око године 872 „сви они Срби који су настањени у Макарском Приморју и у његовим варошима, па и на обалама Неретве, примили хришћанску веру и да су их крстили калуђери послани из Цариграда“. Он даље спомиње да се још данас виде рушевине калуђерских манастира у Макару, у Заострогу и Стану-Пољицама, као и да се у Дрвенику налази гроб са натписом игумана калуђерског манастира, а у Тучепима да се налази стара црква св. Ђорђа грађена у византискоме стилу.

Околина дубровачка била је раније такође православна. И у околини дубровачкој још се и данданас у многим католичким породицама слави крсна слава, а црквени су им барјаци исти као код православних, крсташ-барјаци као онај Бошка Југовића. Крсна се слава иначе још и данас слави и у неким католичким породицама у Каштелима (између Сплита и Трогира).

Сем тога многим су данашњим католицима у Далмацији прадедови били православне вере.

Фра Андрија Качић, набрајајући јунаке муслиманске вере у Босни, каже на једном месту својих „Разговора“:

Камо теби паше Атлагићи,
Атлагићи и Кулиновићи?
Где су теби Дурат-Беговићи,
Дулацићи и Соколовићи?
Камо теби силе Бакотићи,
Косорићи и Филиповићи.

Где су теби Кончићи јунаци,
Љубовићи, гди су Херцеговци
Сулачићи и Месировићи,
Лопуњићи и Вазликовићи,
Који но се тада истурчише
Када Босну Турци освојише.

Као што је познато у Босни и у Херцеговини пређоше у муслиманску веру већином ранији Богумили, који нису били ништа друго но православни протестанти, који су из православља прешли богумилству. А многа од сада наведених породичних имена јесу још и сад породична имена католичких далматинских породица.

Најзад Срби католици су добро осећали шта српска мисао значи за наш народ. Увек кад су се развијали историски догађји који су имали коју везу са југословенским питањем, хабзбуршка династија је предузимала мере на штету искључиво српског народа и српских аспирација, почињући од Ђурђа Бранковића па до Светозара Милетића, Јове Метличића, Викентија Бутијера, Антуна Фабриса и загребачких „велеиздајника“. Увек су Срби били на ударцу. И према томе, — и да нису ништа друго знали, — морали су да увиде да је кључ југословенског питања у српској мисли. То осећање потврдише као тачно и два истакнута политичара, један Србин, а други Хрват. Д-р Михаило Полит Десачић рекао је у Хрватском сабору 22 марта 1866 ово: „Допустите, господо, да вам одмах рекнем да и ја пригрљујем велику хрватску политику, јер сам уверен да *in ultima analysi* та хрватска колитика мора постати српска.“ А на вечерњој седници Народног већа Срба, Хрвата и Словенаца, држаној у Загребу 23 новембра 1918, д-р Мате Дринковић је рекао: „Ми не оснивамо ни Велике Србије, ни Велике Хрватске, ни Велике Словеније, него велику, јаку и моћну југословенску државу. Морамо ипак гласно признати да је српска краљевина изашла у овом рату победницом, а ми да смо побеђени“. Ове речи д-ра Мате Дринковића могу да буду тачне и логичне само ако се је њима хтело казати да је у рату победила српска мисао и да су побеђени они који су хтели да подјарме

поред већ подјармљених Срба, Хрвата и Словенаца, и слободне Србе краљевине Србије и Црне Горе, и да су Хрвати и Срби и Словенци који су били под Аустријом ослобођени. Тек кад би Аустрија победила у рату били би Хрвати коначно побеђени. Југославија припада данас Хрватима исто тако као и Србима и као и Словенцима, и њихова је историска улога сада да у тој својој држави што часније, паметније и честитије настоје да је изграде што јачом и што бољом, такмичећи се међу собом ко ће у томе боље да успе.

Што се верског питања тиче, Срби католици у то питање нису верали. Признајући еминентну националну вредност српско-православне цркве, они су своју цркву сматрали за оно што и јесте, наиме за цркву универзалну, којој могу да припадају људи сваке народности, па по томе и Срби. Као што је горе споменуто, у редовима Срба католика било је чак и католичких свештеника, а међу лаицима било је и људи који су најревносније пазили на све црквене обреде и прописе.

Док сам ја био у гимназији у Сплиту, био је ту један врло учен католички поп професор историје, и ванредно добар професор, проф. Мискиато, Италијан из Задра. Финих манира, увек беспрекорно одевен и чист, са златним наочарима, речиг, убедљив у говору, миран, помало саркастичан, као свештеник узоран и по моралном понашању и по истинском религиозном уверењу, он је бранио мишљење да су све хришћанске цркве добре, и да што су подељене не смета, него насупротив да то користи Христовој религији. Поједине цркве су, у еволуцији историје, код разних народа примиле облик и начин науке који најбоље одговарају природи тих појединих народа. И он је говорио да кад би се те цркве рационално могле поделити, сви Германи би требали да буду протестанти, сви Латини католици и сви Славени православни. Међу Славенима је правио једино разлику за Словенце, код којих је, по његовом мишљењу, католичка црква сачувала све своје карактеристике.

Срби католици нису ишли за његовом науком, јер су они, штавише, били мишљења да би једна прозелитистичка акција у корист православне цркве у Далма-

цији била штетна за српску идеју, и њима самима није никад падало на памет да се одрекну католичке цркве.

Осврћући се на активност католичких Срба у Далмацији у доба које проучавамо у овој књизи, право је да им се призна да је та активност била плодна и да је њихова улога била честита.

У њиховим редовима није никада било људи који су водили политику из снобизма, или који су свој политички рад употребљавали као извор користи. Њих је спајала љубав према народу, водио их истински осећај слободоумља, одржавало међусобно поштовање, храбриле поузданост у свој рад и готовост да се жртвују за своје идеале. Њихова идеологија била је јасна и код њих није никад било врдања.

Да наведемо само неколико имена сад већ умрлих Срба католика. У њиховим су редовима били Медо Пуцић, Матија Бан, д-р Игњат Бакотић, д-р Влахо Матијевић, проф. Нико Матијевић, С. Кастрепели, Марко и Мирко Кастрепели, д-р Антун Пуљези, Антун Фабрис, д-р Ловро Павловић, дум Иван Стојановић, дон Јакоб Групковић, Пјеро Будмани, Јосо Михаљевић, Винкентије Бутијер, Јово Метличић, Кажимир Лукетић, Јово Матачић, Иво Ђипико, Анте Монти и још толики други, један бољи од другог у сваком погледу.

У њиховим редовима било је одушевљених и вредних младих људи. Међу најистакнутијима био је Јосип Берса, песник који није довољно запажен у нашој књижевности.

На седници далматинског Сабора од 5 фебруара 1876 г. пок. дон Миховио Павлиновић, који је, демантујући сву своју прошлост, почео био тада да раздваја Хрвате од Срба, и да овима последњима одриче и право на име, осуо је ватру на српског посланика Томановића, и апострофирао га:

„У чему би се тај који се зове Срб, разликовао од нас Хрвата, ваљда по вјери?

Томановић: Није.

Павлиновић: Или по обичајима?

Томановић: Ни то није.

Павлиновић: Дакле по чему?

Томановић: По осјећању, господине, по осјећању.“

И Срби католици србовали су највише по осећању. И они који су одонда још остали, сада су, разуме се, још увек потпуни Срби, али и потпуни Југословени, јер се је њихова мисао испунила. Тражили су слободу, сад је имају, и сад имају само да је чувају и да је бране. А они који воле да и у нову, нашу, историју уносе преживеле елементе националне борбе нек промисле на то да таква борба изазива реакцију, заглушује истину и компромитује слободу. Ми треба да напредујемо а не да идемо натрашке.

САДРЖАЈ

	Стр.
Предговор	5
Од пада Млетачке Републике до 1815 године	7
Стање српског народа у Далмацији у време млетачке, прве аустриске, француске и почетком друге аустриске владавине	15
Аустриски устав 1848 године	35
Нов политички живот у Далмацији. Борба народне странке с аутономашима	42
Народна странка добија већину у Сабору	55
Политичка борба између Срба и Хрвата	64
Наставак српско-хрватске борбе — Хрватска странка права	81
Откривање Гундулићевог споменика у Дубровнику	110
Почетак разбистравања	121
Последњи трзаји борбе	124
Разведравање	132
Ријечка и задарска резолуција	138
Анексија Босне и Херцеговине	152
Балкански ратови	168
Светски рат, ослобођење и уједињење	171
Срби католици	182

Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А. Д.

СРПСКИ НАРОД У XIX ВЕКУ

Прошлост српскога народа од 1788 до 1918 у Војводини, Славонији, Хрватској, Босни, Херцеговини, Далмацији, Црној Гори, Србији и Јужној Србији.

20 КЊИГА — 320 ИЛУСТРАЦИЈА ВАН ТЕКСТА

За сваког интелегентног човека и доброг грађанина врло је важно да што боље познаје прошлог свога народа и своје државе. Особито је нашем народу сада потребније него икада да добро проучи своју историју, јер се многи велики и важни проблеми, који муче нашу садашњицу, и који нам свима задају толике бригае, могу разумети и правилно ценити, па према томе вероватно и добро решити само тако, ако се ове тешкоће, којих је пуно и на све стране у нашем и политичком и културном и социјалном животу, схвате, испитају и оцене као резултат целокупног историског развитка нашега народа и његових расних особина, у вези с утицајем свих спољних фактора, који су на тај развитак утицали у позитивном или у негативном правцу.

У том погледу за нас је наравно најважнија и у сваком погледу највише поучна историја нашег народа у новије доба од стварања нове српске државе до уједињења, а и проучавање те историје за нас је од особитог интереса.

Стога су г.г. Јован Јовановић, Слободан Јовановић, Станоје Станојевић и Никола Стојановић дошли на мисао да се у серији књига, које ће заједно чинити једну целину, изradi систематски историја српскога народа од Карађорђевог устанка до прогласа уједињења (1804—1918). Поједине књиге овог великог дела раде наши најбољи научници и књижевници. Дело ће имати двадесет књига, поједине књиге излазиће у кратким размацима од 2—3 месеца. Главни је уредник целог дела г. проф. Ст. Станојевић, а редакциони одбор чине и уредници су појединих књига: г.г. Јован Јовановић, бивши посланик и пуномоћни министар, Слободан Јовановић, проф. унив. и академик и Никола Стојановић, адвокат и члан Југословенског одбора.

ЦЕНА ЈЕ ЦЕЛОКУПНОЈ КОЛЕКЦИЈИ

у фином платненом повезу Дин. 1200.—
у меканом увезу Дин. 800.—

Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А. Д.